

AGDERSEMINARET 2023

TROND BJERKÅS | GEORG KRISTOFFER BERG FJALSETT (red.)

Sted og identitet

– minne, markeringer og historiebruk
i lokalsamfunn på Agder

**Sted og identitet – minne,
markeringer og historiebruk
i lokalsamfunn på Agder**

Trond Bjerås og Georg Kristoffer Berg Fjalsett

Sted og identitet – minne, markeringer og historiebruk i lokalsamfunn på Agder

CAPPELEN DAMM FORSKNING

© 2024 Georg Kristoffer Berg Fjølset, Trond Bjerkås, Sveinung
Boye, Håkon Haugland, Berit Eide Johnsen, Kjell-Olav Masdalen,
Frank Meyer, Birgitte Sørensen og Grethe Paulsen Vie.

Bokens design og sats: © 2024 Cappelen Damm AS.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY 4.0. Denne tillater tredjepart å kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, og å remixe, endre, og bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle, under betingelse av at korrekt kreditering og en lenke til lisensen er oppgitt, og at man indikerer om endringer er blitt gjort. Tredjepart kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller tredjepart eller tredjeparts bruk av verket. Enhver bruk av hele eller deler av verket som input eller som treningskorpus i generative modeller som kan skape tekst, bilder, film, lyd eller annet innhold og uttrykk, er ikke tillatt uten særskilt avtale med rettighetshaverne. Lisensvilkår: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

ISBN Heftet utgave: 978-82-02-85573-4

ISBN PDF: 978-82-02-84361-8

ISBN EPUB: 978-82-02-86814-7

ISBN HTML: 978-82-02-86813-0

ISBN XML: 978-82-02-86815-4

DOI: <https://doi.org/10.23865/cdf.230>

Dette er en fagfelleverdert antologi [med unntak av kapittel 8]

Cappelen Damm Forskning er redaksjonen for åpen forskningspublisering i
Cappelen Damm Akademisk.

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen

Cappelen Damm Forskning

cdforskning@cappelendamm.no

Innhold

Forord	7
Innledning	9
<i>Georg Kristoffer Berg Fjalsett og Trond Bjerkås</i>	
Kapittel 1 Identitetsdannelse og historiebruk i grensebygda Søgne. En undersøkelse av fortidsforståelser i kommunedelingsdebatten i Søgne, 2022–2024	15
<i>Trond Bjerkås</i>	
Kapittel 2 Tvedestrands skiftende og mangfoldige identiteter	39
<i>Frank Meyer</i>	
Kapittel 3 Identitet og opposisjon i det gamle bondesamfunnet	63
<i>Kjell-Olav Masdalen</i>	
Kapittel 4 Romanifolket som reiste og bodde i båt – om historiefortelling og stedet som begrensende faktor	81
<i>Grethe Paulsen Vie</i>	
Kapittel 5 Fortiden går igjen: Rådhusspøkelset som historisk identitet	99
<i>Sveinung Boye</i>	
Kapittel 6 Fra storborgerlig hegemoni til fragmentert mangfold? Byjubileer, arendalsidentitet og historiebruk fra 1800-tallet til i dag	119
<i>Håkon Haugland</i>	
Kapittel 7 «Ung av sinn, munter og festglad»: Jubileumsfeiring i Mandal gjennom 100 år	153
<i>Birgitte Sørensen</i>	
Kapittel 8 Lillesandskvinne skriver Lillesands historie. Noen dilemmaer i forbindelse med å skrive historie for sine egne	173
<i>Berit Eide Johnsen</i>	

Forord

Agderseminaret 2023 hadde tittelen *Sted og identitet – tilhørighet og historiebruk på Agder i skyggen av to byjubileeer*. Gjennom denne antologien presenteres et flertall av foredragene fra dette seminaret. Seminaret ble arrangert på KUBEN i Arendal 2. og 3. november 2023.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for seminarer om historiske emner. Årlige sommerseminarer i historie ble arrangert fra 1976 og fram til 1999. Fra 2007 har rådet for Forskernettverk Agder videreført denne tradisjonen med et seminar lagt til høsten. Forskernettverk Agder ble etablert året før som et tiltak for å fremme forskning om og formidling av Agders historie, og sette den inn i et videre perspektiv. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med historikere i staben samt Den norske historiske forening, avd. Agder (HIFO Agder). Inntil 2015 ble seminarene som regel fulgt av bokutgivelser. Etter den tid har utgivelsene skjedd som *Open Access*-publikasjoner.

Rådet for Forskernettverk Agder ble fra 2020 supplert med to nye medlemmer: ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter og Næs Jernverksmuseum. De syv historikerne som nå utgjør rådet, har fungert som redaksjonskomité for denne publikasjonen: Frank Meyer, historiker og forsker ved Næs Jernverksmuseum og Bergverksmuseet, Maria Björkroth, konservator ved Setesdalsmuseet / Aust-Agder museum og arkiv, Thomas Olsen, arkivar ved Statsarkivet i Kristiansand / Arkivverket, Kristoffer Vadum, forsker ved Aust-Agder museum og arkiv, Gunhild Aaby, formidlingsleder ved Vest-Agder-museet, Trond Bjerås, førsteamanuensis ved Universitetet i Agder, og Georg Kristoffer Berg Fjalsett, ph.d.-stipendiat ved ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter og Universitetet i Agder. De to sistnevnte er også antologiens redaktører.

Trond Bjerås
Georg Kristoffer Berg Fjalsett
Kristiansand, oktober 2024

Innledning

Georg Kristoffer Berg Fjalsett ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter,
Universitetet i Agder

Trond Bjerkås Universitetet i Agder

Som lyden av én klappende hånd beskriver Thomas Hylland Eriksen etniske grupper som ikke møter andre etniske grupper.¹ En slik veivende håndbevegelse fremstår som meningsløs. Lyd får man først når den andre hånden også begynner å veive. Konsekvensen av å tilhøre en gruppe er at man uunngåelig vil se at det finnes andre grupper. Og disse er ikke som oss, det er forskjeller, om enn små, og disse kan vi ende opp med å problematisere eller tillegge voldsomt stor vekt. Men behovet er samtidig der for å ha noe annet og noen andre å bryne seg på for å forstå hvem og hva en selv er.

Det er ikke vi selv som bestemmer fra hvor og fra hvem vi skal komme til denne verden. Vi er alle resultat av historiske prosesser utenfor vår kontroll. Det innebærer både små tilfeldigheter og store, bevisste valg. Midt i dette prøver vi å finne ut av denne verdenen. Vi orienterer oss både i sted og tid. Vi flytter til nye steder og oppdager nye kulturer. Vi tar til oss ny kunnskap og reforhandler narrativene vi har tilegnet oss. En viktig del av vår selvforståelse handler om vårt forhold til vår egen fortid. Spørsmålet om hvem vi er, blir ofte forstått som et spørsmål om hvor vi kommer fra. Det er et spørsmål som kan besvares av faghistorikere i referansetunge verk, men vel så mye besvares det av hver og en av oss, gjennom å markere, minne – eller glemme – fortiden.

1 Eriksen 2010, s. 256.

For hva er det egentlig vi gjør, når vi velger å løfte fram noen sider ved samfunnet og fortiden? Og hvorfor blir noe løftet fram, mens andre ting blir glemt eller oversett? Og hvem har definisjonsmakten til å forme fortiden i sitt bilde og derigjennom vår individuelle og kollektive identitet? Denne boka tematiserer slike spørsmål.

Bidragene har utgangspunkt i innlegg på Agderseminaret 2023, som hadde tittelen *Sted og identitet – tilhørighet og historiebruk på Agder i skyggen av to byjubileer*. Tematikken om sted og identitet hadde en tredelt foranledning. For det første har det på Agder nylig vært flere byjubileer; i 2023 markerte Arendal og Risør 300 år med bystatus. Nylig har også både Mandal og Grimstad markert jubileer knyttet til disse stedenes bystatus. I flere av de mange kystbyene på Agder har det altså budt seg fram anledninger til å se seg tilbake for å spørre hvem man er, og hvem man har vært. Samtidig forteller jubileer og lignende markeringer ofte vel så mye om tiden feiringen foregår i, som om fortiden som vekkes til live. De forteller ofte mindre om folks faktiske tilhørighet enn om hvem som påberoper seg retten til å definere fortiden i offentligheten. Jubileer er et middel til å skape identiteter, og dermed er de også politiske hendelser og kulturelle fenomener som er interessante å studere i seg selv.

For det andre har det i senere tid kommet flere nye by- og lokalhistoriske verk, om Arendal, Risør, Lillesand og Søgne for å nevne noen. By- og lokalhistoriske verk er ofte skrevet av faghistorikere med deres distanserte og kritiske blikk. Samtidig blir de ofte initiert og finansiert av lokale krefter som også har identitetsbyggende intensjoner. Slike verk har derfor en iboende spenning ved seg som er interessant å studere i en identitetspolitisk kontekst. For historikeren er spenningen mellom fortidige hendelsers (tilsynelatende) statiske tilstand og det omskiftelige samfunnet de befinner seg i, alltid nærværende. Og det preger hvordan hendelser tolkes i forskjellige tider. Når en hendelse er kommet tilstrekkelig på avstand, får vi ofte flere perspektiver på det som skjedde, selv om vi selv kan ha vært øyenvitner da hendelsen forekom.

For det tredje har økt urbanisering og migrasjon de siste femti årene utfordret «hjemstedet» som identitetsmarkør for mange mennesker. De samme prosessene skaper nye spenninger mellom sentrum og periferi – en av de mest potente motsetningene i moderne norsk politisk geografi. Når gamle, stabile rammer blir utfordret, kan det gi lokalsamfunnet ny aktualitet som identitetsmarkør. Det ser vi blant annet i de konfliktene som har oppstått i kjølvannet av kommune- og regionreformene de siste årene.

Denne boka tar derfor opp spørsmål om historie, migrasjon og tilhørighet, om historiebruk og om hvem som skal ha definisjonsmakten over fortiden. Utgangspunktet er en Agder-region i spennet mellom tradisjon og endring, mellom by og land, og mellom fortid og framtid.

Både seminaret, som ble avholdt på Kuben i Arendal i oktober 2023, og tekstene som foreligger her, bærer preg av forskjellige tolkninger av hva sted og identitet er. Disse to begrepene kan romme så mye, fra det minste til det største, fra følelser til byplanreguleringer. Det blir med andre ord aldri avleggs å diskutere sted og identitet. Man vil alltid kunne anvende nye perspektiver for å undersøke gamle steder. «Sted og identitet» er langt fra noen konkret bestilling.

Kapitlene i denne utgivelsen viser nettopp det. Men de har det til felles at stedet de studerer, og hendelsene som forekommer der, har sin egen indre dynamikk. De har også det til felles at de peker på at posisjonen vi ser noe fra, påvirker det vi ser. Noen av kapitlene utfordrer oss på nettopp dette: Hva om vi valgte å se ting fra et annet sted? Hva forandrer seg da?

Videre adresserer temaet i seg selv, og flere av kapitlene, en motsetning mellom faghistorisk tilnærming og levd liv. Eller, for å parafrasere den danske historieteoretikeren Bernard Eric Jensen: Historie er både livsverden og fag.² Alle faglige valg og perspektiver tas innenfor rammene av våre levde liv, og det gjør sannelig de ikke-faglige valgene også. Hvordan man ser på de reisende, følelsene som vekkes under en jubileumssamling, eller fortellinger om gjenferd aktiverer følelser som ikke nødvendigvis er i samsvar med en faglig analyse. Dette er en del av det å være et menneske og å ha en identitet. Meninger, ytringer og hendelser oppstår ikke i et vakuum. Fortid, nåtid og framtid forhandles kontinuerlig av både kollektive fellesskap og individer. Og hele tiden forhandles, forkastes og fornyes fortellingene om hvem og hva *vi* eller *det* er. Kort sagt, vi forstår både oss selv og hverandre historisk.³ Identiteter endres, så også kunnskap fra kilder til fortiden eller rammene vi tolker våre funn innenfor. Det vi lærer gjennom å gå kritisk til verks i analyser av sted og identitet er at det ikke er statisk. Selv svaberg endres over tid.

Agderseminaret er et lokalhistorisk initiativ. Dette preger bidragene til seminarene, både de muntlige presentasjonene og det skriftlige resultatet som foreligger i denne utgivelsen.

2 Jensen 2003.

3 Straub 2005, 46.

Antologien kan grovt deles inn i tre deler:

- Sentrum og periferi
- Minne og glemsel
- Jubileer og feiringer

Den første delen innledes med Trond Bjerås' tekst om historiebruk i debatten om folkeavstemning om kommunesammenslåingen i Søgne. Akkurat denne kommunesammenslåingen mellom Søgne, Songdalen og Kristiansand fikk voldsomt stor nasjonal medieoppmærksomhet da regjeringen Støre overkjørte kommunestyret i Kristiansand sin beslutning om ikke å gjennomføre en folkeavstemning i etterkant av sammenslåingen. Søgne ble et nasjonalt symbol på kampen mellom regjeringsmakt og lokaldemokrati og bygd og by, og Bjerås går nærmere etter i sømmene hvordan historie(r) ble aktivert i argumenter for og imot opphevelse av sammenslåingen.

Frank Meyer tar for seg narrativer om Tvedestrand, i kryssilden mellom forskjellige næringsveier – jernverk, skipsfart og bondesamfunn. Hvilke perspektiver er framhevet om Tvedestrands tilblivelse – er det bonden, er det arbeideren eller rederen som har stått i fokus? Og hvem er det som har formet disse narrativene? Med utgangspunkt i lokalhistoriker Sven Svensens bøker belyser Meyer det han mener er Tvedestrands tre *skiftende* identiteter.

Kjell Olav Masdalen følger opp med et regionalt perspektiv på identitetsdannelse – hva er en egd, og finnes det særtrekk ved Agders befolkning? Med en analyse av bondeopprør og annet oppvigleri mot stats- og sentralmakt i tidligmoderne tid forsøker Masdalen å besvare disse spørsmålene ut fra både en realhistorisk og en historiografisk kontekst.

I neste del – minne og glemsel – finner vi Grethe Paulsen Vie og Sveinung Boye sine to vidt forskjellige tekster. Vie diskuterer synet på de reisende i Agder-regionen fra 1800- til 1900-tallet. Hun spør hvordan og hvorfor de reisende er utelatt og glemt, eller blir beskrevet som *de andre* i lokalhistoriske og sosialantropologiske skildringer. Hva har konsekvensene av dette har vært for denne gruppen selv, og for landsdelen og dens innbyggere som får bekreftet et homogent syn på seg selv og sin identitet gjennom slike beskrivelser?

Boye tar oss med tilbake til 1800-tallet, via 1990-tallets sensasjonelle avisoverskrifter om spøkelset i det gamle kommunehuset i Arendal.

De paranormale fenomenene blir her undersøkt med en historikers undring om det moderne menneskets hang til nostalgi eller kontakt med en tilsynelatende tapt fortid, foruten å belegge et klasseperspektiv: Hvorfor er det «alltid» velholdne enkefruer som går igjen?

Den siste delen er viet jubileer og feiringer, som er helt i tråd med Agderseminaret 2023 sin fulle tittel: *Sted og identitet – tilhørighet og historiebruk på Agder i skyggen av to byjubileer*.

Håkon Haugland analyserer byjubileene i Arendal, fra 1923 til 2023. Han viser hvordan feiringene har vært preget av både brudd og kontinuitet. Det arendalske storborgerskapet knyttet til sjøfarten har vært et dominerende narrativ. Det samme har forestillingen om Arendal som en «Nummer to-by» i konkurranse med Kristiansand. Men Haugland finner også utvikling mot mer flerstemte fortellinger i de nyeste jubileene.

Birgitte Sørensen tar oss med på en historisk reise gjennom Mandals dobbeltjubileer for byen og kirken der, fra 1921 til 2021. Hun undersøker innhold i jubileene i lys av historiebruk, og kaster et blikk på bymuseet i Mandal sin medvirkning og utvikling i perioden jubileene foregår. Hun tar oss med i diskusjonen om når Mandal *egentlig* ble en by, og hvordan elementer i en slik feiring ser ut til å ha noen gjennomgående rituelle praksiser, og viser oss et glimt av en nær samtidshistorie, der nedstengning og munnbind, så vel som kommunesammenslåing, alt har vært med på å påvirke rammer og innhold for feiringen.

Berit Eide Johnsen avslutter denne antologien med et nærblikk på egen praksis som historiker. Hvordan tenker en lokalhistoriker om å skrive historien om sitt eget lokalmiljø? Hvilke utfordringer og muligheter ligger i det å forske blant sine egne, i å finne sine egne forfedre i kildene og å kjenne byen fra barnsben av? Hun tar oss også med i vurderingen av hvilken geografisk avgrensning det er som skal gjøres når man skriver Lillesands historie – er det bykjernen eller hele kommunen som skal analyseres? Slik knytter også hun an til spørsmål om sentrum og periferi som et spenningskapende element i den lokale identitetsdanningen.

Resultatet er et mangfoldig innblikk i historiebruk og historiefaglige analyser knyttet til byer og steder i Agder i forskjellige tidsrom og med forskjellig utgangspunkt. Analysene og betraktningene kan dog være overførbare til andre steder og andre tider. Vi håper leseren vil inspireres til å forfølge både lokalhistoriske- og faghistoriske undringer videre. God lesning!

Forfatterbiografier

Georg Kristoffer Berg Fjalsett (f. 1984) er doktorgradsstipendiat ved ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter og Universitetet i Agder, der temaet for avhandlingen er historiebevissthet hos lærere i den norske ungdomsskolen. Ved ARKIVET har han i mange år jobbet med historiedidaktisk undervisning rettet mot studenter og elever. Han har også deltatt i flere pedagogiske prosjekter både nasjonalt og internasjonalt med historiebruk og kritisk refleksjon som hovedbidrag.

Trond Bjerkås (f. 1978) er førsteamanuensis i historie ved Universitetet i Agder. Han har særlig arbeidet med politisk kultur og forholdet mellom religion og samfunn i tidlig-moderne tid og på 1800-tallet. I tillegg har han skrevet lokalhistoriske verk. For tiden arbeider han med spørsmål om sted og identitet, både i moderne og tidlig-moderne tid, og både i lokalhistorisk og globalhistorisk perspektiv. Siste bok er *Søgnes historie, bind 2 – 1605–2020* (2022).

Referanser

- Eriksen, T. H. (2010). *Små steder – store spørsmål: innføring i sosialantropologi* (3. utg.) Universitetsforlaget.
- Jensen, B. E. (2003). *Historie: livsverden og fag*. Gyldendal.
- Straub, J. (2005). *Narration, identity, and historical consciousness* vol. 3, *Making sense of history*. Berghahn Books.

KAPITTEL 1

Identitetsdannelse og historiebruk i grensebygda Søgne.

En undersøkelse av fortidsforståelser i kommunedelingsdebatten i Søgne, 2022–2024

Trond Bjerkås Universitetet i Agder

Abstract: From 2020 the coastal community of Søgne has administratively been a part of the city of Kristiansand, the regional capital of Agder in southern Norway. In February of 2024 a referendum decided that Søgne should not again become a separate municipality, as it had been between 1837 and 2020. The decision was made against fierce protests and a vigorous debate in the press and social media. This chapter investigates how the past was activated as argument for the two opposing parties. It identifies two different narratives. One focused on Søgne's past as a rural village of farmers and fishermen. The other framed Søgne as an increasingly urban area connected to the city through modern communications, professional life and demographic growth. The analysis is connected to the concepts «somewheres» and «anywheres», and to the demographic transformation of Søgne in the last 50 years.

Keywords: use of history, identity, Lieux de Memoire, Søgne

I februar 2024 ble det endelig avgjort at kystbygda Søgne like vest for Kristiansand skulle forbli en del av Kristiansand kommune. Avgjørelsen kom ved en digital folkeavstemning hvor innbyggerne i de tidligere kommunene Søgne og Songdalen stemte over om de igjen ville opprette egne kommuner, slik det hadde vært før 2020. Resultatet viste en delt bygd hvor to syn sto mot hverandre. 53,9 % av velgerne i Søgne stemte for å forbli i Kristiansand kommune, mens 45 % stemte mot. Valgdeltagelsen var på hele 81,6 %, noe som vitner om stor interesse for saken.¹

Den skulle i det hele tatt være god den som klarte å forholde seg likegyldig til kommunespørsmålet i månedene før avstemningen ble holdt. Avisene skrev om splid og vondt blod i en konflikt som nærmest hadde antatt religiøse dimensjoner, ifølge en professor i statsvitenskap.² Aksjonsgrupper for og imot storkommunen mobiliserte i aviser, på folkemøter og ikke minst i sosiale medier. De skarpeste motstanderne av den nye storkommunen kunne skrive i sosiale medier om Kristiansands okkupasjon av Søgne.³

I dette kapittelet skal kommunekampen i Søgne brukes som utgangspunkt til å diskutere identitetsdannelse og historiebruk i lokalsamfunn. Hvordan formes lokal identitet? Hvordan brukes fortiden som argument i politiske kamper? Hovedspørsmålet er hvilke ulike versjoner av stedet som historisk fellesskap som trådte fram i debatten.

Søgne er av særlig interesse fordi bygda er det vi kan kalle en *grensebygd*. Med grensebygd mener jeg bygdesamfunn nær byområder som i etterkrigstidens urbanisering opplevde kraftig tilflytting. De er derfor del av en bevegelig grense mellom by og land. I tradisjonen etter Stein Rokkan har sentrum/periferi vært en sentral akse for å beskrive og forklare politiske og kulturelle konflikter i Norge.⁴ Men i grensebygder går grensen mellom sentrum og periferi tvers igjennom stedet. Grensen kan være geografisk. I Søgne er bygdesenteret på Tangvall, øst i bygda, mer urbant enn for eksempel Try og Ålo lenger vest. Motsetningene mellom den bynære «Østbygda» og den mer rurale «Vestbygda» har lange tradisjoner i Søgne.⁵ Men vel så

1 Valgdirektoratet. Resultater fra folkeavstemninger i Søgne og Songdalen. <https://www.valg.no/folkeavstemninger/artikler/resultater-fra-folkeavstemninger-i-sogne-og-songdalen/> Resultatene var enda klarere i tidligere Songdalen kommune, med 57,2 mot 41,5 %.

2 Referansen til religiøse dimensjoner stammer fra professor Dag Ingvar Jacobsen og finnes i en NRK-sak fra 13.6.2022: <https://www.nrk.no/sorlandet/splid-om-kommuneoppløsning-1.16001565>

3 Innlegg på FB-siden «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake», 12.7.2021.

4 Litteraturen er enorm, men en god historiografisk redegjørelse for begrepsparet er Yttri, 2019.

5 Se f.eks. Bjerkås, 2022, s. 144ff. og 287ff.

mye er det snakk om en kulturell grense som det kjempes om, og som ulike aktører ønsker å flytte den ene eller den andre veien.

Med Søgne som utgangspunkt kan vi nærme oss spørsmål om hva som kjennetegner grensebygder som en særegen type lokalsamfunn mer generelt. Det er nærliggende å tenke seg at endringsprosesser av typen kommunereformer kan bli særlig betente på steder hvor spørsmålet ser ut til å berøre selve kampen om bygdas sjel. Det er også nærliggende å se for seg at forholdet mellom historie og identitet, altså den rollen fortiden spiller for lokal identitet, ikke er statisk. Tvert imot blir den ofte formulert som svar på både grunnleggende historiske endringer og umiddelbare politiske utfordringer.

Analytiske perspektiver

Analysen bygger på teorier av sosiologisk så vel som kulturhistorisk art. Et utgangspunkt er at Søgne siden 1970 har opplevd en sterk befolkningsvekst som har endret den sosioøkonomiske sammensetningen i bygda. Dette vil knyttes til begrepsparet «somewheres» og «anywheres», formulert av den britiske forfatteren David Goodhart.⁶ *Somewheres* er personer som har en sterk tilknytning til stedet der de bor og gjerne har vokst opp, mens *anywheres* er personer som i større grad knytter sin personlige identitet til normer og verdier som ikke er stedsspesifikke. Endringer i forholdet mellom *somewheres* og *anywheres* er knyttet særlig til mobilitet og utdanning, noe som er relevante faktorer i Søgnes tilfelle og for grensebygder generelt.⁷

Et annet sentralt begrep er *historiebruk*. Historiebruk handler om hvordan fortiden brukes politisk, kulturelt, kommersielt eller ideologisk.⁸ I politisk sammenheng dreier spørsmålet seg særlig om hvordan fortiden aktiveres for å legitimere eller underbygge politiske standpunkter. Historiebruk henger igjen sammen med begreper som historiebevissthet og minne. *Historiebevissthet* handler om sammenhengen mellom fortidsforståelse, samtidsfortolking og framtidsperspektiver.⁹ Det betyr at vårt historiesyn både er betinget av, men også betinger, vår forståelse av samtiden og våre forventninger til fremtiden. *Minne* er i utgangspunktet noe subjektivt og knyttet til identitet enn mer allmenne historiske

6 Goodhart, 2017.

7 Goodhart, 2017, s. 20.

8 Blant flere innføringsbøker på norsk er Folkenborg, 2018.

9 Folkenborg, 2018, s. 23.

forestillinger.¹⁰ Men man kan også snakke om kollektive minner som nedfeller seg i en felles minnekultur, enten denne er nasjonal, lokal eller knyttet til ulike grupper i samfunnet.¹¹

Når vi snakker om minne i en slik kollektiv forstand, knyttet til spørsmål om historiebruk, er også *minnested* et svært relevant begrep. For den franske historikeren Pierre Nora er et minnested fysiske eller mentale «steder» som knyttes til fortiden på en meningsfull måte. Som historiker Ola Svein Stugu har påpekt, brukes Noras begrep *Lieux de Mémoire* ikke bare om fysiske steder, men også om personer, hendelser eller kulturprodukter som det knytter seg mange konnotasjoner til og som er viktige for en minnekultur. De er fenomener, materielle eller ikke-materielle, som spiller en viktig symbolsk rolle i minnearven til et sosialt fellesskap.¹²

Nora er opptatt av at minnesteder blir viktige når en tradisjonell minnekultur er under press. Han skriver at «det finnes minnesteder fordi det ikke lenger finnes minnemiljøer».¹³ Minnesteder slik forstått blir et forsvar mot den akselererende historien, som truer med å undergrave tradisjonelle minnefellesskap. Minnesteder er dermed paradoksale fenomener. De blir til som forsvar mot en stadig raskere modernisering, men er selv resultater av moderniseringsprosesser. Begrepet er relevant i denne sammenhengen fordi motstanden mot storkommunen til tider kom til uttrykk gjennom vektlegging av ulike minnesteder.

Tidligere forskning på historiebruk i kommunedelingsdebatten

Historiebruk er et stort forskningsfelt, og jeg vil bare nevne noen studier som er særlig relevante for denne undersøkelsen. For spørsmålet om politisk historiebruk i Norge er en viktig utgivelse *Historie og politikk. Historiebruk i norsk politikktutforming etter 1945*, redigert av Teemu Ryymin.¹⁴ Særlig kapittelet om historiebruk i kommuneinndelingsdebatter i etterkrigstiden, skrevet av Yngve Flo, danner et relevant bakteppe for

10 Folkenborg, 2018, s. 19–20.

11 Den kanskje mest sentrale teoretikeren knyttet til begrepet *kollektive minner* er den franske sosiologen Maurice Halbwachs. Se f.eks. Halbwachs, 1992.

12 Stugu, 2016, s. 78–79.

13 Nora, 1989, s. 7 (There are *lieux de mémoire*, sites of memory, because there are no longer *milieux de mémoire*, real environments of memory). Ordspillet fungerer bedre på fransk, hvor motsetningen står mellom *lieux* og *milieux*.

14 Ryymin, 2017.

denne undersøkelsen.¹⁵ Flo har også skrevet andre tekster, som eksplisitt handler om historie og identitet i forbindelse med kommunereformer.¹⁶ Flos undersøkelse har likevel et annet design enn denne undersøkelsen. Flo tar utgangspunkt i offisielle dokumenter som stortingsmeldinger, mens denne undersøkelsen bruker avisdebatter og sosiale medier som kilder.

Denne undersøkelsen spør hvordan fortiden ble aktivert som ledd i en konkret politisk konflikt. Tidsmessig er undersøkelsen avgrenset til tiden etter at regjeringen Støre i 2022 åpnet for nye folkeavstemninger i Søgne og Songdalen. Det har allerede blitt gjort forskning på historiebruk og mobilisering ved andre sider av sammenslåingsprosessen i Kristiansand. En masteroppgave fra 2021 studerte den organiserte motstanden mot sammenslåingen i tiden før 2020.¹⁷ En annen masteroppgave har undersøkt historiebruk og fortidsfortellinger hos aktører som planla sammenslåingen i årene 2015–2019.¹⁸ Den relevante litteraturen blir ellers kommentert mer spesifikt underveis.

Kommunesammenslåingen i historisk kontekst

Sammenslåingen av kommunene Kristiansand, Søgne og Songdalen var en del av kommunereformen som ble gjennomført av Solberg-regjeringen, som tiltrådte i 2013. I utgangspunktet var hele syv kommuner med i utredningene om en storkommune i Kristiansandsregionen. Dette ble etter hvert redusert til fem, Kristiansand, Søgne, Songdalen, Lillesand og Birkeland. I 2016 ble det holdt folkeavstemninger i de fire kommunene rundt Kristiansand, med det resultat at et flertall i alle kommunene sa nei til sammenslåing. Det ble likevel fortsatt en prosess med sammenslåing av de tre kommunene Kristiansand, Søgne og Songdalen, noe som ble vedtatt i Stortinget i 2016.¹⁹

På samme tidspunkt som Kristiansand ble slått sammen med Søgne og Songdalen, ble fylkene Vest- og Aust-Agder slått sammen til Agder. For Agders vedkommende innebar kommunereformen at antallet kommuner ble redusert fra 30 til 25. Reduksjonen skjedde gjennom tre

15 Flo, 2017.

16 Flo, 2015.

17 Kristiansen, 2021

18 Sorthe, 2023.

19 En nærmere redegjørelse for gangen i sammenslåingsprosessen finnes i Kristiansen, 2021, s. 8–12.

sammenslåingsprosesser: Søgne og Songdalen ble slått sammen med Kristiansand til Nye Kristiansand kommune, Audnedal og Lyngdal ble slått sammen til Nye Lyngdal kommune og Marnardal, Mandal og Lindesnes ble slått sammen til Nye Lindesnes kommune.²⁰ Sammenslåingene skjedde altså i tilknytning til de tre byene Kristiansand, Mandal og Lyngdal i tidligere Vest-Agder.

Kommunesammenslåinger knyttet til bysentrene langs kysten følger en lengre utvikling i regionen. I 1962 hadde Lillesand blitt slått sammen med landkommunene Høvåg og Vestre Moland. I 1965 ble Kristiansand slått sammen med Oddernes, Tveit og Randesund. Også rundt byene Flekkefjord og Farsund lenger vest i Agder var det kommunesammenslåinger i 1965. I 1971 ble Grimstad slått sammen med Fjære og Landvik, mens Arendal ble slått sammen med Hisøy, Tromøy, Øyestad og Moland i 1992.

I et lengre perspektiv ser vi at kommunereformen til Solberg-regjeringen er den foreløpig siste av flere omfattende endringer av kommunestrukturen i Norge i etterkrigstiden. I 1946 var det 744 kommuner i Norge. Da ble et stort reformarbeid satt i gang som kom til å vare i over 20 år. I dag er det 357 kommuner, men de største endringene kom fram til 1965. Etter det har det kun vært mindre endringer. Et reformframstøt på 1990-tallet ble ikke noe av, og i 1995 bestemte Stortinget at framtidige endringer i kommunestrukturen skulle være basert på lokal medvirkning og aksept.²¹

Som Stein Tore Sorthe har vist, underbygget Solberg-regjeringen kommunereformen med å påpeke at den inngikk i en «gjentagelsesstruktur» av statlig reformarbeid. Reformen hadde en historisk forankring nettopp fordi den inngikk i en tradisjon for reformer som hadde som formål å tilpasse kommunene historiske endringer. I regjeringens grunnlagsdokumenter utgjør nettopp endring og reform den historiske kontinuiteten som var med på å legitimere reformen.²²

Som nevnt hadde sammenslåingen i Kristiansandsregionen i 2020 også historiske forløpere. Som et resultat av Schei-komiteens arbeider ble Kristiansand kommune i 1965 slått sammen med nabokommunene Oddernes, Tveit og Randesund. Også den prosessen var preget av motstand og diskusjon fra toneangivende miljøer i byens nabokommuner. Men betegnende nok var ikke motstanden unison. I flere områder, særlig de

20 <https://www.kartverket.no/til-lands/kommunereform/tekniske-endringer-ved-sammenslaing-og-grensejustering/komendr2020>

21 Flo, 2015, s. 330–333.

22 Sorthe, 2023, s. 69ff.

mest urbaniserte og med tette forbindelser til byen, var det stor forståelse for og til og med ønsker om å bli slått sammen med bykommunen. På 1960-tallet var også Oddernes en grensebygd med rurale områder, men også urbanisering, sterk tilflytting og store industribedrifter.²³ Byen strakte seg utover sine grenser, og da fulgte de administrative grensene etter.

Befolkningsrevolusjonen i Søgne fra 1970

På et vis gjentok denne dynamikken seg etter årtusenskiftet. Den funksjonelle byen, forstått som et område med utstrakt felles bo- og arbeidsmarked og kommunikasjoner, hadde siden 1960-tallet spredt seg videre, som ringer i vann. Dermed kom debatten om en ny reform av de administrative grensene på agendaen.

I den generelle debatten om kommunereformen var det mye snakk om at moderne kommuner måtte være robuste, noe som ofte impliserte at de ikke måtte være for små. Kommuner under en viss folkemengde burde slås sammen til større enheter, mente tilhengerne. Men det er verdt å merke seg at et slikt argument ikke var særlig relevant for Søgne sin del. Da Søgne kommune ble slått sammen med Kristiansand, hadde kommunen rundt 12 000 innbyggere. Snarere vil reformtilhengerne framheve nettopp det funksjonelle samvirket mellom kommunene som argument for sammenslåing. Og i grensebygder som Søgne følger integreringen i den funksjonelle byen ofte av befolkningsvekst, snarere enn fraflytting. Dette er et avgjørende skille mellom grensebygder og bygder i rurale strøk som i etterkrigstiden opplevde befolkningsnedgang eller stagnasjon. Det får også store konsekvenser for forhold som bygdeidentitet og lokal historiebevissthet. Vi skal derfor se nærmere på det vi kan kalle befolkningsrevolusjonen i Søgne etter 1970.

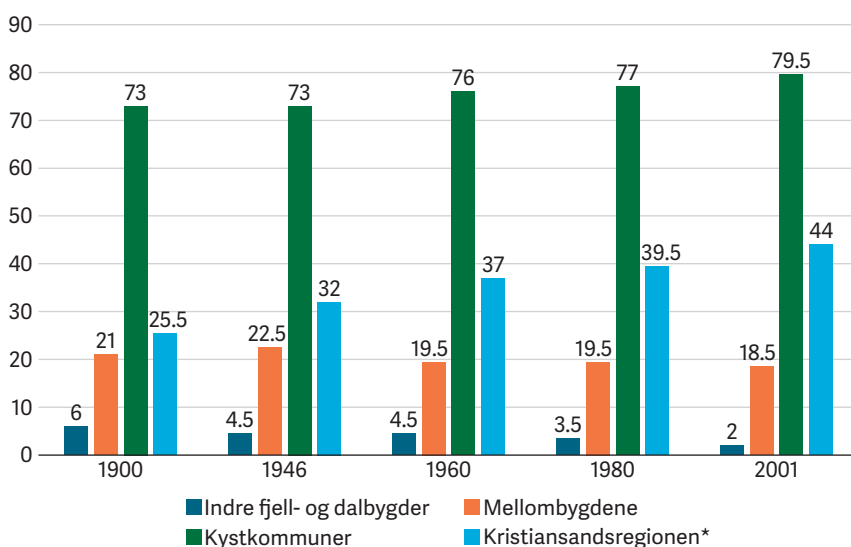
Hvis vi ser på den demografiske utviklingen i Agder etter 2. verdenskrig, er en generell observasjon at kystbefolkningen har økt, mens innlandsbefolkningen har sunket (se tabell 1). Her er det riktignok ikke snakk om radikale brudd. Kysten har alltid vært tettere befolket enn innlandsdistriktene. Likevel, i århundret mellom 1900 og 2000 økte kystens befolkningsandel fra 73 til 79,5 %. Økningen har i all vesentlighet kommet i etterkrigstiden.

En annen observasjon er at befolkningsveksten først og fremst har kommet i og rundt byene. Den sterkeste befolkningsveksten har kommet

23 Sammenslåingen i Kristiansand i 1965 er diskutert i Rudjord, 1974, Sandvik, 1999 og Bjerkås, 2019.

i Kristiansandsregionen, som Søgne tilhører. 44 % av befolkningen i Agder bodde i dette området i 2001. I 2020, etter sammenslåingen med Søgne og Songdalen, var Kristiansand i enda større grad enn før den dominerende kommunen i Agder rent befolkningsmessig, med 115 569 innbyggere. Langt over en tredel av befolkningen i fylket bodde da i Kristiansand kommune. Deretter fulgte Arendal med nesten 46 000, Grimstad med drøyt 24 000 og Lindesnes med drøyt 23 000 innbyggere.²⁴

Tabell 1. Prosentandel av befolkningen i Agder. Kristiansandsregionen består av kommunene Kristiansand, Søgne, Songdalen, Vennesla, Birkenes og Lillesand. (SSB)

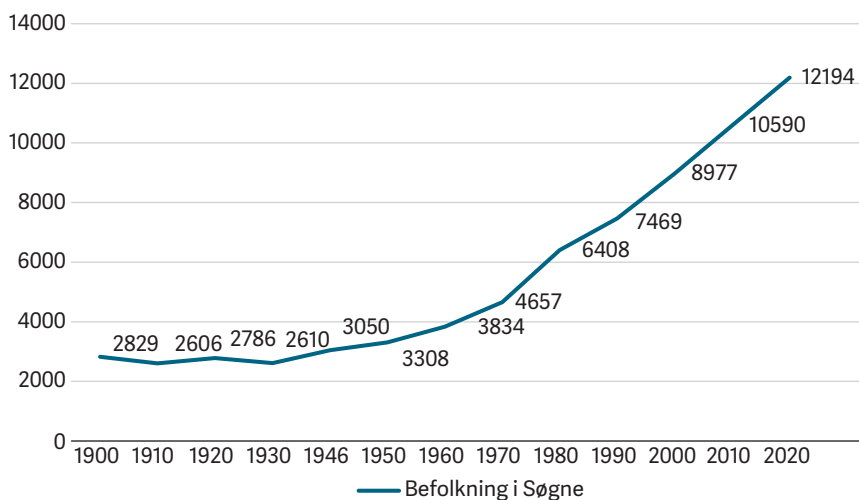
Om befolkningsendringene i fylket som helhet har vært gradvise, kan vi for Søgnes del altså snakke om en befolkningsrevolusjon i perioden fra rundt 1970. I 2020 bodde det over 12 000 mennesker i Søgne, fire ganger så mange som i 1950 og tre ganger så mange som i 1970. En slik drastisk endring hadde ikke bygda sett siden Svartedauden. Et vesentlig poeng er at for første gang på kanskje 500 år ble Søgne en bygd hvor flere flyttet til enn fra. På 16- og 1700-tallet dro Søgnefolk til Holland, på 1800-tallet og utover på 1900-tallet dro de til Amerika. Utvandringen bidrar til å forklare hvorfor den sterke befolkningsveksten på 1800-tallet stagnerte fra slutten

²⁴ I 2020 hadde Agders 25 kommuner en befolkning på til sammen 307 231 personer. Statistisk sentralbyrå (1. januar 2023): «07459: Befolkning, etter region, statistikkvariabel og år

av det århundret. Først i etterkrigstiden begynte den å vokse igjen. Det virkelige demografiske bruddet i Søgne kommer fra slutten av 1960-tallet (tabell 2). Fra da av har Søgne vært preget av sterk tilflytting, noe som er årsaken til den sterke befolkningsveksten de siste tiårene.²⁵

Årsaken til tilflyttingen er ikke først og fremst å finne i Søgne selv, men i at bygda ligger rett ved siden av en by i vekst. Dette følger et mønster i etterkrigstidens urbanisering. Bynære områder så sterk tilflytting, mens mer perifere strøk opplevde fraflytting. Da privatbilismen skjøt fart på 1960-tallet, var et avgjørende spørsmål for bygdas framtid om folk satte seg i bilen og flyttet vekk, eller om de satt seg i bilen og flyttet til. Søgne ble en vekstkommune, og det var først og fremst fordi folk ville nærmere byen.

Tabell 2. Befolkning i Søgne 1900–2020. Tabellen er hentet fra Bjerkås, 2022, s. 255.

Ikke bare kom det flere folk til Søgne, men det var en ny type folk som kom enn de som bodde der fra før. I 1970 dominerte ennå industri- og håndverk blant søgnefolks levebrød. Slike sekundærnæringer hadde i tiårene før overtatt for landbruket som bygdas viktigste produksjon. Men fra 1970 og framover kom stadig flere søgnefolk til å jobbe i offentlig og privat tjenesteyting. Ved årtusensskiftet jobbet 70 % av Søgnes arbeidstagere i slike tjenesteytende yrker. Halvparten av dem jobbet i Kristiansand. Det er en nær sammenheng mellom befolkningsveksten og denne dyptgripende

²⁵ Bjerkås, 2022, s. 254ff.

endringen i næringsstruktur.²⁶ Endringene sammenfaller også med kvinners inntog i arbeidslivet. Kvinner er oftere enn menn sysselsatte i tjenesteytende yrker, særlig offentlig tjenesteyting. Befolkningsendringene sammenfaller dermed med kulturelle endringer bort fra det tradisjonelle husmorsamfunnet. Tjenesteytende næringer er dessuten oftere knyttet til høyere utdanning, slik at endringene henger sammen med utdanningsrevolusjonen som tok til på samme tid.

Dette er jo ikke unikt for Søgne eller Agder. Det er tvert imot et kjennetegn ved det vi her kaller «grensebygder». Lars Thue har for eksempel skrevet om hvordan bygda Asker ble en integrert del av Osloregionen i etterkrigstiden. Særlig fra slutten av 1950-tallet økte befolkningsveksten kraftig, først og fremst på grunn av tilflytting. Også her var det de tjenesteytende næringene som ble viktige for innflytterne, selv om industrien ikke var uten betydning.²⁷

Også i Osloregionen, som i Kristiansandsregionen, kunne man observere at urbaniseringen manifesterte seg lenger og lenger fra selve byen. Også her skjedde utviklingen som «ringer i vann». Når Asker ble urbanisert, skjedde det blant annet ved at byfolk flyttet ut til forstaden, slik tilfellet også var i Vågsbygd i Oddernes kommune på 1950- og 1960-tallet.²⁸ Til dels har dette også vært tilfellet i senere år for Søgnes del. Den største veksten bunner likevel i at folk har flyttet til Søgne fra andre steder for å komme nærmere byen.

Somewheres og anywheres

Hvilken betydning har så disse gjennomgripende endringene i Søgnes befolkningssammensetning hatt for debatten om kommuneoppsplittingen som pågikk mellom 2022 og 2024? Når det her antas at det faktisk spiller en rolle, henger det sammen med en tanke om at ens bakgrunn påvirker ens forhold til sitt hjemsted. En måte å formulere denne betydningen på er gjennom begrepene «somewheres» og «anywheres». Den britiske forfatteren David Goodhart formulerte dette begrepsparet i et forsøk på å forstå Brexit-avstemningen i Storbritannia i 2016, som ikke syntes å kunne forklares tilfredsstillende gjennom forhold som partitilhørighet.²⁹ Goodhart

26 Bjerkås, 2022, s. 256ff.

27 Thue, 1984, s. 272ff.

28 Thue, 1984, s. 275; Bjerkås, 2019, s. 45ff.

29 Goodhart, 2017.

tegnet derfor opp to sosiokulturelle *typer*, som skulle bidra til å forklare hvorvidt man var for eller mot Brexit. Åpenbart fungerer slike generelle idealtyper dårlig på individnivå, og også på gruppenivå krever de en rekke nyanseringer. Likevel kan de på samfunnsnivå være informative for å forstå politiske konflikter som berører identitetsforhold.

Goodharts tese var kort sagt at «somewheres» hadde en tendens til å støtte utmeldelse av EU, mens «anywheres» hadde en tendens til å motsette seg den. Hva ligger så i disse merkelappene, og hvilken relevans har de for kommunedebatten i Søgne? «Somewheres» kjennetegnes på den ene siden av kulturelle verdier som konservatisme og «nærhet». På den annen side kjennetegnes de av sosiologiske faktorer som fravær av høyere utdanning og lav mobilitet, det vil si at de bor nær der de selv vokste opp. En «somewhere» er dermed en person som har flyttet lite, som ikke har mye høyere utdanning, og som knytter sin identitet til stedet hen bor, og til tradisjonelle verdier. Hen vil ha en tendens til å legge vekt på å bevare ting fra fortiden og kan ikke på samme måte være seg selv hvis hen flytter til et helt annet sted. Yrkesmessig vil en «somewhere» ofte ha tilknytning til håndverkeryrker eller primærnæringer.

«Anywheres», derimot, kjennetegnes av kulturelle verdier som liberalitet, kosmopolitisme, individualisme og urbanitet. På den annen side kjennetegnes de av sosiologiske faktorer som høyere utdanning og høy mobilitet. En «anywhere» er dermed en person som har flyttet mye, har høy utdanning og hvis identitet ikke blir sterkt påvirket av hvor hen bor. For «anywheres» er identitet i større grad et individuelt spørsmål, noe som endrer seg og formes livet igjennom. Nettopp det plastiske og åpne ved identitetsforståelsen kjennetegner en «anywhere», mens identitet for «somewheres» i større grad er noe fiksert, og som potensielt trues av forandring.

Åpenbart finnes det fallgruver ved å bruke slike generelle typer i analysen av politiske konflikter, særlig når begrepene har opprinnelse i ganske annerledes samfunn enn det vi er opptatt av her. De kan likevel brukes meningsfullt i denne sammenhengen fordi befolkningsendringene som Søgne har gjennomgått de siste 50 årene, innebærer en forskyvning av tyngdepunktet fra et samfunn dominert av «somewheres» til et lokalsamfunn hvor «anywhere»-verdier har blitt mer framtrædende. For å forstå debatten knyttet til kommuneoppsplittingen er denne motsetningen viktig.

Historiebruk i debatten fram mot folkeavstemningen i 2024

For å undersøke historiebruk og identitetsdannelse i kommuneoppdelingsdebatten har jeg brukt oppslag i aviser og sosiale medier i perioden 2022 til 2024. Da saken ble aktuell, ble det raskt opprettet en Facebook-side: «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake». Det ble også opprettet en Facebook-gruppe for storkommunetilhengerne: «Ja til Søgne i Kristiansand». Det er disse sidene, i tillegg til debattsidene i avisa *Fædrelandsvennen* jeg har benyttet som kilder. Jeg har ikke foretatt noen kvantitativ analyse av materialet. Metoden har heller vært å finne eksemplariske uttrykk for historiesyn og historiebruk. Innlegg fra både aksjonsgruppeledere og andre blir benyttet, men bare personer som anses som sentrale i den politiske mobiliseringen, blir identifisert.

Det er en fare i en slik undersøkelse å overdrive betydningen av identitetsspørsmål i den politiske debatten. En hel rekke problemstillinger var på dagsordenen som ikke vil bli like synlige her. Folk var opptatt av tjenestetilbud, skattenivå, nærhet til beslutninger og mye annet. I sin masteroppgave fra 2021 har Dennis Kristiansen gjort en kvantitativ analyse av innleggene på siden «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake» fra den ble etablert og fram til 4. mai 2021. Han registrerte 601 innlegg som ga til sammen 941 treff på ni ulike saks kategorier, hvor «identitet» var en av dem. 118 treff, eller i overkant av 12 % omhandlet identitet.³⁰ Kristiansen påpeker at identitet i reverseringsdebatten overordnet kretser rundt at Søgne er en bygd, og at man heller vil tilhøre en bygdekommune enn en bykommune.³¹ Selv om denne undersøkelsen fokuserer på tiden fra 2022, er det ingen spesielle grunner til å anta at tallene skulle være veldig annerledes i denne perioden. Men det er heller ikke slik at betydningen av identitet bare ligger i antall ganger det omtales.³² I vår sammenheng er vi særlig opptatt av hvordan dette kommer til uttrykk gjennom å konstruere fortidsfortellinger. Opplevelse av historisk identitet kan ramme inn vurderinger også av andre politiske spørsmål, og én effektiv formulering kan ha vel så stort gjennomslag som mange utsagn om den ene eller den andre saken.

I det følgende skal vi se hvordan tilhengere og motstandere av kommuneoppsplitting formet to ulike historiesyn i perioden fram mot

30 Kristiansen, 2021, s. 31.

31 Kristiansen, 2021, s. 43.

32 Noe som heller ikke er Kristiansens påstand.

folkeavstemningen i februar 2024, og hvordan fortiden dermed ble knyttet til politisk argumentasjon. Disse historiesynene berører også normer som kan knyttes til henholdsvis *somewheres* og *anywheres*:

1. På den ene siden finner vi et historiesyn hvor lokalsamfunnet eller kommunen ses som en avleiring av et historisk fellesskap. Nærhet og små forhold vurderes som en verdi i seg selv. Bygd står imot by, og folkelig engasjement står imot sentralisering.
2. På den andre siden finner vi et historiesyn hvor lokal identitet framstår som noe plastisk, noe som endrer seg i takt med samfunnsendringer for øvrig. Fortiden er ikke irrelevant, men den er heller ikke nødvendigvis definerende for framtidig samfunnsorganisering. Nye tider krever nye løsninger.

Det er viktig å påpeke at tilhengerne av begge disse historiesynene mente at identitet var av betydning. I en paneldebatt om kommuneoppdeling i Søgne i desember 2023 ble lederne for de to aksjonsgruppene spurt om det var mulig å opprettholde en Søgne-identitet som en del av Kristiansand kommune. Leder for «Ja til Søgne i Kristiansand», Erik Spieler, svarte et ubetinget ja. Han begrunnet det med at lokal identitet er knyttet til oppvekst- og bosted, ikke til kommunegrenser. Sigurd Berg Aasen, leder for «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake», mente derimot at Søgne-identiteten ble lidende når beslutninger ble tatt et annet sted.³³ Dette har historiske forløpere. Alle de tre utvalgene som har forberedt kommunereformer i etterkrigstiden, Schei-komiteen på 1950-tallet, Christiansen-utvalget på 1990-tallet og Vabo-utvalget i 2014, har vektlagt at både reformtilhengere og motstandere er opptatt av identitet og tilhørighet.³⁴ Men som vi skal se, blir forståelsen av identitet, og særlig forholdet mellom identitet og fortid, formulert ulikt hos de to sidene i Søgne-debatten.

Begge sider i debatten har også ønsket å underbygge at deres syn var tuftet på demokratiske verdier. Også dette har historiske forløpere. I en undersøkelse av historiebruk i den store kommuneinndelingsprosessen mellom 1946 og 1967 viser Yngve Flo at begge sider – reformtilhengere og reformmotstandere – knyttet an til en fortelling om framveksten av det kommunale selvstyret som en positiv demokratisk kraft i norsk historie.

³³ Debatten kan ses i opptak på nettsidene til Avisen Kristiansand, krs.no.

³⁴ Flo, 2015, s. 332–335

Med utgangspunkt i formannskapslovene i 1837 ble kommunene forstått som folkesuverenitetsprinsippets lokale forankringspunkt. Flo knytter videre denne forståelsen til en bredere nasjonalliberal historieforståelse som, på tross av sitt opphav i venstretradisjonen, i etterkrigstiden favnet hele det politiske spekteret på Stortinget. Uenigheten mellom tilhengere og motstandere av reform var hvorvidt de foreslåtte strukturendringene ville innebære et brudd med tradisjonene, eller tvert imot en nødvendig tilpasning for å bevare det lokale selvstyret i en ny tid. Flo påpeker at reformskeptikerne forsto det lokale selvstyret som en *frihet fra* sentral overstyring, mens tilhengerne forsto det som *frihet til* å tilby kollektive goder i en moderne tid.³⁵

Kamp mot byen og mot sentralisering

Noe av det samme kan man se i debatten om oppsplitting av Kristiansand kommune. Forkjemperne for oppsplitting av storkommunen hadde mange mobiliserende slagord til rådighet. De talte om frihet og selvstyre, begreper med sterke positive konnotasjoner i det norske politiske vokabularet. På samme måte som i EF- og EU-kampene kunne man mobilisere rundt sentrumsskepsis, at det ble langt til makta, mot sentralisering og umyndiggjøring, forhold som Berg Aasen trakk fram som negative for lokalidentiteten. Oppsplittingstilhengerne koblet eksplisitt EU-kamp til kamp om kommunereformen. I et innlegg på Facebook-siden til «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake» fra 30. mars 2023 oppfordres folk til å se NRK-programmet Debatten om «Høyres higen etter hhv. å få oss inn i EU og sentralisere Norge gjennom en ny kommunereform.» Dette ble oppfattet som «trusler mot hhv. det nasjonale og lokale sjølvstyret».³⁶

Både i 1972 og i 1994 hadde Søgne stemt mot at Norge skulle tre inn i det europeiske fellesskapet.³⁷ I eksempelet ovenfor konstrueres en identifikasjon mellom EU og Kristiansand. De representerer begge «sentraliseringen», noe som i sitatet oppleves som sterkt negativt. Sentrum–periferi-motsetningen blir her aktivert, og Søgne blir forstått som en periferi i kamp mot et koloniserende sentrum. I kampen mot sentralisering kunne oppsplittingstilhengerne dessuten trekke på en lengre

35 Flo, 2017, s. 59–62.

36 Facebook: «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake», 30.3.2023.

37 Bjerckås, 2022, s. 286.

tradisjon for konflikter med Kristiansand. Helt siden byen ble grunnlagt på midten av 1600-tallet, har den utgjort en potensielt negativ motsetning til bygda. Senest kom dette til uttrykk på 1970-tallet, da et nytt bygdesentrum på Tangvall av skeptikere ble oppfattet som en urbanisering av bygda på bekostning av gamle bygdesentra.³⁸ Det trengtes ikke nødvendigvis sterke retoriske virkemidler for å aktivere den gamle motsetningen til byen. Det holdt, som i et innlegg fra 2021, å benytte den gamle skrivemåte «Christiansand» og dermed minne om at kampen inngår i en lang historisk konflikt med byen.³⁹

Tilhengerne av oppsplitting begrunnet sitt syn med at de vernet om Søgnes rett til selvstyre, særlig siden en tidligere avstemning hadde gitt flertall mot å bli slått sammen med Kristiansand.⁴⁰ Men også motstanderne var opptatt av kommunalt selvstyre. Ikke minst kommer dette til uttrykk i Kristiansand bystyres sterke motstand mot, som de oppfattet det, å bli overkjørt av regjering og Stortinget i denne saken. I sitt høringssvar om forskriften til folkeavstemningen, som kom i 2023, påpekte kommunen nettopp at forslaget er «i strid med det lokale selvstyret» slik det er nedfelt i Grunnloven og kommuneloven.⁴¹ Også dette innebærer en aktivisering av fortiden. Det gjelder hele den politiske reformtradisjonen fra Grunnloven i 1814 og formannskapslovene i 1837. Som i de tidligere kommunereformene kunne denne tradisjonen mobiliseres til forsvar for strukturreformer i lokaldemokratiets navn. Men det er en tendens til at reformtilhengerne knytter an til den «store» historien om nasjon og grunnlov, mens motstanderne fant et bedre retorisk arsenal i den «lille» historien om motsetninger mellom bygda og byen.

Hvilket Søgne skulle bevares?

Hos motstanderne av storkommunen sees reformen i stor grad som en trussel mot det historiske fellesskapet som bygda utgjorde. Men måten dette historiske fellesskapet blir beskrevet på, vektlegger først og fremst kjennetegn ved bygda som hadde blitt mindre tydelige i de siste 50 årene,

38 Bjerkås, 2022, s. 291ff.

39 Innlegg på FB-siden «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake» 12.7.2021. Innlegget snakket om en kommende «frigjøring» fra «Christiansand».

40 Kristiansen, 2021.

41 Høringssvar fra Kristiansand kommune 13.12.2023: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing-forslag-til-forskrifter-om-folkeavstemninger-i-de-omradene-som-tidligere-utgjorde-sogne-og-song-dalen-kommuner/id3016333/?uid=0721b57a-128b-4d41-9a5f-5c8f0fcf1519>

altså i løpet av den perioden Søgne har vært preget av sterk tilflytting og nærmere tilknytning til den funksjonelle byen. Dette gjelder forhold som hva som er typiske yrker for Søgnefolk, og den generasjonsmessige tilknytningen til bygda. På den måten blir motstanden mot storkommunen også uttrykk for en skepsis til bredere historiske utviklingstrekk i nyere tid.

Vi får et klart uttrykk for dette i et innlegg på Facebook-siden til aksjonsgruppa «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake»:

Søgne er hovedsakelig basert på arbeidsfolk rundt industri, bygg, jordbruk og fiske, og disse trenger en annen politikk enn de fra storbyen. Vi trenger ikke kostbare prestisjeprosjekter rundt kultur osv. her ute på landet. Det kan vi fortsette å oppsøke i storbyene.⁴²

Beskrivelsen gir et godt bilde av Søgne fram til siste del av 1900-tallet, men utelukker de befolkningsendringene som har skjedd siden da. Spesifikt unnlater den å ta med de yrkesgruppene som har flyttet til i senere tid, som ofte arbeider i byen, og som har høyere utdannelse. Den er også sterkt kjønnet, siden «industri, bygg, jordbruk og fiske» gir tradisjonelle maskuline konnotasjoner. Beskrivelsen er ikke faktisk feil – ennå i dag er Søgne *mer* preget av industri, håndverksbedrifter, jordbruk og fiske enn mange andre steder i Kristiansand kommune. Men den er heller ikke en nøktern beskrivelse av bygda, og det er heller ikke dens formål. Snarere kan den leses som et mobiliserende utsagn som indikerer *hvilke* aspekter ved bygdas fortid som er verdt å bevare, og som oppleves under press ved kommunesammenslåingen.

I samme retning kan man lese et utsagn fra en kronikk i avisa *Fædrelandsvennen*, signert Vidar Ertzeid, en av lederne i aksjonsgruppa for kommuneoppdeling. Kronikken hadde tittelen *Verdivalget*:

[Vi] tror på Søgnes egen bygdekultur og på arven som gjennom århundrer og generasjoner har lært oss om de gode verdiene.⁴³

De gode verdiene knyttes til århundreders historiske avleiring, noe som har gått fra generasjon til generasjon. Fortiden er ikke her lenger kjønnet på samme måte som ovenfor, men kan vel så mye uttrykke tradisjonelle familieverdier. Søgnes kultur er uspesifisert, men den er likevel noe eget, formet

42 «Anonym deltager» på facebook-siden «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake».

43 *Fædrelandsvennen*, 6. 8.2023.

av fortidens mennesker. Foregående slekter blir aktivert i forsvaret for det særegne ved bygda, slik vi også ser i dette sitatet:

Sankt Jonere er et tidligere valgt navn på Søgnebeboere. De var stolte av å komme fra Søgne. Det er jeg også.⁴⁴

Sankt Jonere er et begrep som i nyere tid har blitt løftet fram gjennom syngespillet «Sanger om Søgne», som har blitt spilt flere ganger i bygda de siste årene. I sitatet legges det vekt på en gammel *stolthet* som forfatteren identifiserer seg med, men som underforstått står i fare for å forsvinne.

Samlet sett formulerer de ovenstående utsagnene en Søgne-identitet som er knyttet til objektive kriterier i fortiden, som yrkesliv og generasjonstilhørighet. De positive egenskapene som trekkes fram, er også knyttet til kjennetegn ved «somewheres», altså til det konkrete stedet og kontinuiteten med fortiden.

Imot denne objektive identitetsforståelsen kan vi sette en subjektiv identitetsforståelse som kommer tydeligere til uttrykk hos motstanderne av oppsplitting. Et særlig pregnant uttrykk for denne forståelsen finner vi i en kronikk skrevet av Arbeiderpartiets gruppeleder i Kristiansand, Kenneth Mørk:

Jeg har aldri vært spesielt opptatt av kommunegrenser, det viktigste for meg har vært folks muligheter til å leve gode liv der de bor, men jeg kan forstå identitetsfølelsen og de konfliktene som kan oppstå når grensene endres, for endring kan rokke ved trygghet og vi søker alle tryggheten i våre daglige liv.

Men som en person uten røtter til et sted, har jeg funnet røtter til mennesker og samfunn, helt på utsiden av kommunegrensene. Jeg har erfart at familie ikke stiller betingelser om å dele gener, og at et hjem ikke bare er der huset mitt står. I sentrum står hvem vi velger å være, og hvem vi velger å være det sammen med.

Min identitet strekker seg ikke til å være født i Oslo, vokse opp i Lyngdal eller bo i Kristiansand. Det er summen av dette, summen av alt jeg har opplevd og alle jeg har møtt, som er meg. Slik er det med oss alle. Det er summen av erfaringer, mennesker og miljøer som er oss, som er fellesskapet.⁴⁵

44 Innlegg på siden «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake», publisert 22.1.2024.

45 *Fædrelandsvennen*, 21.1.2024.

Her er ikke kommunegrensene relevant for identitetsfølelsen. Personlig identitet dannes heller lag på lag ut fra stedene man har bodd, menneskene man har møtt, og alt man har opplevd. Vi kan velge hvem vi er, vi er ikke bundet av vårt fødested. Mørk gir uttrykk for en sterkt plastisk identitetsforståelse som snarere blir beriket av endringer, forflyttinger og selvvalgte forbindelser til andre mennesker. Formuleringen om at selv ikke familien stiller betingelser om å dele gener, vektlegger ganske andre forhold enn «arven gjennom århundrer og generasjoner».

Mer kontant, og kanskje med et snev av oppgitthet, uttrykkes det i et innlegg på Facebook like før folkeavstemningen: «For mange som ikke er 5-generasjons-søgnfolk, er nok hele saken litt uforståelig og uinteressant.»⁴⁶ Her skilles det nettopp mellom de med lange røtter i bygda og de som i større grad har flyttet til. Disse utsagnene setter ord på skillet mellom lokal identitet som noe fast, knyttet til tradisjon og historie, og identitet som noe mer foranderlig. Igjen kan vi tolke dette som motsetninger mellom «somewheres» og «anywheres». Særlig framhever det siste synet en identitetsforståelse som ikke blir forringet av mobilitet.

Minner, minnekulturer og minnesteder

Historiebruken i kommunedebatten henger sammen med begreper som kollektive minner, minnekultur og minnesteder. Minner er noe annet enn fortiden i seg selv, siden minnet aktivt trekker fram deler av fortiden og inngir dem mening, mens andre sider blir liggende i mørket. Kollektive minner, skriver Ola Svein Stugu, stiller oss overfor spørsmål om hvordan minner er kulturelt konstruerte, og hvilke sosiale funksjoner de får.⁴⁷

Minne er også noe annet enn historie. Den franske historikeren Pierre Nora skriver at minne er måten tradisjonelle samfunn knytter fortiden til en «evig nåtid» på. Historie, derimot, er en intellektuell og kritisk rekonstruksjon av fortiden. I kjernen av historien finner vi en «kritisk diskurs» som er antitetisk til det spontane minnet, hevder Nora.⁴⁸ Kollektive minner har altså den funksjonen å opprettholde en forbindelse til fortiden. Men dette gjelder ikke fortiden i alt sitt mangfold og sin uformelighet. Det gjelder en kulturelt konstruert, «mytisk» fortid – mytisk, ikke fordi den er

46 Innlegg på Facebook-siden til gruppa «Ja til Søgne i Kristiansand», postet 30.1.2024

47 Stugu, 2016, s. 24–25.

48 Nora, 1989, s. 12.

usann, men fordi minnet trekker noen ting fram i lyset og gir det mening. Minnets motsetning er glemselen, men minne og glemsel er samtidig hver- andres forutsetninger.

Kollektive minner utgjør kjernen i minnekulturer, som blir båret av ulike institusjoner, visuelle representasjoner, sanger og minnesteder. I Søgne bæres den lokale minnekulturen for eksempel av historielaget, av bygdemuseet, av «Sanger om Søgne», av Facebook-sider som «Søgne i gamle dager», men også av «minnesteder» som Søgne gamle kirke, Søgne gamle prestegård og uthavna Ny-Hellesund. De er steder med en annen betydning i minnekulturen enn for eksempel Tangvall sentrum.

Ingen av disse minnstedene kan med nødvendighet knyttes til den ene eller den andre siden av en politisk konflikt som kommunedebatten. Men man kan si at minnekulturen i Søgne er preget av å skape og opprettholde forbindelser til historiske fenomener som kjennetegner bygda før befolkningsrevolusjonen rundt 1970. Mens *historien*, som en kritisk rekonstruksjon av fortiden, ser brudd og diskontinuitet, ser *minnet* en «evig nåtid», for å følge Noras språkbruk.

Noen «minnesteder» i begrepets brede forstand, som objekter eller kulturprodukter, ble aktivt tatt i bruk i kampen mot storkommunen. Det gamle kommunevåpenet fikk for eksempel, og ikke overraskende, en fram-tredende plass i mobiliseringen for kommunedeling. Andre minnesteder ble viktige, selv om deres forbindelse til den aktuelle konflikten var langt mer perifer, og selv om deres tilknytning til det tradisjonelle bygdesamfunnet framstår langt mer konstruert. Dette gjelder først og fremst den mytiske Søgnekvinnen «Sol», hvis betydning i den aktuelle konflikten fortjener en nærmere analyse.

Vi må igjen framheve at minnesteder, slik Nora tenker seg dem, er fenomener som antar mening særlig når den kulturen de symboliserer, oppleves å være under press. Minnesteder er objekter, hendelser eller steder som antar en symbolsk verdi som minne om noe i fortiden, selv om de ikke alltid har hatt den samme betydningen. Nora ser på dem som en konsekvens av moderniteten og «historiens akselerasjon». Minnesteder oppstår som svar på en krise i den moderne verden, en måte å holde fast ved det forgangne på. Minnesteder er, skriver Nora, historiske øyeblikk revet vekk fra historiens bevegelse, lik skjellene på stranden etter at det levende minnets hav har trukket seg tilbake.⁴⁹

49 Nora 1989: 12.

Dette konstruerte trekket er i ekstrem grad til stede i tilfellet «Sol». Sol er navnet som har blitt gitt til steinalderkvinnen hvis levninger ble funnet i Søgneskjærgården i 1994. Det er de eldste levninger av et menneske som er funnet i Norge, og er rundt 9800 år gamle. På kultursenteret *Søgne gamle prestegård* står det nå en permanent utstilling om steinaldersamfunnet som denne kvinnen levde i. I 2015 ble det satt opp et syv meter høyt monument over «Sol» i Søgne. Sol pryder også forsiden på første bind av det nyskrevne verket om Søgnes historie, som ble utgitt i 2023. Hun har blitt et symbol på de første menneskene i Norge, men lokalt også på Søgnesamfunnets elde.

I kampen om kommunen spilte Sol en tydelig rolle som symbol på Søgne kommune. Monumentet ble brukt som visuelt uttrykk for kampanjen, gjerne sammen med det gamle kommunevåpenet.

I kampanjematerialet aksjonsgruppa fra å gjenopprette Søgne kommune brukes Sol-skulpturen sammen med vardene fra kommunevåpenet som symbol. (Facebook-siden "Vi som vil ha Søgne kommune tilbake")

Sol ble også løftet fram på andre måter. Få dager før folkeavstemningen i februar 2024 kunne reverseringskampanjen presentere et scoop. I et intervju fortalte lokalhistoriker Jostein Andreassen at han etter lang vurdering hadde bestemt seg for å stemme for kommunedeling. Andreassen er en svært kjent og respektert mann i Søgne, med utallige lokalhistoriske bøker på merittlisten. Mange kjenner ham som guide til bygdas ulike severdigheter. Få kan mer om Ny-Hellesund eller Søgne gamle kirke enn ham.

Jostein Andreassen var også mannen som fant levningene etter Sol i 1994, og skjønnte at det dreide seg om et helt spesielt funn. I intervjuet med revereringskampanjen sier Andreassen at Sol er noe av det beste med Søgne, og at det neppe var tilfeldig at hun bosatte seg i Søgne.⁵⁰ Uttalelsen er åpenbart humoristisk ment. Det samme gjelder et intervju i *Aftenposten*, hvor Andreassen sa at han trodde Sol ville stemt for kommunedeling.⁵¹

Like viktig som disse utsagnene, er at Andreassen ved flere anledninger har gjenfortalt øyeblikket da han fant beinrestene i fjæra, for eksempel under lanseringen av det nevnte bindet av *Søgenes historie*.⁵² Selve fortellingen om funnet av Sol har gått inn i historiekulturen i Søgne. I *Aftenposten*-intervjuet beskrives funnet som et «magisk før/etter-øyeblikk» og en oppfyllelse av en drøm om å finne noe riktig gammelt som kunne sette Søgne på det kulturhistoriske kartet. Poenget her er altså ikke så mye Andreassens meninger om den konkrete politiske saken.⁵³ Poenget er heller at i løpet av de 30 årene som har gått siden funnet, har den anonyme steinalderkvinnen blitt konvertert til den mytiske ursøgningen «Sol», en konstruert persona med klare opphavsmytiske trekk. Før 1994 visste ingen om henne, men nå har beinrestene blitt omtolket til viktig lokal minnekultur. Slik har «Sol» blitt et minneste som aktiverer forestillinger om Søgenesamfunnets elde og bestandighet. Men minneste selv er ikke gammelt. Minneste er ikke beinrestene selv, men betydningene som knyttes til dem, uttrykt i attributter som navnet, skulpturen og utstillingene.

Konklusjoner

Myten om Sol reddet ikke Søgne kommune. Mot forestillingen om Søgne som et tradisjonsbundet lokalsamfunn fundert på tradisjoner avleiret gjennom generasjoner, sto tanken om det moderne Søgne som «den beste bydelen i Kristiansand» som var «sterkest som del av en sterk kommune».⁵⁴ Det er en fortidsforståelse som i større grad inkorporerer de endringene som bygda hadde sett, særlig etter 1970.

50 «Vi som vil ha Søgne kommune tilbake», 20.1.2024.

51 *Aftenposten*, 18.1.2024. Andreassen beklaget senere at han hadde gjort Sol til part i kommunesaken. (*Fædrelandsvennen*, 20.1.2024)

52 På trykk er historien gjenfortalt på nrk.no 1.3.2013 og i ovennevnte *Aftenposten*-intervju. Muntlig er den gjenfortalt flere ganger.

53 Han uttalte selv at han så på kommuneøkonomi og praktiske ting som viktigere en identitet, og at «Søgne vil være Søgne uansett». *Aftenposten*, 18.1.2024

54 «Ja til Søgne i Kristiansand», 21.1.2024.

Innledningsvis skrev jeg at forholdet mellom historie og identitet blir formulert som svar på både grunnleggende historiske endringer og umiddelbare politiske utfordringer. Den umiddelbare politiske utfordringen i dette tilfellet var kommunereformen som skapte en storkommune i Kristiansandsregionen. De grunnleggende historiske endringene som også har preget forholdet mellom historie og identitet, angår de store forandringene i bygdas sosiokulturelle sammensetning de siste tiårene.

Jeg har i dette kapittelet knyttet disse endringene til begrepsparet «somewheres» og «anywheres». Det har skjedd en forskyvning i befolkningen fra de som knytter sin identitet til stedets egen meningsgrunn, til de som identifiserer seg med mer stedsuavhengige verdier. Disse endringene henger igjen sammen med grunnleggende prosesser knyttet til mobilitet og urbanisering og til motsetninger mellom sentrum og periferi.

De ulike forståelsene av bygda som historisk fellesskap kan leses som uttrykk for to sider av en kulturell grensedragning i grensebygda Søgne – Søgne som en del av byen eller som et motstykke til byen. Den offentlige debatten om kommunedeling kan leses som en debatt om hvor denne grensen skal gå. På individnivå har nok dette for mange fortonet seg som to bygdesjeler som strides i den enkeltes bryst. Når det endelige resultatet ble så jevnt som det ble, og når debatten til tider ble så frisk, kan det leses som et uttrykk for noe som kjennetegner bygder på grensen mellom sentrum og periferi.

Forfatterbiografi

Trond Bjerkås (f. 1978) er førsteamanuensis i historie ved Universitetet i Agder. Han har særlig arbeidet med politisk kultur og forholdet mellom religion og samfunn i tidlig-moderne tid og på 1800-tallet. I tillegg har han skrevet lokalhistoriske verk. For tiden arbeider han med spørsmål om sted og identitet, både i moderne og tidlig-moderne tid, og både i lokalhistorisk og globalhistorisk perspektiv. Siste bok er *Søgenes historie, bind 2 – 1605–2020* (2022).

Referanser

Bjerkås, T. (2019). *Fra bygd til bydel. Vågsbygds historie etter 1950*. Vågsbygd Vel.

- Bjerkås, T. (2022). *Søgnes historie, bind 2. 1605–2020*. Kristiansand kommune.
- Flo, Y. (2015). Identitet og historie i kommunereformas tid. *Heimen* (52), 327–339.
- Flo, Y. (2017). Kampen om å gje fortida nytt liv. Historiebruk i kommuneinndelingsdebatten 1946–1967. I T. Ryymin (Red.), *Historie og politikk. Historiebruk i norsk politikktutforming etter 1945*. Universitetsforlaget.
- Folkenborg, H. R. (2018). *Èn fortid – mange fortellinger. Introduksjon til historiebruk*. Cappelen Damm Akademisk.
- Goodhart, D. (2017). *The road to somewhere. The populist revolt and the future of politics*. Hurst & Company.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.
- Kristiansen, D. (2021). *Men Søgne sa nei. En studie av motstandsbevegelsen mot sammenslåingen av Søgne, Songdalen og Kristiansand kommune* [Masteroppgave]. Universitetet i Agder. <https://hdl.handle.net/11250/2826558>
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Rudjord, K. (1974). *Oddernes bygdebok*. Kristiansand kommune.
- Ryymin, T. (Red.). (2017). *Historie og politikk. Historiebruk i norsk politikktutforming etter 1945*. Universitetsforlaget.
- Sandvik, P. T. (1999). *Kristiansands historie 1945–1999*. Sparebanken Pluss.
- SSB. (2001): <https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-2001/Kommune-%20bydels-%20og%20fylkeshefter-mm>.
- Sorthe, S. T. (2023). «... bevare mens vi bygger ny kommune». *Historiebevissthet, historiebruk og fortidsfortellinger ved sammenslåingen av kommunene Søgne, Songdalen og Kristiansand* [Masteroppgave i historie]. Universitetet i Agder. <https://hdl.handle.net/11250/3080744>
- Stugu, O. S. (2016). *Historie i bruk*. Samlaget.
- Thue, L. (1984). *Asker og Bærums historie. Asker 1840–1980*. Universitetsforlaget.
- Yttri, G. (2019). Sentrum og periferi – eit varig modelltyranni? Norsk historieskriving i fagkritisk perspektiv. I Ø. Helgesen, R. Glavee-Geo, G. Mustafa, E. Nettet & P. Rice (Red.), *Modeller. Fjordantologien 2019* (s. 242–257). Universitetsforlaget.

KAPITTEL 2

Tvedestrands skiftende og mangfoldige identiteter

Frank Meyer NÆS Jernverksmuesum

Abstract: Patterns of collective identity are commonly constructed from some basic yet continually changing building blocks, codes, or themes. In this chapter the changing identities of the people of Tvedestrand, and their building blocks, are analyzed and discussed as a casestudy. The point of departure is formed by several voluminous books about the people living in the greater Oksefjord area in the south of Norway, written by the local historian Sven Svensen (1856–1942). Written during the crisis ridden 1930s and 1940s, Svensen constructed a narrative of Tvedestrand as a community with an exclusively maritime identity. However, the time of large sailing ships had lasted only for a few decades, and at the time of writing, this golden age had already been gone for more decades than it had lasted. In addition, many maritime enterprises lay for many years outside of the community borders, and the role of agriculture and heavy industry (particularly the Næs Ironworks) were played down in favor of maritime activities.

Keywords: collective identity, local identity, maritime identity, Tvedestrand

I 2036 vil Tvedestrand feire at det er to hundre år siden byen fikk bystatus, og i denne artikkelen vil jeg (1) vise hvordan lokalhistorikeren Sven Svensen (1856–1942) evnet å definere byens identitet som sjøfartsby, og (2) drøfte alternative måter å forstå og skildre Tvedestrands identitet på. Så vidt jeg kan se, fins det ingen andre artikler eller bøker som har tatt opp disse to emnene tidligere. Forhåpentlig kan slike tanker og refleksjoner bidra til planlegging og utforming av et profesjonelt lokalhistorisk verk til tohundreårsdagen, på liknende vis som Farsund, Kristiansand, Lillesand, Risør og Arendal har fått.¹ Samtidig er det jo også en reell mulighet for at det går som i Grimstad, som ikke fikk noen jubileumshistorie i 2016.

Tvedestrand som sjøfartsby

Mellom 1935 og 1940 skrev skoleinspektøren og politikeren Sven Svensen om lokalhistorie i og rundt Oksefjorden, nærmere bestemt om de på dette tidspunktet sjølstendige kommunene Tvedestrand (1935), Flosta (1937) og Holt (1940), og dessuten bidro han i ei bok om Oksefjorden og dens beboere (1948), der Dypvåg er omtalt. I tillegg kom det i 1951 ei bok med tilføyer og rettelsjer til boka som Svensen hadde skrevet om Holt. Denne siste publikasjonen bidro Svensen ikke til, og den inneholder først og fremst detaljopplysninger om gårds- og slektshistorie. Boka om Tvedestrand er den mest omfattende og viktigste i vår sammenheng, men jeg vil også trekke inn det Svensen skrev om Holt der det er relevant.² Er det på sin plass å bruke tid og energi på å kritisere så gamle skrifter? Svaret, mener jeg, ligger i at bøkene fortsatt har relevans – de brukes fortsatt som standardreferanse i artikler som omhandler Tvedestrands historie.³

Sven Hans Jørgen Svensen ble født i Kristiansand. Faren var skipper og riggmester. Svensen tok eksamen ved Holt seminar i 1875 og Maribogatens skole i Kristiania tre år senere. I 1879 ble han cand.philos. ved universitetet samme sted. I åra etter dette arbeidet han som lærer ulike steder på Agder, blant annet i Tvedestrand fra 1882 til 1910. Deretter var han skoleinspektør

1 Abrahamson, 1997, 2001, 2007; Dørum & Holberg, 2018; Haugland, 2020; Johnsen, 2017, 2023; Norman, 2019, 2021; Sandvik, 1999. Theien, 2023. Mandal by hadde sitt 50-års-jubileum i 1971, satte ned en komité for en jubileumshistorie i 1970, og fikk overlevert de første to bindene i 1995. Eliassen 1995.

2 Lilleholt, 1951; Svensen, 1935, 1937, 1940; Tjøstolvsen & Svensen, 1948. Svensens bok om Holt er først og fremst en gårds- og slektshistorie på over 900 sider med en allmenn historisk innledning på om lag 270 sider. Det kan se ut som om det er en del overlapp mellom bøkene om Tvedestrand og Holt.

3 Det fins en rekke eksempler i den lokalhistoriske årboka *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Holt, Dypvåg og Tvedestrand*, og likedan er Svensen standardreferansen i lokalhistoriske foredrag.

i hjembyen Kristiansand fra 1910 til 1925. I Tvedestrand var Svensen medlem av kommunestyret fra 1900 og ordfører i 1909 til 1910. I 1921 til 1924 representerte han partiet Venstre på Stortinget, og i 1925 til 1927 var han vararepresentant for samme parti.⁴

Svensens lokalhistorieskriving ser ut til å bære preg av den tunge økonomiske og samfunnsmessige krisa på 1930-åra og tankegodset og skriftene til Sørlandets dikter og oppfinner Vilhelm Krag (1871–1933). Som en kompensasjon for den lange nedgangstida som området rundt Oksefjorden hadde vært igjennom, beskrev Svensen byen som en sjøfartsby. Dette skjedde ikke minst ved hjelp av lange lister over redere og skip som ga boka et svært deskriptivt, empiristisk og positivistisk preg. I tillegg kom en rekke anekdoter fra sjøfarten.

Definisjonen av Tvedestrand som sjøfartsby i 1935 byr imidlertid på ulike problemer, som ingen så langt har påpekt. For det første varte sjøfartens storhetstid i Tvedestrand i bare førti år, nærmere bestemt fra 1835 til 1875. Videre lå storhetstida i 1935, da Svensens lokalhistorie ble publisert, allerede 60 år tilbake i tid – flere år enn storhetstida hadde vart –, og nye og annerledes forhold, som Svensen ikke vektlegger i historieskrivingen sin, hadde preget byen. Og til slutt kan det være verdt å nevne at Tvedestrand – på tross av et betydelig antall registrerte skip og tonnasje mot slutten av 1800-tallet – aldri spilte noen liknende rolle for sjøfarten som Grimstad, Arendal, Risør eller Kristiansand.⁵

For å lykkes med å skildre tettstedet Tvedestrand som en sjøfartsby, foretok Svensen to viktige grep. For det første reduserte han betydningen av alt som lå i Holt (som Tvedestrand vokste ut av): jernverket, kirka og jordbruket – sjøl om jernverket hadde preget byutviklingen i to hundre år, og kirka og jordbruket i enda lengere tid.⁶ «Det blir ofte anført at det var Nes verk som egentlig bragte Tvedestrand til å vokse», skrev Svensen for eksempel og konkluderte: «Etter hvad foran er anført ser det ikke ut til at dette har hatt så svært megen betydning».⁷ Derimot var det, ifølge Svensen, sjøfarten som var drivkraften i byutviklingen. De hvite seil «bragte stedet til å vokse til det 4-dobbelte på 40 år», og byutviklingen skyldtes i vesentlig grad «den foretagsomhet, mot og dyktighet

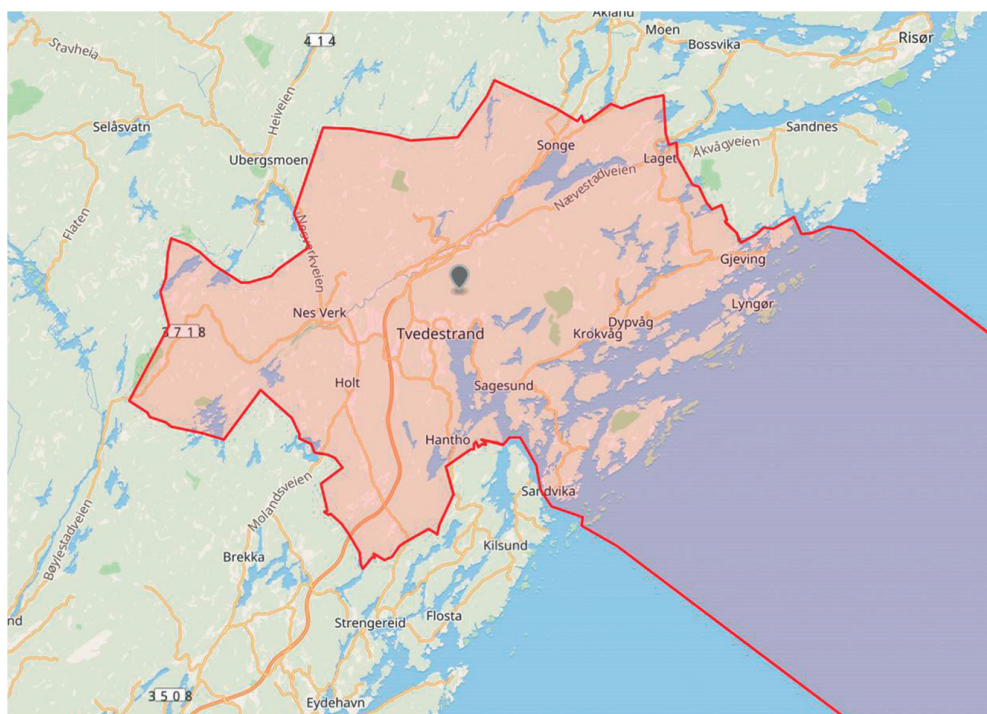
4 https://nn.wikipedia.org/wiki/Sven_Svensen_fr%C3%A5_Kristiansand, nedlastet 12. juni 2024. Nekrolog Sven Svensen, *Tvedestrandsposten*, 6. mars 1999. Kristoffer Vadum var så vennlig å gjøre meg oppmerksom på denne.

5 Johnsen & Sætra, 2016, s. 56, 151.

6 Se avsnittene nedenfor.

7 Svensen, 1935, s. 37.

som stedets egne borgere var besjelet av». Likedan var han i Holt-boka opptatt av å fjerne Tvedestrand fra Holts (sjøfarts-)historie: «Ved den indre delen av Tvedestrandsfjorden finnes flere gamle skibsverver som ligger i Holt [...]. Men dels har det utelukkende vært Tvedestrandfolk som har bygget der, dels har også selve vervene og tomtene der vært eiet av folk i byen. Vi undlater derfor å omtale dem nærmere her.»⁸ Dette første grepet er helt i tråd med det historikeren Yngve Flo har kalt «kommunalisering av lokalhistoria». Både kommunen, som er oppdragsgiver, og historikeren, som føler et visst forventningspress fra oppdragsgiveren, utøver en «insisterende territorialisme» på det historiske objektet og skildrer lokalhistorien ut fra dagsaktuelle grenser.⁹ I Svensens tilfelle var Tvedestrand og Holt sjølstendige kommuner slik at det å skille mellom de to kommunene følger mønsteret som Flo påpekte.

Wikicommons: Tvedestrand's kommunegrenser i 2020-åra. Fra 1100-tallet og i flere hundre år hørte også Arendal og Tromøy (utenfor kartbildet), Austre Moland, Flosta og Dypvåg til Holt prestegjeld.

⁸ Svensen, 1940, s. 108.

⁹ Flo, 2015.

Men Svensen tillot seg et annet og muligens mindre vanlig grep i lokalhistorieskrivingen. Det besto i at han tok med og innlemmet verft og redier i Dypvåg og Flosta i tvedestrandshistorien – men disse lå i 1935 utenfor Tvedestrand og var, likedan som Holt, sjølstendige kommuner.¹⁰ På denne måten var boka om Tvedestrand svært eklektisk: Man velger det som passer, og forkaster det man ikke liker. Og det som passet, var det som hadde med sjøfarten å gjøre.

I og med at Svensens tvedestrandshistorie, som nevnt, fortsatt brukes som standardreferanse i dag, kan det være på sin plass å påpeke ulike metodologiske problemer. Dette gjorde Ingeborg Fløystad, slik jeg ser det, som var opptatt av jernverket på Næs og Agders historie i tidlig moderne tid, for mer enn tredve år siden. Hun synliggjorde fraværet av analytiske perspektiver i Svensens tvedestrandshistorie. Fløystad etterlyste særlig analyser av (1) forbindelser og vekselvirkninger mellom jordbruk, industri, sjøfart og tettsted; (2) utviklingen av det institusjonelle og politiske fellesskapet og/eller skillet mellom ulike grupper i lokalsamfunnet; (3) beskrivelser og analyser av økonomisk, sosial og kulturell interaksjon. Spørsmålene venter i dag fortsatt langt på vei på et systematisk svar, og ei bok eller et flerbindsverk til byens 200-årsjubileum i 2037 kan og bør være riktig plass for å komme med dem.¹¹ I det følgende vil jeg drøfte hvilke variabler som kan ha preget identiteten til Tvedestrand og dens innbyggere, og som derfor kan være verdt å undersøke nærmere når en ny historie om Tvedestrand skal skrives.

Identitet og grenser i rommet

Spørsmålet om identitet har som regel å gjøre med *ego* og *alter*, *meg* og *deg*, *oss* og *dem*, *ingroup* og *outgroup*. Tar man det for gitt, slik sosialantropologer gjør, at slike skillelinjer fins i alle kjente menneskelige samfunn, vil det likevel være forskjell på hvor skillelinjene dras og hvilken styrke de har med tanke på inklusjon og eksklusjon.¹²

En første mulighet er å se ulike identiteter knyttet til skillelinjer i rommet. Fra middelalderen har vi operert med et skille mellom mennesker på øyene og på en smal kyststripe på den ene sida, og mennesker i innlandet

¹⁰ Svensen, 1935, s. 93–232.

¹¹ Fløystad, 1991.

¹² Meyer, 2010.

på den andre. En ukjent geistlig forfatter etablerte skillelinja i den kortfattede, latinske krøniken *Historia Norvegiæ* fra 1100- eller første tredel av 1200-tallet. Et hovedskille i Norge går mellom kystområdene (*Zona itaque maritima*) og oppland (*De montanis Norwegie*). Kan vi i tvedestrandsområdet identifisere to identiteter – sjøfarere og bønder – knyttet til forhold i rommet og som går igjen over lang tid? På Agder har vi det gamle, veletablerte skillet mellom Nedenes og Råbyggelaget.¹³ Kan det for tvedestrandsidentiteten være viktig og riktig å skille mellom de «vidsynte sjøfarere» og de «jordnære bøndene», og hvor bondelandet begynner for eksempel i Holt? Svensens tvedestrandshistorie, som bygger byidentiteten rundt det som ikke er bondsk og innenlandsk, kan tyde på det.

Sjø og land – hand i hand?

Det er ikke lett å fastslå når skillet mellom kystboere og bønder i innlandet oppsto. Går vi tilbake til førskriftlig tid er skillet lite utpreget og overlappingene store. Det viser blant annet nye arkeologiske funn som ble gjort i forbindelse med bygging av nye E18.¹⁴

Da isen trakk seg tilbake for omtrent 10 000 år siden fulgte folk etter. Menneskene kom over dagens Østfold og vandret langsmed kystlinja til dagens Varanger i løpet av 200 til 300 år. I tvedestrandsområdet kan det dokumenteres mennesker fra omtrent år 9500–9000 fvt. I seks til sju tusen år foretrakk menneskene å bo nær strendene langsmed kysten, ved innlandsvann og elver, og da som jegere, fiskere og sankere. Først mellom 3500 og 2000 fvt. tok menneskene til å dyrke korn og ha husdyr, i tillegg til jakt og fiske. På Kvastad – som ligger like ved sjøen – har arkeologer funnet førtitre korn. Kornene ble tidsbestemt og viser at menneskene dyrket bygg og hvete mellom 3500 og 2900 fvt., og at de dyrket naken bygg og havre mellom 1900 og 1700 fvt. I norsk sammenheng er det et svært tidlig tidspunkt for jordbruk. Som arkeologene understreker, var det ikke slik at menneskene etter alt å dømme enten var jordbrukere eller fiskere, jeger og samlere, men mest sannsynlig alt på en gang. Overgangen til jordbruket var en svært langvarig utvikling, ingen brå overgang. Men fra omtrent 2300 fvt. kan en dokumentere gårdssamfunn med jordbruk og fe

13 Try, 1969. Takk til Trond Bjerås som har gjort meg oppmerksom på boka!

14 Funnene ble utførlig presentert i Reitan & Sundström, 2019. Det følgende avsnitt bygger på deres funn. I tillegg har jeg fått verdifulle innspill fra arkeolog Marianne Eldorhagen ved Aust-Agder museum og arkiv.

i tvedestrandsområdet, og mellom 1700 og 500 fvt. ble gårdsbosetningene mer stabile. På denne tida omformet menneskene en større del av naturen til åkere og beitemark, men vi vet lite om og i hvilken grad skillet mellom kyst og land ga seg utslag i ulike identiteter. Samtidig avløste bronse stein som redskap, og det kan ha ført med seg et skille mellom sjøfarere og bønder. Bronse forutsatte handel for å importere tinn og kobber. Oppretting av handelsruter for tinn og kobber over Kattegat kan ifølge arkeologer bare sammenliknes med vår tids datarevolusjon. Det var en grunnleggende omveltning av samfunnet. Enkelte mennesker evnet å samle opp verdier og skaffet seg økt makt og kontroll. Samfunnet ble mer hierarkisk. Denne tendens til opphoping av verdier og mer hierarki forsterket seg ved den neste metallurgiske revolusjonen, da jernsmelting og smiing i jernvinner ble mulig rundt 500 til 1500 evt. Fra den tida har vi også funn av øks og en velbrukt jernhammer fra Kvastad.¹⁵ Men hvordan bidro slike prosesser til forming av identiteter? Var det slik at opphoping av verdier var større ved kysten enn i innlandet? Hva fins av skriftlige kilder, topografiske verk med mer, og hvilke slutninger kan vi dra fra dem? Har for eksempel Peder Claussøn Friis eller Erik Pontoppidan skrevet om slikt? For andre agderbygder er skillet kyst–innland veletablert som sosioøkonomisk skille. I en tidlig studie av Søgne skilte Hans Try mellom slettegårder, sjøgårder og heigårder. Det var verken sjøgårdene eller heigårdene som var de største og rikeste gårdene, men derimot slettegårdene som lå mellom de to elvene i lokalsamfunnet. Her vil det være mange muligheter til å studere innlandet og kyststrøk rundt Oksefjorden i framtida.¹⁶

Geistlig-administrative og politisk-administrative grenser – og identiteter?

Hvilke andre enn de naturlig-geografiske faktorer kan ha preget menneskers identitet i det området som er Tvedestrand i dag? En variant av å se ulike identiteter i *rommet* er hvordan myndighetene lagde grenser mellom folk. Den eldste inndelingen var den *geistlig-administrative*. Mange mennesker bygger sin identitet på religiøs tro og religiøst fellesskap. Fellesskapet konstitueres gjennom samlinger, handlinger og symboler, blant annet kirkebygninger, messer og gudstjenester. Kristendommen, det vil si katolisismen,

¹⁵ Reitan & Sundström, 2019, s. 35.

¹⁶ Try, 1969.

kom som kjent til Norge rundt år 1000. Holt prestegjeld ble opprettet i 1100, og det innbefattet i mellom seks og åtte hundre år også Austre Moland, Tromøy, Barbu, Stokken, Dypvåg og Flosta. Følte alle menneskene i dette store området, som omfattet både kyst og innland, seg som et fellesskap med felles identitet? Og hvordan endret i så fall denne felles identiteten seg når det skjedde endringer i de geistlig-administrative grensene? For slike fantes. I 1705 ble Arendal skilt ut fra prestegjeldet, Tromøy, Barbu og Austre Moland fulgte etter i 1747, Dypvåg og Flosta i 1812 og Tvedestrand i 1902. I 1973 ble Dypvåg, Flosta og Tvedestrand igjen innlemmet i Holt prestegjeld.

I denne sammenhengen kan det også være på sin plass å tenke identiteter knyttet til forsamlingslokalene. Det ble bygd egne kirker i Flosta og Austre Moland allerede i henholdsvis 1632 og 1673. Sjølve Tvedestrand fikk si egen kirke så sent som i 1861 og et gravkapell i 1898. Til slutt fikk også Laget si egen kirke i 1908. Fra 1. april 1862 ble Tvedestrand regnet som anneksogn under Holt.¹⁷ Det vil til slutt også være relevant å undersøke hvilke frikirker og andre religiøse grupper som fantes rundt Oksefjorden i vid forstand, og hvilke forsamlingslokaler de var knyttet til.¹⁸

Nest eldst etter den religiøse inndelingen, er den *politisk-administrative*. Også på dette feltet var det endringer over tid, og likedan som ved endringene i de geistlig-administrative grensene kan man spørre hvordan endringer i den politisk-administrative inndelingen kan ha bidratt til å forme og endre identiteter. Da formannskapslovene kom i 1837, var området som etter hvert ble til Tvedestrand delt i tre formannskapsdistrikter, nemlig Holt, Dypvåg og Tvedestrand (fra 1863 herreder og herredsstyrer). I 1901 ble de tre til fire kommuner: Holt, Dypvåg, Tvedestrand og Flosta. Og i 1960 ble kommunene slått sammen, men på ulike kanter: Holt, Dypvåg og Tvedestrand til nye Tvedestrand kommune, mens Flosta ble slått sammen med Arendal i 1962 og Moland fulgte etter i 1992. Hvordan kan slike grensendringer ha påvirket folks identitet? Avisdebatter fra de ulike åra kan være relevante og lett tilgjengelige kilder for å finne svar på spørsmålet. I tillegg fins det en del litteratur om identitet og kommunereformer som en vil kunne støtte seg på.

17 <https://www.slektogdata.no/nb/soknehistorikk>, nedlastet 25. mars 2024.

18 Det vil gjenstå primærforskning for å få oversikt over feltet.

Det å se på skillelinjer i rommet er en første måte å nærme seg tvedestrandsidentiteten på. En annen mulighet er å ikke se på rommet, men på sosiale forhold som konstituerer identiteter over tid. I det følgende skal det handle om det som jeg vil kalle for den bipolare identitet: industrisamfunnet i bondesamfunnet, da tettstedet Tvedestrand ble til som et nettverkssted; og den tripolare identiteten: da sjøfartssamfunnet tok til å stå på egne (sjø)bein, og Tvedestrand utviklet seg til å bli det byhistorikere kaller for sentralsted.¹⁹

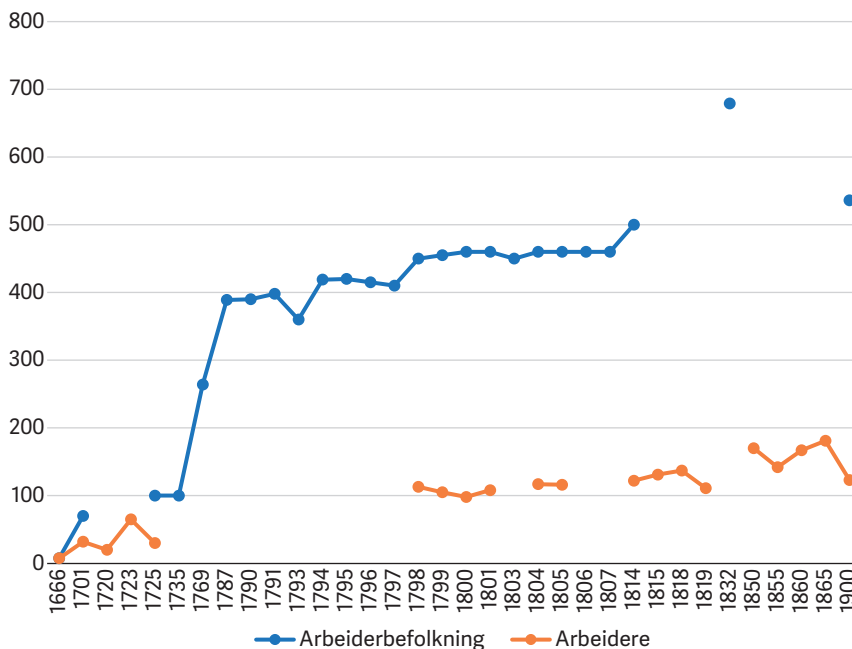
Den bipolare identiteten – industrisamfunnet i bondesamfunnet: Tvedestrand som nettverkssted

Holt kirke fortsatte å være et av sentrene i tvedestrandsområdet i lang tid. Men fra 1665 vokste det opp et nytt sentrum i området, og fram til 1835 var det to sentre i det geografiske området som i dag er nokså lik Tvedestrand: jernverket og Holt kirke. Som kjent, ble jernverket opprettet i 1665 som Båseland eller Baaseland jernverk. Det var, som Ingeborg Fløystad har poengtert, et fremmedlegeme i jordbrukssamfunnet. I førstningen sysselsatte det en håndfull regionale og internasjonale mannlige migrantarbeidere, men også lokale bonde- og husmannssønner.²⁰ Fra omtrent 1750 gikk jernverket i helårsdrift og ble til en velsmurt penge-maskin. Befolkningen økte fra et par titalls menn i arbeidsfør alder rundt 1700 til et stort verkssamfunn på nesten 700 menn, kvinner og barn i alle aldre i 1830-åra.

Da jernverket ble opprettet i 1665, fantes det ikke noe tettsted eller noen by, bare en strandplass innerst i Oksefjorden med båter og naust som hørte til gårdene Berge, Gliddi og Myklebostad. Gården Tveites strand, som senere ble til Tvedestrand, var ikke den eneste laste- og losseplass for verket. Noen båthus og naust i Kvastadkilen var like mye brukt fram til omtrent 1738. Men etter hvert ble det flere sjøboder, magasinbygninger og opplagsplasser ved bryggene innerst i fjorden hvor matvarer, jernprodukter og malm ble mellomlagret, og mellom 1770 og 1774 ble den staselige

¹⁹ Helle et al., 2006, s. 9–18.

²⁰ Fløystad, 2023.

Figur 1. Arbeidere og arbeiderbefolkningen ved Båseland og Næs Jernverk 1666–1900. Kilde: Meyer, 2022.

Forvaltergården bygd.²¹ Det lille Tvedestrand var på denne tida en typisk nettverksby – den oppfylte ikke primært funksjoner for det omliggende landet, men var mer knutepunkt i et regionalt og nasjonalt handelsnettverk, heri iberegnet Danmark.²²

Jernverket var et fremmedlegeme i bondesamfunnet, med tilflyttede menn i hopetall. For de innfødte var det stort sett bare «møkkajobber», for eksempel i gruvene. Bonde- og husmannssønner ble tvunget til å tilvirke trekull og utføre tjenester (kjøring) for jernverket. Jernverket sto for pengeøkonomi, avansert prosess teknologi og nye tidsrytmer.

De to sentrene i området, Næs og Holt, var regionale og nasjonale knutepunkter for kultur, kunnskap og kompetanse. Dette er noe Svensen underkommuniserer sterkt. Jacob Aalls herregård var et lite miniuniversitet og en ABM-institusjon (arkiv, bibliotek, museum), med et av de største bibliotekene i landet, som hadde betydelige samlinger av faglitteratur innen overraskende mange sjangrer. Elisabeth S. Eide har gjort et forsøk

²¹ Fløystad, 1990; Aanensen, 1987.

²² Helle et al., 2006, s. 9–18.

på å klassifisere viktige emnegrupper i boksamlingen og fant at 903 bind dreide seg om estetikk og/eller er skjønnlitteratur, at 982 volumer handlet om historie, 577 om rettsvitenskap, 381 om filosofi, 278 om klassiske fag og latin, 235 om teologi, 215 om mineralogi, 183 om reiser, 132 om fysikk og kjemi, 84 om matematikk, 82 om naturhistorie, 54 om medisin og 35 om astronomi. Det er 102 bind som hun vurderer som ensyklopedier eller tidskrifter.²³ Herregården var også et museum, med en solid kunstsamling, og hadde en av landets største naturhistoriske samlinger.²⁴ Samlingen av preparerte fugler var den største i landet og ble etter konkurransen i 1884 solgt til Zoologisk museum ved universitetet i Christiania hvor den utgjorde den største og mest verdifulle delen av samlingen.²⁵

Ikke minst var det den natur- og bergverksfaglige kompetansen som var spesiell for jernverket. Dette sentrale kompetansemomentet har ikke blitt løftet fram tilstrekkelig i faglitteraturen.²⁶ Et viktig element, utover den teoretiske kunnskapen som manifesterte seg i biblioteket, var det vi i dag vil kalle for avansert immateriell kulturarv. Migrantarbeiderne hadde i hodene og hendene en spesiell fagkompetanse innen datidas høyteknologi, nemlig jern- og stålproduksjon. Det gjaldt å tilvirke jern og stål av høy kvalitet, innenfor en gitt tid og til så lav kostnad som mulig. I denne sammenheng var det helt avgjørende at arbeiderne hadde kompetanse på energibesparende tiltak. Det var særlig avgjørende å bruke minst mulig trekull, siden det var den dyreste produksjonsfaktoren i tilvirkningsprosessen.²⁷

Praktisk kompetanse fantes også på andre felt. Helt siden 1750-åra hadde herregårdens jordegods vært laboratorium innen jordbruksvitenskap (agronomi). Og fra omtrent samme tid var det et sted hvor gartnere – eller i dag ville vi snarere si landskapsarkitekter – anla utspekulerte hage- og parkanlegg, med et frodig plante- og dyreliv som på 1800-tallet tok pusten fra mange tilreisende. Spesielt under Jens Iver Døllner (1825–1910), som var gartner på herregården i nesten seksti år, fra 1852 til 1910, oppnådde parken status som et paradisi på jorda.²⁸

Det første og eldste intellektuelle sentrum i lokalsamfunnet, Holt kirke, hadde hatt flere prester med solide biblioteker. Fra og med 1830-åra og

23 Eide, 2012.

24 Stubhaug, 2014.

25 Mehlum, 2021.

26 Meyer, 2024. Teksten bygger på forskningen til blant annet Ingeborg Fløystad, Gunnar Molden, Anita Wiklund Norli og Fridtjof Mehlum.

27 Norli, 2023.

28 Coldevin, 1950, s. 251–265; Hørsdal, 1991; Mehlum, 2021; Risåsen, 2023.

fram til 1860 ble prestegården til et viktig kunnskapssenter. Dette skyldtes at Andreas Faye (1802–1869) i 1833 ble kallet som prest ved kirka. Faye var en spesielt lærd og kunnskapssøkende person, med solide kunnskaper innen historie, teologi og folkloristikk. I 1839 ble Christianssands Stifts Lærerseminarium opprettet på prestegården, med Faye som forstander og førstelærer, og Andreas Feragen (1818–1912) som en slags evig overlærer.²⁹ Faye avsluttet sitt virke som prest i Holt i 1860, og en kan gå ut fra at stedet mistet mye av sin intellektuelle og kulturelle tiltrekning da.

Det bipolare senteret var, som nevnt, et fremmedlegeme i bondesamfunnet. Distansen mellom dobbeltsenteret på den ene sida, og det omkringliggende jordbruksamfunnet er, som tidligere nevnt, ikke tema for Svensens lokalhistorie. Ingeborg Fløystad har påpekt at det trengs en helhetlig analyse av et sammensatt bygdesamfunn, en analyse som er overordnet og integrerer ulike samfunnssektorer og -fenomener. En helhetlig analyse vil være komparativ og se på likheter og ulikheter mellom jordbruks- og jernverkssamfunnet. Den vil identifisere forbindelser, avhengigheter og uavhengigheter mellom de to polene og omlandet. Og den vil gjøre det tydelig hva som til ulike tider var felles institusjoner, symboler med mer. Slik er det åpenbart at Holt kirke var «bygdas sement» før det kommunale sjølstyre ble innført i 1837. Kirka og kirkebakken var en sosial møteplass for bonde- og jernverksfolket. Overfor kirka hadde jordbruks- og jernverksarbeidere felles plikter: offer for presten og klokkeren, fram møte til nattverden og religiøse handlinger. Det var presten som var kommunens integrerende personlighet; han ledet skole- og fattigkommisjon.³⁰

Mens kirka var en fellesinstitusjon før jernverket og byen ble til, var det annerledes med to andre felles institusjoner for lokalsamfunnet. Den første av disse er barneskolen. Skolen ble innført i Norge for å forberede barn til konfirmasjonen. Konfirmasjon var obligatorisk fra 1736, og den var på denne måten årsaken til at skoler ble grunnlagt og drevet i mange lokalsamfunn. Alle barn fra sjuårsalderen skulle gå på skole i minst tre år. Skolen skulle vare i minst tre måneder i året, og barna skulle bli offentlig hørt i emner fra kristendommen ved konfirmasjonen. Ingen barn skulle bli konfirmert uten å ha gått på skole. Den første skoleloven kom i 1739, men allerede året før hadde Næs jernverk søkt om å få opprettet sin egen,

29 Gaaskjenn, 1954; Jahr 2021; Jahr & Kløvstad, 2019.

30 Fløystad, 1991.

faste verksskole. Skolebygningen sto ferdig i 1740, og en lærer ble engasjert. Skolen holdt fram til 1964, da den ble en del av fellesskolen i Holt.³¹

Alternativet til en fast skole, slik som på Næs jernverk, var at læreren reiste omkring og drev en omgangsskole. Det var enten den lokale presten eller en evnerik eldre elev, utpekt av presten, som utfylte rollen som lærer. På denne måten ble lovens krav om forpliktende opplæring av alle barn oppfylt også i grisgrendte strøk uten fast skole. Etter at Norge ble sjølstendig, mer enn tre kvart århundre etter at skolen ved jernverket ble til, kom det faste skoler til Tvedestrand, Holt og Dypvåg. Holt faste skole ble opprettet i 1817. Fra 1817 til 1912 var denne lokalisert i nærheten av Holt kirke, deretter flyttet den til Solvang, nedenfor Holt prestegård. På det meste fantes det tolv lokalskoler i Holt kommune. Over tid skjedde det flere sammenslåinger, og i 1964 slukte Holt også skolen på Nes Verk. (Jernverket var blitt nedlagt allerede fem år tidligere.) Sjølsagt innebar sammenslåinger lengre skolevei for barna, men samtidig skjedde det en standardisering og homogenisering av undervisningen. Barn fra de ulike kantene av kommunen møtte i kommunens felles skolebygg og fikk en følelse av å høre til det samme fellesskapet – Holt kommune. Viktige milepæler på vei mot en felles skole var sjølsagt også de ulike skolelovene som kom – i 1827, 1848, 1860, 1869, 1890, 1896, 1936, 1959, 1969 og 1998. Offentlige organer slik som helseråd og skolestyre tok til å stille krav til og kontrollerte verkets skole, for eksempel når det gjald å få på plass nye lærere og hva som skulle være emner på skolen.³²

Omtrent samtidig med Holt skole ble det opprettet en fast skole i den lille havna i Tvedestrand. Det skjedde i 1812. I åra etter 1835 opplevde stedet en eksplosiv vekst, og barnetallet steg raskt. Et nytt skolebygg måtte til, og dette sto ferdig i 1867. Også i Dypvåg ble det opprettet en fast skole, i 1846, og i 1880-åra var det mer enn 70 barn som gikk på denne skolen. I 2023 ble barneskolene i Holt, Sogn, Dypvåg og Tvedestrand nedlagt og samlet på samme sted, i tilknytning til ungdomsskolen på Lyngmyr. Dermed kan byggingen av en omfattende, felles opplæringsinstitusjon, hvor en felles tvedestrandsidentitet blir utviklet og formidlet i den nye generasjon tvedestrandsborgere, være avsluttet.³³

31 Fløystad, 1996. Verket bygde og drev også en verksskole i Tvedestrand mellom 1770 og 1779. Denne ble kalt degneskole og hadde en egen lærer, Even Meldahl. Han bodde i Tvedestrand så lenge skolen fantes, og flyttet deretter nærmere Holt kirke. Halse, 1994.

32 Hegland, 2012; Trysnes et al., 2023.

33 Fløystad, 1987a, 1987b, 1996; Jahr og Kløvstad, 2019; Langtvedt, 1987; Trysnes et al., 2023.

Enda større var forskjellen mellom verket og det omkringliggende lokalsamfunnet når det gjaldt fattigvesen. Også fattigvesenet var atskilt på jernverket og i resten av Tvedestrand i vid forstand helt fram til omkring 1922.³⁴ I privilegiene fra 1665 ble jernverkseieren pålagt å yte en viss pensjon for arbeiderne sine og deres enker. Ordningen var en nyvinning da den kom, men ytelsenes omfang kan ikke sammenliknes med moderne velferdsstatlige ordninger. I 1889 dannet jernverksarbeiderne dessuten sin egen sjukekasse, som også jernverket bidro til. Disse tiltakene utgjorde en viktig forskjell fra andre bedrifter rundt Oksefjorden ved at disse ikke hadde eget fattigvesen, egen pensjonsordning eller egen sjukekasse før omtrent 1900. Næs jernverk fortsatte med egen pensjonsordning også etter 1900.

I Holt var fattige og arbeidsuføre avhengig av private almisser. Ifølge Svensen fantes det en såkalt fattigblokk i Holt kirke hvor menigheten ga bidrag til fattige. Fra 1786 kom en kongelig forordning som krevde inn midler som såkalte ligningsmenn delte ut til trengende igjen. Det kom i gang en Fattigkommisjon i 1780-åra, som fra 1842 fikk en fastere bestyrelse. Det var sognepresten som var formann, og alle ytelser ble behovsprøvd, for å bruke et moderne ord. I tillegg kom en legdsordning, hvor trengende ble fordelt på ulike gårder i lokalsamfunnet. På gårdene fikk legdene naturalytelser og bidro etter evne i gårdsarbeidet.

Ifølge Svensens tvedestrandshistorie fantes det allerede fra 1740-åra ulike lokale kommisjoner, blant annet skolekommisjon, fattigkommisjon og forlikskommisjon. Fordi han identifiserte dette som en del av det gamle Holt, unnlot han å gå nærmere inn på disse kildene.³⁵ På denne måten ligger det her fortsatt materiale til videre forskning. Det kan vise hvordan samspillet og konkurranse mellom ulike, private og kommunale velferdsstatlige ordninger fungerte over tid. Også på dette området vil en kunne observere hvordan offentlige organer la føringer for og involverte seg i det som skjedde på verket, for eksempel når det gjaldt allmenne arbeidsforhold, helse, miljø og sikkerhet.

Hvordan var det så med den politiske representasjon? Framtredende lokalpolitikere kan være symboler for fellesskapet. Samtidig er de ikke bare passive symboler, men kan også aktivt påvirke og forme den lokale identiteten i den ene eller andre retning. Hvem var så de ledende lokalpolitikerne etter 1837 da det kommunale sjølstyre ble innført? Jernverkseier Jacob Aall

34 Svensen, 1940, s. 263.

35 Nylén, 2016; Svensen, 1935, s. 537.

ble valgt som første ordfører i Holt 1837–1842. Det kan være uttrykk for at jernverket fortsatt dominerte lokalsamfunnet. Christian Holm (1783–1855), jernverkets magasinforvalter i Tvedestrand 1815–1855, stortingsrepresentant fra 1833, ble valgt som Tvedestrandts første ordfører 1837–1840 og igjen 1843–1846. Sønnen Johan var også ordfører, men han hadde ingen relasjon til jernverket. På denne måten kan det se ut til at jernverket fortsatt hadde full kontroll med styring av de to lokalsamfunnene fram til 1846. Men deretter ser det ut til å være slutt, og byen sto på egne (sjø)bein. Fra 1846 var det Tvedestrandts menn som ble ordførere i Tvedestrand. Blant annet ble skipsbygger og -reder Mads Henrik Tybring Smith (1796–1869) valgt som ordfører i tre perioder (1841–1842, 1847–1848 og 1853). I Holt ble Jacob Aall valgt som første ordfører, med sogneprest Andreas Faye som viseordfører, for tidsspennet 1838–1842. Faye overtok etter at Aall ga seg i november 1842 og satt ut 1843. Deretter overtok Holts bønder det kommunale styret.³⁶

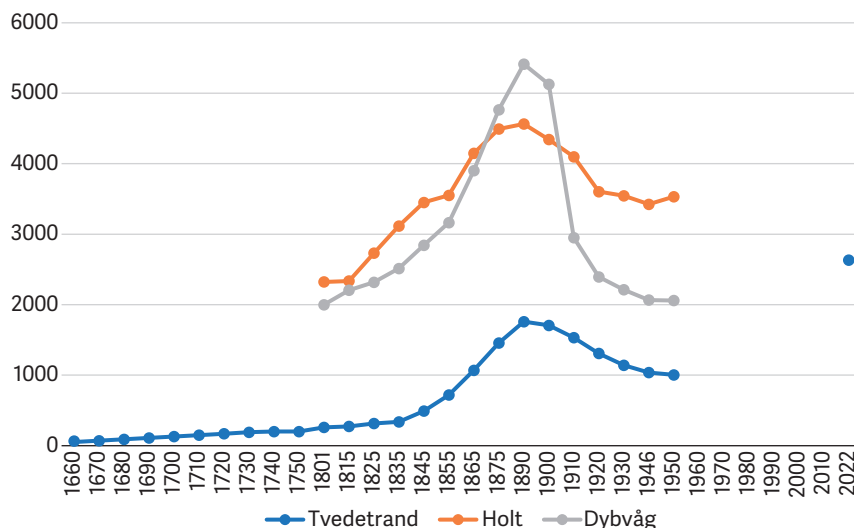
Den tripolare identiteten: sjøfartssamfunnet står på egne (sjø)bein

Sjøfarten hadde begynt å vokse seg stor under jernverkets vinger. Viktige milepæler var at eier Ulrich Schnell tok til å bygge havn og veier til Tvedestrand for å kunne frakte råstoffer og varer inn til jernverket, og jernverkets produkter ut i verden. Dette skjedde fra 1730-åra av. Den kjente rederfamilien Smith nedstammer fra jernverkets første magasinforvalter i Tvedestrand. I 1813 var Jacob Aall reder for 19 skip. I 1821 fikk Tvedestrand begrensende ladestedsrettigheter, i 1836 ble stedet fullverdig ladested, fra 1837 eget formannskapsdistrikt og eget tollsted fra 1838.

Det betyr ikke at det ikke fantes skipsbygging eller sjøfart uavhengig av jernverket. Begge deler er nevnt fra 1750, men det er nokså sparsommelig. I 1750 fantes det noe skipsbygging på Tangen, i Lindvika og Bekkevika. Men dette gjaldt, som Svensen sjøl ymter om først og fremst småbåter. Da Sivert Skuggevik, som bodde i Oksefjorden, ønsket sitt «Klinkgaleas-fartøi De tre Brødre» bygd, ga han ordren til skipsmester Ole Christoffersen Fjære i Vikkilen i Grimstad. Men senere tok byggingen av større skip til i Oksefjorden. Det var skipsbyggmester Jørgen Stiansen Konnestad på «Tangen verv under Tveite i Holt» som i 1789 bygde briggen «Prins Fredrich».

³⁶ Svensen, 1935, s. 536–553; Svensen, 1940, s. 253–261.

Fra omtrent 1800 ble det mer skipsbygging innerst i Oksefjorden uavhengig av og i tillegg til jernverkets egen verfts- og redervirksomhet. På Tangen bygde fortsatt Aall og Smith, men i Kundvika hadde Gunder Sivertsen og Jens Eldrup E. Jørgensen sitt skipsbyggeri, i Bekkevika Smith og senere Thor Thorvildsen, i Labakken Ole Øines og Christopher Olsen. Dessuten var det skipsbeddinger på Østerå. Et viktig trekk ved denne båtbyggingen i Tvedestrand fram til om lag 1840 var at det var båter til kystfart, at mange av dem ble bygd på øyene utenfor kysten, og at båtbygging var sesongarbeid. Mennene bygde båter om vinteren og seilte på utfart om sommeren. Fra 1840 ble det bygd større båter, og mennene reiste på lengre tokter på sjøen. Fra 1840-åra av kan en også dokumentere ordre fra redere i Christiania, og det ble bygd flere og større skip, fra slupper til brigger til barker. Dette er i grove trekk den røde tråden i skipsbygging og sjøfart, og hvordan denne sektoren ble stor og viktig uavhengig av jernverket. Igjen vil det være viktig å holde tunga rett i munnen: Skipsfart hørte særlig hjemme i Dypvåg (som var en egen kommune fram til 1960) og i Flosta (som hørte til Dypvåg 1837–1902, deretter sjølstendig fram til 1961, før det ble en del av Arendal kommune).³⁷ Også den ofte refererte «Oksefjordens gjensidige assuranseforening» ble stiftet i havgapet på Borøya, ikke i sjølve Tvedestrand.

Figur 2. Utviklingen av folketallet i Holt, Dypvåg og Tvedestrand 1660–2022. Statistisk sentralbyrå, Folketellingen 1. november 1960. Tellingsresultater – Tilbakegående tall – Prognoser. Tvedestrand 0914. Oslo, 1960.

³⁷ Svensen, 1935, s. 121–238; Svensen, 1940, s. 96–112.

Den tripolare identiteten: noen ulikheter

Ingeborg Fløystad har ikke bare påpekt visse ulikheter mellom de to identitetskonstituerende sentrene på den ene sida og jordbrukssamfunnet på den andre, men også mellom jernverket og det nye sjøfartsbaserte urbane senteret innerst i Oksefjorden. Jernverket var i bunn og grunn basert på privilegiene og dermed standssamfunnet; sjøfarten gikk hånd i hånd med den rettslige, økonomiske og samfunnsmessige liberalismen. Da de fleste og viktigste privilegiene falt bort i 1816, sto bøndene fritt til å selge arbeidskraft og tømmer på et fritt marked. Det økte deres inntekter, og muligens forbedret det også deres liv.³⁸

Da sjøfarten tok til, ble skipene ofte bygd og driftet som spleiselag. Bønder og til og med arbeidere fra Tvedestrandts arbeiderforening (rundt 1850) kjøpte eiendeler i skip og tjente noe ekstra på disse investeringene. Noen liknende mulighet til å delta i jernverksdriften hadde de ikke hatt. Jernverket var ikke noe aksjeselskap før etter 1885, og sjøl da var det familien Aall som eide aksjene. Skipsbygging og sjøfart ga på denne måten en jammere fordeling av verdier som ble skapt på de ulike trinn i verdikjeden, og muligens noe mindre sosial ulikhet.

Etter 1900, kanskje også før det, var Næs jernverk en skygge av seg sjøl. Etter 1850 hadde verket kommet i stadig økende vansker; det ble slått konkurs i 1884, reorganisert som aksjeselskap i 1885 og driftet videre som en middels stor og etter hvert liten bedrift til 1959.³⁹ Det var atskillig færre arbeiderfamilier som levde av verket, og andre store bedrifter var kommet til i nærheten. Like før 1. verdenskrig kom «den nye arbeidsdagen» og ei anna tid til regionen. Utbygging av Arendalsvassdraget tok til, og med fransk og norsk kapital i lomma opprettet Sam Eyde i 1912 aluminiumverket Det Norske Nitridaktieselskap (Nitriden) og silisiumkarbidverket Arendal Smelteverk. I 1913 døpte Eyde Staknes om til Eydehavn, og tvillingverkene ble de største arbeidsplassene i regionen.⁴⁰ I det som i dag utgjør Tvedestrand kommune, ble det en storhetstid for mange middels store og store foretak. De største var de tresliperiene Fostvedt Træsliperi (1907), Songe Træsliperi (1912) og Gjeving Træsliperi (1924). Verkene framstilte fibermasse til papir og kartong til kunder i både inn- og utland og hadde til sammen en fast arbeidsstokk på mer enn 200 arbeidere. I tillegg kom

38 Fløystad, 1991.

39 Mehlum, 2024.

40 Berntsen, 1981; Theien, 2023.

en god del løsarbeidere. Tresliperiene var kunder hos skogseierne, lokale maskinverksteder og håndverkere, butikker, underleverandører og transportbedrifter. De var motorer for næringslivet og sysselsettingen i om lag seksti år.⁴¹ Også båtbygging fortsatte i nye spor, med stålskip istedenfor treskip. Akkurat som de nye støperiene, som støpte maskindeler og husholdningsvarer, var de arvtakere etter jernverkene. Mange jernverksarbeidere og deres sønner utgjorde viktig arbeidskraft for de nye næringene.⁴² Det nye, diversifiserte næringslivet var med på å prege byens nye identitet som sentralsted – en by som først og fremst oppfyller servicefunksjoner for omlandet, med skoler, møller, meierier med mer.⁴³ I mindre og mindre grad knyttet tvedestrandfolk sin identitet til Næs jernverk og Holt kirke.

Jernverkets nedgang kan knyttes til de viktige årstallene 1909, da masovnen ble slukket for godt og tilvirkning av eget råjern tok slutt, og 1959, da en storflom ødela Hammerdammen og dermed verkets energiforsyning. Det lille stålverket var en saga blott.

Mellom 1836, da byen fikk utvidete ladestedsrettigheter, og 1900 skjedde det mange ting som ga byen et markant annerledes preg enn omlandet.⁴⁴ Det begynte vel med de utvidete ladestedsrettighetene i 1836 og at byen fikk en del institusjoner og funksjoner for omlandet. Oppstarten til brannvesen kom i 1837, landposten ble opprettet i 1838, og samme år ble Tvedestrand eget tollsted. Det lille, urbane senteret vokste til 91 hus i 1845, fikk sin egen første sparebank i 1852, telegrafstasjon i 1857 og telefon fra omkring 1891. Sorenskriverembetet i Holt hadde allerede i 1824 blitt lagt til Tvedestrand, lensmann Hjorthøy bodde i Tvedestrand mellom 1852 og 1865, og politimesterembetet ble lagt til byen i 1897.⁴⁵ Transporten til vanns og til sjøs ble stadig forbedret, men jernbane, som Tvedestrand planla i 1880-åra og søkte om i 1900, ble det ikke.⁴⁶ Fra 1883 var det noen holtbønder som startet melkeutsalg i Tvedestrand, og i 1903 åpnet Holt Meieri i byen. Bønder fra omegnen til og med øst i Austre Moland leverte melk dit.⁴⁷ Rundt 1900 var det et yrende butikkliv i den lille byen.⁴⁸ Den første legen kom

41 Marcussen, 2021; Molaug, 2022; Sannæs, 2017.

42 Bjørndal, 2013; Bjørndal, 2021; Gjertsen, 2023.

43 Helle et al., 2006, s. 9–18. Haugland (2021) argumenterer overbevisende for at Tvedestrand gradvis ble en by, og slik jeg leser ham, mener han at tilstrekkelig mange kriterier var oppfylt i 1820-åra til at Tvedestrand kunne kalles en by.

44 Haugland, 2021.

45 Andreassen, 2004; Svensen, 1935, s. 592.

46 Ellefsen, 2000.

47 Langmyr, 2019a, 2019b og 2019c.

48 Nylén, 2017.

til Tvedestrand i 1856, apotek var det fra 1865, og det var et lite sjukehus i drift fra 1892.⁴⁹

Når det gjelder det kulturelle livet, fikk Tvedestrand si egen kirke i 1861, bedehus fra 1864, nybygg for folkeskolen i 1867, undervisningen på middelskolen startet i 1880, og i 1886 fikk skolen nytt bygg. Omkring disse to viktige institusjonene vokste det fram en god del foreninger, for eksempel Tvedestrands turnforening i 1858, Tvedestrands Arbeiderforening i 1868, Tvedestrands og Omegns Sjømannsforening i 1871⁵⁰ og byens første skiklubb i 1884. Byen fikk to fotografer fra omkring 1870,⁵¹ avisa Tvedestrandsposten fra 1872 og to kortvarige konkurrenter, Tvedestrands Tidende i 1890, og Correspondenten i 1899 og 1900.⁵² For Tvedestrands identitet fra sist på 1800-tallet og på 1900-tallet var alt dette svært viktig. Senteret skilte seg klart ut fra omlandet, og avhengigheten av Nes Verk og Holt var blitt erstattet med at omlandet var blitt avhengig av Tvedestrand by. Tvedestrand ble stadig viktigere for menneskene som bodde utenfor byen jo flere samfunnsmessige funksjoner byen kunne tilby dem.

Tvedestrandsfolkets mangfoldige og skiftende identiteter

Kapittelet har handlet om at Tvedestrands identitet ikke kan knyttes til sjøfarten alene. Snarere vil det være på sin plass å tenke identitet i plural – innbyggerne kan ha hatt skiftende, ulike og overlappende tilknytninger til ulike religiøse, politiske, økonomiske og samfunnsmessige enheter til ulike tider. En jubileumshistorie i 2036 vil måtte ta opp tråden igjen og spørre om hva som ga mening til de ulike lokalsamfunnene som var i regionen. Når oppsto skillet mellom kyststripa og innlandet? Hvor lenge varte den felles religiøse identiteten, og hvordan ble de geografiske og trossmessige skillelinjene og splittelsene følt og fortolket? Hvordan og hvorfor ble prestegjeldet delt opp og gjenforent? Hvilke frikirkelige samfunn oppsto, når og hvorfor, og hvilke nye trossamfunn kom til? Hvilken rolle spilte etniske og religiøse minoriteter (arbeidsinnvandrere, jøder, reisende til lands og til sjøs, flyktninger og familiegjenforente) for byidentiteten? Hvordan utviklet forholdet mellom jernverks- og jordbrukssamfunnet seg over tid, hvordan vokste

49 Davidsen, 1996; Nilsen, 1995.

50 Wågestad, 2016.

51 Jørgensen, 2015.

52 Gustavsen 2020, 2021.

sjøfartssamfunnet seg stort? Hvordan så egentlig sentralstedet Tvedestrand ut, sammenliknet med nettverksbyen Tvedestrand, og hvilke funksjoner oppfylte det for sitt omland? Denne typen spørsmål har blitt stilt i de nye lokalhistoriene om byer på Agder. For Tvedestrands del er de fortsatt store lærreter å bleke.

Likedan vil systematisk komparasjon med andre sørlandsbyer være relevant. Flere av disse hadde på Svensens tid utviklet, eller var i ferd med å utvikle, sterke kollektive forestillinger om å være sjøfartsbyer. Historiografien til byene som er nevnt innledningsvis, vil være relevant å undersøke i denne sammenhengen. I tillegg til de nyeste byhistoriene, som også er nevnt først i dette kapitlet, vil det også være særlig meningsfullt å lese om igjen eldre byhistorier, fra omtrent Sven Svensens tid.⁵³ Hvilken by var først ute med å bygge en identitet rundt konseptet sjøfartsby? Ble det brukt liknende narrative mønstre og grep som hos Svensen? Kan en spore mønstre mellom «nummer én»- og «nummer to»-byer på Sørlandet?⁵⁴

Forfatterbiografi

Frank Meyer (f. 1964), dr.art. og dr.phil., er avdelingsleder for samlinger ved Norsk Bergverksmuseum og forsker (20 prosent) ved Næs Jernverksmuseum. Han har forsket på arbeider-, industri- og kulturhistorie, med vanlige mennesker og miljø i sentrum. Han er redaktør for det vitenskapelige tidsskriftet *Fortuna* og fagansvarlig for norsk teknologi- og industrihistorie på nettutgaven til Store Norske Leksikon. Hans siste bokutgivelse er *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (2022).

Referanser

- Abrahamsen, O. A. (1997). *Farsund bys historie: Bd. 1. En by blir til. Fra stedets oppkomst til 1850*. Farsund kommune.
- Abrahamsen, O. A. (2001). *Farsund bys historie: Bd. 2. Sjøfartsbyen 1850–1930*. Farsund kommune.
- Abrahamsen, O. A. (2007). *Farsund bys historie: Bd. 3. Fra rederby til industrikommune 1940–2000*. Farsund kommune.

53 Særlig Steen, 1941 og 1948, og Abrahamsen, 1997, 2001 og 2007.

54 Se Håkon Hauglands kapittel i denne antologien.

- Andreassen, A. K. (2004). Tilbakeblikk og refleksjoner ved nedleggelsen av Holt sorenskriveri. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand, utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. 24. årg., (s. 117–122).
- [Anonym.]. (1999, 6. mars). Nekrolog Sven Svensen. *Tvedestrandsposten*.
- Berntsen, H. (1981). *Trekk av Stokkens historie ca. 1600–1962*. Moland kommune.
- Bjørndal, G. O. (2013). *Arbeidernes historie i Fløsta og Strengereid 1934–2014*. Bokbyen Forlag.
- Bjørndal, G. O. (2021). *Neskilen: fra skipsbygging til industri 1850–1920* [Masteroppgave]. Universitetet i Agder. <https://hdl.handle.net/11250/2789274>
- Coldevin, A. (1950). *Norske storgårder* (Bd. 2). Aschehoug.
- Davidson, I. L. (1996). Tvedestrand apotek. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 16. årg., s. 105–107.
- Dørum, K. & Holberg, E. (2018). *Arendal før kjøpstaden. Fram til 1723*. Cappelen Damm Akademisk.
- Eide, E. S. (2012). Jacob og Lovise Aalls boksamlinger. I G. Molden (Red.), *Kunnskap og opplysning – til nytelse og nytte ... Artikler fra «opplysningsseminaret», Nes Verk og Arendal, 9.–10. desember 2011* (s. 41–50). Jacob Aall prosjektet. Skriftserie nr. 7, Næs Jernverksmuseum.
- Eliassen, F.-E. (1995). *Mandal bys historie. Den førindustrielle byen ca. 1500–1850* (Bd. 1–2). Mandal kommune.
- Ellefsen, K. (2000). Jernbanepaner for Nes verk og Tvedestrand. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 20. årg., s. 121–128.
- Flo, Y. (2015). Lokal historie i kommunal tvangstrøye? *Heimen. Tidsskrift for lokal og regional historie*. Utgitt av Landslaget for lokalhistorie. 52(4) s. 396–397.
- Fløystad, I. (1987a). Næs jernverks første skolehus (1740), den første fastskolen i Christiansands stift. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand, 13. årg., s. 10–12.
- Fløystad, I. (1987b). Den første læreren ved Næs jernverks skole: Hans Henrich Bøcher. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 13. årg., s. 13–15.
- Fløystad, I. (1990). Inn- og utskipningshavner for Baaseland/Næs jernverk til 1750-årene. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 10. årg., s. 5–10.
- Fløystad, I. (1991). Industrisamfunnet i bygdesamfunnet. I L. Marthinsen & H. Winge (Red.), *Bygdesamfunnet – en sammensatt helhet* (s. 56–70). Norsk lokalhistorisk institutt.
- Fløystad, I. (1996). Skolen ved Næs jernverk – en av landets eldste fastskoler. Trekk av skolens historie på 1700- og 1800 tallet. *Aust-Agder-Arv. Årbok for Aust-Agder museet og Aust-Agder arkivet*. Utgitt av Aust-Agder Arkivet, s. 37–74.
- Fløystad, I. (2023). Innvandrere og tilflyttere ved et jernverk tidlig på 1700-tallet. Eksempel: Båseland jernverk. *Fortuna*, 8, s. 72–91.
- Gjertsen, K. R. (2023). Havstad jernstøberi. En bedrift i støpejernets tidsalder. *Fortuna*, (8), s. 36–71.
- Gustavsen, T. (2020). Tvedestrands Tidende – en ukjent lokalavis. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 40. årg., s. 21–23.
- Gustavsen, T. (2021). Correspondenten – en ukjent lokalavis. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 41. årg., s. 28–29.
- Gaaskjenn, T. T. (1954). *Holt kirke ca. 1100–1953*. Holt menighetsråd.
- Halse, H. (1994). Even Meldal – lærer og degn i Tvedestrand og Holt. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand, 14. årg., s. 117–118.

- Haugland, H. (2020). *I sjøfartens tid. Arendal 1723–1900*. Cappelen Damm Akademisk.
- Haugland, H. (2021). Tvedestrands laderettigheter fra 1821. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 41. årg., s. 6–17.
- Hegland, T. O. (2012). Omgangsskolen for 150 år siden. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 32. årg., s. 76–79.
- Helle, K., Eliassen, F. E., Myhre, J. E. & Stugu, O. S. (2006). *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax.
- Hørsdal, Å. M. (1991). *Park ved Nes Verk* [Hovedoppgave]. Norges Landbrukskøleskole.
- Jahr, E. H. (2021). *Nybrottsmannen Andreas Faye*. Novus.
- Jahr, E. H. & Kløvstad, J. (Red.). (2019). *Holt seminar 180 år. Lærerutdanninga i Holt 1839–1877*. Novus.
- Johnsen, B. E. (2017). *Lillesands historie 1800–1850*. Cappelen Damm Akademisk.
- Johnsen, B. E. (2023). *Lillesands historie 1850–1920*. Cappelen Damm Akademisk.
- Johnsen, B. E. & Sætra, G. (2016). *Sørlandsk skipsfart 1600–1920*. Portal forlag.
- Jørgensen, P. J. (2015). Ole Olsen – Tvedestrands første fotograf. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 35. årg., s. 152–156.
- Langtvedt, H. (1987). Bekjendtgjørelse fra Eierne af Næs Jernverk, I. Schnell (30. desember 1793). *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 13. årg., s. 16–18.
- Langmyr, H. (2019a). Den viktige melka. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 39. årg., s. 6–12.
- Langmyr, H. (2019b). Tvedestrands nærliggende småbruk. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 39. årg., s. 13–39.
- Langmyr, H. (2019c). Holt Meieri. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 39. årg., s. 40–45.
- Lilleholt, H. (1951). *Holt – En bygdebok. Tilføyelser og rettelser av den i 1940 utkomne bygdebok*. Edgar Høgfeldt.
- Marcussen, J. M. (2021). Gjeving Træsliperi A/S. Et kapittel i en viktig historie om vårt lokale næringsliv. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 41. årg., s. 142–150.
- Mehlum, F. (2021). Nicolai Benjamin Aall (1805–1888) og hans naturhistoriske samlinger. *Fortuna*, 7, s. 80–122.
- Mehlum, F. (2024). Nicolai Benjamin Aall (1805–1888) og Næs jernverk. *Fortuna*, 9 (under publisering).
- Meyer, F. (2010). Kollektiv identitet. Hvordan kan vi tenke oss nasjonale og regionale identiteter? I B. E. Johnsen (Red.), *Sørlandsk kultur: Mangfoldet og motsetningene. Rapport fra Agderseminaret 2009* (s. 16–35). Cappelen Damm Akademisk.
- Meyer, F. (2022). Økonomisk ulikhet og sosial konflikt på Næs jernverk rundt 1800. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse i Agder 1500–2020*. (s. 79–118). Cappelen Damm Akademisk.
- Meyer, F. (2024). *Jernverkene som kulturelle, naturvitenskapelige og yrkesfaglige kunnskapssteder. Eksemplet Båseland og Næs jernverk 1665–1884*. Upublisert paper lagt fram for deltakerne i forskningsprosjektet Jerntid. De gamle jernverkene og de nye bærekraftsmålene, 5. og 6. juni 2024.
- Molaug, G. Chr. (2022). Gjeving Træsliperi – fra tremasseproduksjon til turistanlegg. *Avtrykk*. Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN. <https://avtrykk.no/gjeving-traesliperi-fra-tremasseproduksjon-til-turistanlegg>, besøkt 23.3.2024.

- Nilsen, S. E. (1995). Monumentalbygg i Tvedestrand. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 15. årg., s. 109–112.
- Norli, A. W. (2023). «Mand vælger den mand synes best at blive tient med». Fagopplæring og rekruttering ved Fritzøe jernverk på 1700-tallet. *Fortuna*, 8, s. 122–159.
- Norman, V. (2019). *En liten åpen by. Fortellingen om Risør 1873–2018*. Cappelen Damm.
- Norman, V. (2021). *En liten åpen by. Fortellingen om Risør 1500–1873*. Cappelen Damm.
- Nylén, W. (2016). Tvedestrand gamle- og sjømannshjem. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 36. årg., s. 86–91.
- Nylén, W. (2017). Butikker i Tvedestrand før og nå. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 37. årg., s. 6–12.
- Reitan, G. & Sundström, L. (Red.). (2019). *Kystens steinalder i Aust-Agder: Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med ny E18 Tvedestrand-Arendal*. Cappelen Damm Akademisk.
- Risåsen, G. T. (2023). Lunden på Næs jernverk – landskapsstilens romantiske nedslag i Norge. *Fortuna*, 8, s. 10–25.
- Sandvik, P. T. (1999). *Kristiansands historie 1945–1999*. Sparebanken Pluss.
- Sannæs, L. (2017). Tresliperiene i Tvedestrand. *Avtrykk*. Aust-Agder museum og arkiv, <https://avtrykk.no/tresliperiene-i-tvedestrand>, nedlastet 23.3.2024.
- Steen, S. (1941). *Kristiansands historie: Bd. 1. 1641–1814*. Grøndahl & Søn.
- Steen, S. (1948). *Kristiansands historie: Bd. 2. I fredens århundre 1814–1914*. Edgar Høgføldt AS.
- Stubhaug, A. (2014). *Jacob Aall i sin tid*. Aschehoug.
- Svensen, S. (1935). *Tvedestrand*. Fabritius & Sønner.
- Svensen, S. (1937). *Fra Flosta. Gammelt og nytt*. Tvedestrandsposten.
- Svensen, S. (1940). *Holt – En bygdebok*. Dreyers Grafiske Anstalt.
- Theien, I. (2023). *Moderne tider. Arendal 1900–2022*. Cappelen Damm Akademisk.
- Tjøstolsen, C. & Svensen, S. (1948). *Beretninger om Oksefjorden og dens beboere fra de eldste tider. Bidrag til Tvedestrands historie*. Tvedestrandsposten.
- Try, H. (1969). *Gardskipnad og bondenæring. Sørlandsk jordbruk på 1800-talet*. Universitetsforlaget.
- Trysnes, F. S., Fosstveit, B., Haugaas, K. & Larsen, J. R. (2023). Skolene i Tvedestrand, Holt, Songe og Dypvåg. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 43. årg., s. 6–16.
- Wågestad, J. O. (2016). Tvedestrand og Omegn Sjømannsforening. *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand*. Utgitt av Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand. 36. årg., s. 124–128.
- Aanensen, H. O. (1987). Siste nytt om Forvaltergården. I Ø. Bjorvatn & K. Frognes (Red.), *Tvedestrand gjennom 150 år. 1836–1986. Jubileumbok for historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand* (s. 25–30). Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand.

KAPITTEL 3

Identitet og opposisjon i det gamle bondesamfunnet

Kjell-Olav Masdalen KUBEN Arendal

Abstract: This chapter discusses notions of identity and community among peasants in the Norwegian region of Agder in the early modern period. In particular, it discusses how opposition and rebellion might have affected identity formation. The peasants' opposition in the early modern period was hardly linked to national awareness, although proto-nationalism existed in Norway among humanists.

The peasants' identity was rather linked to the community they found in the rural municipal self-government with the Assembly (tinget) as a social, legal and political arena, and which gave them training in joint action when there was a need to oppose the authorities. This class identity stretched across national borders and expressed itself in stories about how when the need was greatest, an oversized army would throw the yoke off them. Even so, the peasants' opposition did not appear as a class struggle in the Marxist sense. It was a struggle for vested interests against a growing state power.

In such a situation, it was usually out of the question to go to armed rebellion. Still the peasants used a wide range of forms of resistance, such as everyday resistance, legal resistance and flight, i.e. breaking authority. The opposition became more sophisticated and expressed itself almost like a political theatre, where the resistance went through several acts before the drama culminated in the peasants' confession and the moderation of power, almost as an agreed game.

Without this common understanding of belonging and rights, and the ability to cooperate, the peasants would hardly have been able to put up such strong and long-lasting resistance, nor would they have achieved as much as they did.

Keywords: nationalism, class identity, cross-border identity, The Assembly (tinget), cooperation, resistance

«Det var eit stridigt folkeslag på denne kanten», skriver Halvdan Koht om egdene i sitt klassiske verk «Norsk bondereising».¹ Det er ei meining han har delt med mange fra 1500-tallet og fram til vår tid. I 1540/41 slo setesdølene i hjel fogden i Nedenes og ville ha slått i hjel flere om de ikke var blitt stoppa av lensherren Stig Bagge i Lister. Presten Jens Pederssøn Droby i Åmli advarte i 1576 Erik Munk om at dersom bøndene ikke blei tukta, kunne opprørstrangen komme til å rette seg mot dem som hadde mer makt enn presten. Erik Munk sjøl gjenga rykter om at bøndene hadde drept et stort antall fogder og prester. Han påsto at allmuen i lenet på det groveste satte seg opp mot øvrighetspersoner.² Peder Claussøn Friis var ikke snauere i sine beskrivelser av bøndenes halsstarrighet og opprørskhet: De var «nogle uforskammede Dieffuels Kroppe» som hadde «deris største Lyst i gammel Tid at dræbe Bisper oc Prester, Fougder oc Befalningsmænd».³

Naturligvis har historikere opp gjennom århundra til en viss grad realorientert seg om egdenes opprørskhet. Likevel har tradisjonen om de opprørske egdene, godt hjulpet av Lofthusopprøret i 1786–1787, holdt seg opp til vår tid. Sjøl har jeg vært blant tradisjonsbærerne på dette feltet. Mitt syn på egdene som opprørske blei vesentlig styrka da jeg skreiv biografien om Erik Munk, sjøl om jeg også fikk en forståelse av at begrepet opprør, og oppfatningene av egdene som opprørske, burde nyanseres og gis et klarere innhold. Hvor opprørske var egdene egentlig, og i hvilke former uttrykte opposisjonen mot øvrigheta seg? Boka *Bondesamfunn og bondeopposisjon* (Masdalen, 2021) avsanner slett ikke narrativet om at egdene var «opprørske», men fant at bondemotstanden ytra seg mer sofistikert og i et bredt spekter av motstandsformer som tilpassa seg det presset bøndene blei utsatt for av en stadig sterkere statsmakt.

Denne artikkelen skal forsøke å peke på hvilke former for identitet og fellesskap som gjorde bøndene på Agder i stand til å yte øvrigheta en bred og til tider sterk motstand mot de mange former for krav og tyngsler som øvrigheta påla dem i økende grad utover 1500-tallet og framover. Dernest skal den handle om hvilke former for motstand bøndene tok i bruk innafor de rammer ei sterkere statsmakt tillot, det vil si at de tilpassa motstanden i forhold til de muligheter tida ga.

1 Koht, 1975, s. 100.

2 Masdalen, 2021, s. 257, 377.

3 Storm, 1881, s. 300.

Hovedspørsmålet blir da: Hvilket identitetsfellesskap var det som gjorde bøndene på Agder i stand til å yte øvrigheta en bred og omfattende opposisjon i ei tid da fyrstemakta var blitt for sterk til at de kunne gå til åpent opprør? Og hvilke motstandsformer var det bøndene tok i bruk for å nå fram med sine klagemål i ei tid der det væpna opprøret hadde utspilt si rolle?

Med identitetsfellesskap meines i denne sammenheng de sosiale, kulturelle, juridiske og politiske fellesskapa bøndene rådde over. De viktigste institusjonene her var kirka og særlig tinget. På tinget utøvde bøndene det bygdekommunale sjølstyret i nær integrasjon med øvrighetas representanter. Her forvalta de også Landsloven, eller sedvaneretten, erfaringsmessig tilpassa bondesamfunnets behov. Dette identitetsfellesskapet ga bøndene trening i og evne til å forvalte og ivareta egne interesser, samt organisere felles opposisjon mot øvrigheta når trykket blei for stort.

De viktigste primærkildene brukt til å svare på disse spørsmåla er først og fremst diplommateriale (DN), Norske Rigs-registranter (NRR) og lensregnskapa. Diplommateriale omfatter brevmaterialet trykt i *Diplomatarium Norvegicum* fram til 1572 og de utrykte seriene Aust-Agder brev i AAma-Kuben og Vest-Agder brev i Statsarkivet i Kristiansand. NRR inneholder kongebrev fra perioden 1523–1660. Det viktigste materialet i lensregnskapa er de såkalte sakfallslistene (bøteregestra), for Agder i hovedsak bevart fra og med 1601.⁴

Identitet og fellesskap

Hva identifiserte egdene på 1500-tallet seg med? Sannsynligvis først og fremst med gården, slekta og bygda de levde i. Dernest med kirka, som fulgte dem fra dåp til begravelse og la rammene for deres åndelige velferd. Og ikke minst tinget, den rettslige, sosiale og til tider politiske arenaen som ikke bare la rammene for bøndenes rett og sjølråderett, men også definerte deres plikter over for den verdslige øvrigheta.

Spørsmålet blir også om bøndene i overgangen mellom seinmiddelalderen og tidlig nytid hadde ei bevissthet om at de var egder og nordmenn, eller om det i større grad var snakk om en standsidentitet som ikke var begrensa av geografisk tilhørighet, men som også kunne strekke seg over landegrensene? Det er fortsatt vanlig blant statsvitere å hevde at nasjonal

4 For øvrig vises det til noteapparatet og litteraturlista i Masdalen, 2021, *Bondesamfunn og bondeopposisjon*.

identitetsfølelse var noe som først utvikla seg fra slutten av 1700-tallet og framover. Denne oppfatninga kan imidlertid diskuteres. I *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648* (1997) skriver Øystein Rian følgende: «Men vi har flere kildeutsagn fra middelalderen og tidlig nytid som viser at det i Europa gjorde seg gjeldende en klar bevissthet om at man tilhørte en nasjon, og at denne identiteten kom i tillegg til andre identiteter, knyttet til stand, lokalsamfunn, landsdel og lignende».⁵

Allerede i middelalderen og i tidlig nytid gis det kilder som viser at det fantes ei bevissthet om å tilhøre en nasjon. Et kjent eksempel er Snorres fortelling om Olav Tryggvassons reaksjon da han fikk vite at flåten til Eirik Håkonsson Ladejarl kom seilende mot ham ved Svolder: «Han synes vel han har god grunn til å møte oss, og der kan vi vente oss en kvass strid. De er nordmenn som vi selv».⁶ Og i innleiinga til *Gesta Danorum* (Danmarks historie) skriver Saxo:

Eftersom andre nationer plejer at bryste sig af deres store bedrifter og fryde sig ved mindet om deres forfædre, kunne den danske ærkebiskop Absalon, der altid selv gløder af iver efter at forherlige vores fædreland, ikke bære tanken om at dette land skulle snydes for den form for berømmelse og eftermæle.⁷

I de urolige 1430-åra kan en ane at et patriotisk og kanskje til og med nasjonalt motiv lå bak da opprørslederen Amund Sigurdsson Bolt og hans menn opponerte mot at stadig flere dansker sikra seg viktige stillinger i stat og kirke.⁸ Da det var aktuelt å velge Kristian I til norsk konge, skreiv den norske ridder og riksråd Eirik Sæmundsson i 1449 til allmuen på Agder og formante dem «som gothe trøste Nordhmen» å motsette seg at Kristian, «then tydzskæ oc danske konnungen» blei valgt til norsk konge.⁹ Brevet er naturligvis prega av riksrådens egne holdninger og interesser, men en kan stille spørsmål om hvorfor han ordla seg slik dersom han ikke

5 Rian, 1997, s. 26. En lignende forståelse av dette spørsmålet har den engelske historikeren Mark Stoyte, som i artikkelen *The Dissidence of Despair: Rebellion and Identity in Early Modern Cornwall* (1999, s. 425), skriver følgende: «Moreover, 'nationalism' in its proper sense is now suggested to be an exclusively modern phenomenon, a habit of thought that simply did not exist before the eighteenth century. Yet even as nations (like 'races' before them) have swum and disappeared before our eyes, Anthony Smith has stressed the persistence in the pre modern world of ethnic groups, or 'ethnie': 'collective cultural units' whose members were bound together by 'a sense of community based on history and culture.' And it is to the study of such ethnie – or 'peoples' – that historians are now increasingly turning as they struggle to establish 'what constitutes the identities of the different parts of the British Isles.»

6 Sturlasson, 1964, s. 202.

7 Saxo, 2015, s. 21.

8 Imsen, 1990, s. 189.

9 NGL, 2r II, s. 12f.

trudde at budskapet fant gjenklang blant framstående bønder på Agder. Opposisjonen mot de danske finner en også klart uttrykt i uro- og opprørsperioden fra 1490-åra og fram mot midten av 1500-tallet.

På 1500-tallet og begynnelsen av 1600-talet vokste det fram humanistiske miljøer i en del byer i Norge, først og fremst i Bergen og Oslo, som interesserte seg for norsk historie, og som skreiv historiske og topografiske verk om Norge, representert ved humanister som Mats Størssøn, Absalon Pederssøn Beyer og Halvard Gunnarssøn.¹⁰ Vi kan også se konturene av et lite humanistisk miljø rundt lagmannssetet i Holum i Vest-Agder. Dette miljøet besto i hovedsak av Jon Simonssøn, lagmann på Agder fra 1546, og Peder Claussøn Friis, prest i Sør-Audnedal og prost i Lister fra 1566.

Jon Simonssøn hadde sin bakgrunn fra erkebispesetet i Trondheim og fra erkebiskopens kontor i Bergen. I Bergen oversatte han utdrag av sagaene, de såkalte *Christiern Pedersens ekserpter*, til bruk for den danske språkmann og historiker Christiern Pedersens arbeid med å oversette Saxo til dansk – og videreføre den danske historia opp til samtida.¹¹ Denne interessen for dansk historie og identitet kom særlig til uttrykk i maktkampen mellom Danmark og Sverige.¹²

Da Jon Simonssøn kom til Agder som lagmann i 1546, hadde han med seg flere saga- og lovmanuskript som Peder Claussøn overtok og brukte i sitt arbeid med å oversette kongesagaene og Landsloven til dansk.¹³ Peder Claussøn skreiv også det historisk-topografiske verket *Norriges Bescriuelse*. Her undrer han seg over hvor nordmennene kom fra. Kanskje fra Danmark, men kanskje helst fra Götaland. Han forteller at det alltid hadde vært et medfødt hat og en ond forlikelse mellom de to landa, «huilcket var indtil denne Dag vdi Norske Folckes Hierter og Natuur».¹⁴ Hans usedvanlig skarpe dom over danskene blei sensurert bort da *Norriges Bescriuelse* blei trykt i København i 1632.¹⁵

Peder Claussøns utsagn gjenspeiler noe av de samme holdninger vi finner blant bønder til danske ombudsmenn som trengte seg inn i norske posisjoner. Dessuten besværa han seg over reformasjonens ødeleggelse av

10 Masdalen, 2014, s. 36ff, 48ff og 57ff.

11 Masdalen, 2014, s. 31ff.

12 Rian, 1997, s. 27. Jf. Masdalen, 2014, s. 105–125.

13 Masdalen, 2014, s. 35.

14 Storm, 1881, s. 256.

15 Gilje, 2002, s. 106.

Kircker og Kloster, hues Guld oc Sølf oc andre Klenodier som brugede vare til de Papuelige Religions Brug, met Klæder oc andet saadant, men oc saa slemmelige ødelagde det, [...], oc nedsloge skiøne Bygninger, unødtørfelig opbrende nyttige Bøger oc Brefue, oc ødelagde Kirckens ornamenten oc Prydelse.¹⁶

Vi finner også denne nasjonale bevisstheten i Absalon Pederssøn Beyers forherligelse av det norske i verket *Om Norgis Rige*, som også blei for mye for sensurmyndighetene i København.¹⁷ Men, det er viktig å føye til at både Peder Claussøn og Absalon Pederssøn var overbeviste lutheranere og kongens trufaste tjenere.

Hans Try har stilt følgende spørsmål:

Var impulsar han [Peder Claussøn] kunne få frå faren, frå lagmannen Jon Simonsson i Holum, frå enkelte prestar og kanskje ein og annan adelsmann, sterke og berekraftige nok? Eller var det ein breiare krins av skriveføre og leseføre menneske med boklege interesser i kyststroket frå Lindesnes til Flekkerøy hamn?

Han føyer til: «I kystbygdene var det tillaup til danning av lokale elitegrupper, eit aristokrati som ikkje minst bygde velstanden sin på trelastutførsle og som meir eller mindre blei borte då byane voks fram».¹⁸ Try svarer ikke på disse spørsmåla, helst fordi kilder som kunne gi svar er gått tapt. Men, som vi vet, vi skal ikke slutte *ex silentio*; mangel på bevis er ikke nødvendigvis bevis på mangel av fenomen.

Kanskje er de eksempla vi har vist ovafor helst et uttrykk for en protonasjonalisme som i hovedsak kom til uttrykk hos eliten. I opprørsperiodene på 1400- og 1500-tallet hører de reine bondeopprøra til unntaka. Som regel reiste bøndene seg i en allianse med, eller blei mobilisert av, de stridene parter om makta i de enkelte land. De reine bondeopprøra, som Dackeopprøret i Småland i 1542–1543, hørte til unntaka.

Bønder flest var neppe særlig opptatt av om kongen satt i København eller i Stockholm. Da svenskene falt inn i Trøndelag og Østlandet under sjuårskrigen 1563–1570, var bøndene lite villig til å la seg innrullere og yte svenskene motstand. De var snare til å sverge Erik XIV truskap når vinden blåste den veien. Like raskt sverga de truskap tilbake til Fredrik II da svenskene blei jaga ut av landet igjen. Ikke av bøndene, men av Erik Munks

¹⁶ Storm, 1881, s. 350.

¹⁷ Norske Magazin I, s. 67. Jf. Masdalen, 2014, s. 60.

¹⁸ Try, 1986, s. 130 og 146f.

profesjonelle leieknekter.¹⁹ Under Kalmarkrigen 1611–1613 nekta bøndene i Råbyggelaget plent å stille med soldater til krigen, og over heile Agder trenerte de å betale knektepenger for de soldatene som blei mobilisert og sendt til leirer ved svenskegrensa.²⁰

Bøndene identifiserte seg først og fremst med gården og bygda de kom fra. Dessuten fantes det sosiale fellesarenaer som strakte seg utafor bygda, så som kirka, bygdetinget og fylkestinget. I sognet var det sterkeste fellesskapet knytta til kirka, som ga de rituelle rammene for liv og død, men som også var en sosial møteplass for sambygdingar.

Bygdetinget fungerte både som et kommunalt styringsorgan (bondekommunalismen) og et statlig styringsinstrument. Begrepet bondekommunalisme kan defineres som de åpne fellesarealer som fantes for samhandling og kommunikasjon i bygdesamfunna, ikke bare bygdefolk imellom, men også i relasjon til øvrigheta for å løyse fellesoppgaver og felles utfordringer.²¹

På lagtinget (fylkestinget) møttes representantar for bøndene fra heile lenet, der de drøfta felles utfordringer og ikke minst hvordan de skulle te seg når øvrigheta kom med sine pålegg, og det var behov for å danne og samkjøre motstand. I 1580-åra møttes bønder fra heile Råbyggelaget på Bakke lagting i Bygland, der de diskuterte og forfatta klagebrev på Erik Munk.²² En sjelden gang samkjørte bønder fra heile Agder sin opposisjon mot øvrighetas representantar, som da de klaga på lensherren Peder Grubbes mer eller mindre egenrådige avgiftspolitik.²³

Så bøndene opponerte ikke i et vakuum, der argumenta nærmest blei tatt ut av lause lufta når øvrigheta påla dem nye byrder, eller nekta dem å gjøre det de fant mest hensiktsmessig i sitt daglige strev. De begrunna sine protester. Tre forholde peker seg tydelig ut: Når bøndene følte sine rettigheter trua, så viste de ofte til slik det hadde vært *fra gammelt av og i arilds tid*. Det betyr at de viste til rettigheter og et livsrom som hadde eksistert før, og som de nå frykta ville bli tatt fra dem.

I nedgangstida som fulgte etter svartedauden, var ikke alt like svart. Da om lag 60 % av gårdsbruka blei lagt øde, falt prisene på jord til under det halve av nivået i høgmiddelalderen. Mens leilendingene måtte gi fra seg om lag en fjerdedel av produksjonen til stat, kirke og jordeiere i

19 Masdalen, 2016, s. 79f og 87, jf. også s. 103f.

20 Masdalen, 2021, s. 354–369.

21 Jf. Imsen, 1994, s. 15.

22 Masdalen, 2016, s. 292f og 299.

23 Masdalen, 2021, s. 336ff.

høgmiddelalderen, var andelen bare om lag en tiendedel etter svartedauden. Årsaka var naturligvis at det blei overskudd på jord, og at stat, adel og kirke blei svekka i nedgangstida.

Denne utviklinga stoppa opp og stabiliserte seg mot slutten av 1400-tallet og på begynnelsen av 1500-tallet på et nytt og lågere nivå. I ettertid oppfatta bøndene dette som en *normaltilstand*. Da nyrydninga av jord skøyt fart igjen utover 1500-tallet og priser og avgifter på nytt steig, og ikke minst staten styrka stillinga si, tok bøndene utgangspunkt i denne normaltilstanden, det vil si de rettigheter de hadde *fra gammelt av* og *arilds tid*.

Men bøndene hadde også et anna fundament som de bygde sitt forsvar av sine interesser på, nemlig Landsloven fra 1274, som de kalte Sankt Olavs lov, Norges evige konge. I nedgangstida etter svartedauden, da statsmakta blei svekka, tilpassa de Landsloven til sine egne behov og til forholda i bygdesamfunna. Det utvikla seg en sedvanerett (heimerett, *lex non scripta*) som regulerte de interne forholda i bondesamfunna, og som øvrigheta langt på vei anerkjente.

Samtidig som sentralmakta blei svekka i nedgangstida, blei lågadelen, som hadde utgjort bindeleddet mellom kongen og bøndene, i vesentlig grad assimilert ned i bondestanden. Avstanden mellom sentralmakta og de norske bygdesamfunna blei enda større ved at kongen satt i København. Skulle kongen beholde kontrollen over de små og spredte bondesamfunna langt borte fra maktas sentrum, var han avhengig av et lokalstyre som fungerte i stor grad på sine egne premisser. Det bondekommunale sjølstyret utvikla og styrka seg. Steinar Imsen hever at integrasjonen mellom bondesamfunnet og øvrigheta for en del gikk tapt i nedgangstida.²⁴ Dette varierte nok fra landsdel til landsdel. På Agder synes ikke det å være tilfellet, iallfall ikke i særlig grad.²⁵

Dette bondekommunale systemet fungerte, og det blei, med tinget i sentrum, ikke bare en arena for bøndenes trening i sjølstyre, det blei også en arena for bøndenes evne til å samarbeide og organisere motstanden da sentralmakta blei mer nærgående utover 1500-tallet. Skatter og avgift økte på nytt, påbuda og pliktene blei flere, og også forbuda, særlig knytta til eksport av eiketømmer. Dette triggja naturligvis bøndene, og opposisjonen meldte seg over et bredt spekter av motstandsformer. Men det fantes også en idé om et fellesskap som strakte seg ut over landegrensene.

24 Imsen, 1994, 16.

25 Masdalen, 2021, s. 84.

Fellesskap over landegrensene

Opprøret i Setesdal 1540/41 kom trulig som et ekko av det større opprøret i Telemark året før. Opprøret er helst oppfatta som et lokalt og isolert «raseriutbrudd» knytta til de store endringer i tida, reformasjonen og den sterke fyrstemakta som kom dem stadig nærmere inn på livet. Men det var noe mer enn det. Det avslører en felles situasjonsforståelse som strakte seg langt utover Agders og landets grenser. Nemlig bøndernes frustrasjon og følelse av undertrykkelse, avmakt og at tidene blei stadig verre – og at en gang skulle åket kastes av.

Gunder Lang, lederen av de opprørske bøndene fra Setesdal, var noe mer enn en frustrert bonde fra Myrum nord for Valle som ville gå all verden over for å slå i hjel lensherrer, fogder og alle undertrykkere. Han hadde et budskap som han bar fram på skafottet før lensherren Stig Bagge lot sverdet falle: Sjølve keiseren sto bak ham.²⁶ Sjølsagt hadde Gunder Lang ingen kontakter til keiseren. Men han hadde opplevd at Kristian II forsøkte å erobre Norge i 1531, støtta av keiser Karl V. Få år etter, i 1536, sendte erkebiskop Olav Engelbrektsson sine menn omkring på Østlandet med brev fra keiseren og pfalzgreven Friedrich II om at greven sjøl skulle komme til landet med stor hærmakt.²⁷ Vi vet også at det var planer om å sende tyske landsknekter til Sverige for å støtte Nils Dackes bondeopprør i Småland og Östergötland i 1542–1543.²⁸

Hjelpe fra keiseren kom aldri. Men det fantes i bøndernes forestillingsverden en annen og uovervinnelig hær som skulle komme dem til hjelp når nøda var som størst. Gunnar Lang hadde kalt denne hæren for en *hunehær*. Nesten samtidig med opprøret i Setesdal blei det rapportert til kong Gustav Vasa at bonden Lasse Jonsson i Östergötland hadde skrytt av at han ville reisen en «hunahär» som skulle gjøre opprør mot ridderskapet og alt som sto bak den nye evangeliske læra. Lasse Jonssons opprør blei kvalt i fødselen. Han og enkelte andre bønder blei grepet og henretta.²⁹

I sitt store etnografiske verk *Historia om de nordiska folken*, forteller den landflyktige svenske erkebiskopen Olaus Magnus at folk fra Medelpad i Norrland blei kalt for «hunner».³⁰ Ifølge den svenske språkforskeren Ivar

26 Breilid, 1965, s. 92.

27 Hamre, 1998, s. 715f.

28 Carlsson, 1962, s. 142ff.

29 Larsson, 1979, s. 209; Adolfsson, 2007, s. 119.

30 Olaus Magnus, 1976, bd. I, s. 104.

Lundahl fantes det også i Västergötland, Östergötland og Småland en tradisjon om en slik uovervinnelig hær.³¹

I Allbo herred i Kronborgs län fortelles det i 1626 om hvordan en utgammel mann, Ingemar i Öna, reagerte da han fikk vite at det skulle skrives ut soldater og kløvskatt. Ingemar meinte at dette ville falle «allmogen alt för svårt». Han fortalte ei historie som hadde skjedd for lenge sia. En bonde kalt Hunesmedh blei forbanna da en landsknekt han hadde i losji forlangte at bondens kone først skulle bade ham før ho ga husbonden mat. Bonden greip ei øks og hogg hodet av knekten. Deretter gikk han til naboen og ba denne gjøre det samme, og han igjen til sine naboeer inntil de blei så sterke at de reiste seg mot herskapene i både Sverige og Danmark, og de kom så langt at «de stallade sine hestar vidh Romas port».³² Det var spådd at det skulle skje igjen.

Den svenske historikeren Miriam Rönnqvist bruker Ingemar i Önas advarsel som et eksempel på hvordan tidligere opprør, som Dackefeiden i 1542–1543 og Klubbekrigen i 1596–1597, blei instrumentalisert av bøndene, og at de på nytt kunne komme til å gjøre opprør dersom tyngslene blei for store.³³ Dette skremte ikke bare Gustav Vasa, men blei en vedvarende påminnelse om at bøndene på nytt kunne gjøre opprør om tyngslene blei for tunge å bære, slik det skjedde da finske bønder gikk til opprør i 1596.³⁴

Rönnqvist stiller følgende spørsmål: «Vilken var överhetens taktik i mötet med potentiella uppror underifrån och vilken roll spelade tidigare resningar som minne?»³⁵ Det blei valgt flere forebyggende tiltak. Før Gustav Adolf i 1632 dro til Tyskland for å gripe inn i krigen på kontinentet, stasjonerte han tropper rundt i Sverige for å forebygge uroligheter og opprør blant bøndene. En annen taktikk var å plassere soldater vekk fra sine heimstrøk og den nære familie. Ikke minst blei innbyggerne ved hjelp av prestene oppmana til lydighet. Kongen oppgave var å beskytte folket, som til gjengjeld stilte soldater og betalte sine skatter. Øvrigheta frykta med andre ord slike fortellinger, eller minner om tidligere opprør, og, som Ingemar i Öna sa: «Och är spådt det skall ännu så skeep och är nu der til lijcht, efter tungen är stoor».³⁶ Noe av dette trykket blei også tatt ut ved at de svenske

31 Lundahl, 1934, s. 14f.

32 Liestøl, 1924, s. 456f.

33 Rönnqvist, 2017, s. 127.

34 Ylikangas, 1999.

35 Rönnqvist, 2017, s. 127f.

36 Liestøl, 1924, s. 456f.

bøndene som stand blei representert i riksdagen, og dermed sto i en sterkere forhandlingssituasjon over for staten. «Bøndernas politiska handlingar ledde till att statsledningen tvingades modifiera sina krav och bygga nya institutioner för at hantera såväl förhandling som konflikt», skriver de to svenske historikerne Johan Holm og Mats Hallenberg.³⁷

Også i Norge finner vi flere forestillinger om den uovervinnelige hunerhæren. Biskop Jens Nilsen i Oslo skriver i visitasboka si om en Houne Hokeli som budde under Haukelifjell i Telemark, og at noen derfra dro heilt til «Rommerport med køller», altså det samme bondevåpenet som de atten opprørerne fra Setesdal brukte da de slo i hjel fogden i Nedenes – ei kølle med 18 jernpigger.³⁸

I Setesdal er det også nedtegna et sagn lagt til Hunemo i Gjøvdal. Her kom en lutmann (løytnant) til bonden på Hunemo og forlangte skyss. Men bonden hadde ikke hest og måtte derfor dra ham på en kjelke. Etter hvert gikk det trått, og lutmannen klaga over det. Da blei bonden sinna og slo ham i hjel. Deretter gikk han til nærmeste gård og ba bonden der følge ham, og så videre: «Soleides gjekk dei gjennom alle Bygder og Mannamugen aukad som Snjoskreidi». Da de kom til Arendal, var de blitt en uhorvelig stor hær. De stua alle stormennene inn i kirka, der stormennene falt på sine knær og ba om nåde. Alle blei avsatt og nye innsatt i deres sted.³⁹ Forestillinga om hunehæren vitner om en overnasjonal standsidentitet mot «stormennene», enten de satt på Agder, i Sverige eller i et anna land.

Det er ikke bare i disse forestillingene om en ovstor hær som skulle kaste åket av bøndene, vi finner et fellesskap mellom bøndene over landegrensene. Halvdan Koht er nokså klar på at bondeopprøra i Norden kom som et ekko av det store tyske bondeopprøret i 1524–1526: i 1525 i Skåne og Blekinge, i 1534 i Nord-Jylland, i Telemark 1539/40, i Setesdal 1540/41 og Dackeopprøret i Småland og Östergötland i 1542–1543 mot den nye statsbyggeren Gustav Vasas reform- og sentraliseringspolitikk.

Det er vanskelig å vite om det var noen direkte kommunikasjon mellom disse opprøra som fant sted nesten samtidig i de nordiske landa, eller om det var den generelle utviklinga med et økt press fra fyrstemakta som trigga bøndene til opprør. Uansett var det en felles tradisjon eller et ønske

37 Hallenberg & Holm, 2016, s. 12.

38 Nilsson, 1885, s. 405.

39 Sagn skrevet ned på 1800-tallet, i Johannes Skars håndskrevne samlinger i Norsk Folkeminnesamling, Skar 7, 80. Jf. Liestøl, 1924, s. 460f. En variant finnes i fortellinga om *Løytnanten*.

om at det skulle oppstå en situasjon som gjorde det mulig å kaste åket av seg. At bøndene hadde forestillinger om felles interesse, framgår også av at det i grenselanda mellom Danmark, Sverige og Norge blei inngått såkalte grensefredsavtaler på tvers av de krigførende landas politikk.

Er det bare eldre og felles tradisjonsstoff som gjorde at bøndene i Setesdal og Småland hadde slike parallelle forestillinger? Eller fantes det forbindelseslinjer og kommunikasjon som kan forklare disse parallelle historiene som fant sted omtrent samtidig? Setesdølene har sjøl en tradisjon om sterke forbindelser til et anna folkeferd som nødvendig lot seg kua av øvrigheta:

Det var eigong så skarp tid i Sætesdal. Då samla de seg or Valle og Bykle alle dei beste karar der var og tok austigjenom. Dei fór heilt til «Dalarne» i Sverik. Der tok dei jordveg til og rudde. Dalekarane er deira ætt og avkjøme, og det skal vera dei fælaste karane der finst i heile rikjet.⁴⁰

Som kjent støtta bøndene i Dalarna Gustav Vasa i hans kamp for å bli konge i Sverige. Men da de fikk føle følgene av hans maktpolitikk, reiste de seg mot ham.

Også Kristian III var redd for opprør. Bøndene i Telemark 1539/40 reiste seg i protest mot de mange plikter de blei pålagt og de mange tyske bergmenn som kom til landsdelen i forbindelse med bergverksvirksomhet i Seljord og lenger vest i Telemark. Opprøret blei slått ned med hard hånd, fem bondeledere blei henretta og den sjettede slapp mot å være bøddel. Men det forhindra ikke at bønder i Setesdal reiste seg året etter. Igjen blei bøddelsverdet tatt i bruk. Kongen hadde i 1537 gitt uttrykk for at han heller ville ha et øde land enn et ulydig folk.⁴¹ Men kanskje hadde opprøra i Telemark og Setesdal lært ham at i det lange løp lønna det seg å roe seg ned og å løyse konflikter på fredeligere vis. Iallfall gjorde den utenrikspolitiske situasjonen det mulig etter at kongen hadde slutta et 50-års fredsforbund med Gustav Vasa i Brømsebro i 1543 og inngått fred med Karl V i Speyer i 1544.

40 Skar, 1963, s. 314.

41 DN, XXII 383.

Opposisjon

De væpna bondeopprøra i Norge tok slutt med opprøra i Telemark og Setesdal omkring 1540. Opposisjonen fant en fredeligere form, dels fordi fyrstemakta var blitt for sterk, dels fordi bøndene fant at andre og mer sofistikerte motstandsformer var mer hensiktsmessige og mindre risikofylte. Det betyr ikke at bondeopposisjonen på Agder generelt avtok, snarere tvert imot. Disse motstandsformene kan deles inn i flere kategorier, der de viktigste er *uro*, *sammenrotting og oppløp*, *hverdagsmotstand* (latente motstand), *lovlig motstand* (manifest motstand) og *flukt*.⁴²

Uro, sammenrotting og oppløp forekom nokså hyppig. Vi finner eksempler på denne motstandsformen under flere lensherrer på Agder både på 1500-tallet og på begynnelsen av 1600-tallet. Bøndene opponerte mot og klaga til kongen over lensherrene Sofie Lykkes (Lister), Erik Munks og Børge Trolles (Nedenes og Råbyggelaget) og Peder Grubbes (Agdesiden) sjølrådige pålegg av avgifter og andre tyngsler.⁴³

Hverdagsmotstanden, så som nekting av pålagte plikter og økonomisk motivert motstand, var utvilsomt den motstandsforma som hyppigst blei tatt i bruk. Den forekom over alt og nesten til enhver tid.⁴⁴ Den amerikanske statsviter og antropolog James C. Scott har pekt på denne indirekte motstandsforma, eller «everyday forms of resistance», som noe erketyrisk for bondesamfunn, det vil si unndragelse, trenering, sabotasje og avvising av samarbeid med øvrigheta og dens representanter.⁴⁵

Den fantes også en *lovlig motstand*, den manifeste motstanden, så som supplikker og klageferder til kongen eller anna høg øvrighet, og rettsapparatet, som bøndene tok i bruk relativt ofte. Den manifeste motstanden blei hyppigere brukt i andre halvdel av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet, dels fordi den var mindre konfronterende mot ei sterkere overmakt, dels fordi den også samspilte med kongens behov for å kontrollere sine ombudsmenn.⁴⁶

Den motstandsforma som kanskje lå nærmest opprøret, kan kalles *flukt*, det vil si at innbyggerne forsøkte å unndra seg kongens makt og autoritet, som å nekte å møte opp til tjeneste i hær og marine, eller flykte fra slik tjeneste. Denne motstandsforma gis det mange eksempler på under

42 Jf. Masdalen, 2021, s. 212ff.

43 Masdalen, 2021, s. 326ff, 329ff, 291, 299 og 336ff.

44 Masdalen, 2021, kap. Hverdagsmotstand mot øvrigheta – den latente motstanden.

45 Freedman, 1997, s. 161.

46 Masdalen, 2021, s. 342f.

Kalmarkrigen 1611–1613, da bøndene på Agder plent nekta å sende bondesoldater til svenskegrensa og/eller å betale knektepenger for dem.⁴⁷

Uten det sosiale og politiske fellesskapet bøndene hadde i det bygdekommunale sjølstyret, kunne ikke opposisjonen ha utvikla seg særlig lenger enn til tilfeldige og spredte lokale motstandsformer. Gjennom fellesskapet kunne motstanden samkjøres og utvikle seg over større områder; heile sogn, tidvis fogderier og len, og en sjelden gang koordinert over heile Agder, som i motstanden mot de byrder lensherren Peder Grubbe påla bøndene i tida like før og etter 1600.

Det er en tendens til at opposisjonen økte på utover 1500-tallet, noe som trulig henger sammen med at kongens makt økte, og at presset mot undersåttene blei større. Slik sett kunne det være større grunn til å gjøre opprør i andre halvdel av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet, enn i tida før 1550. Men samtidig var tida for åpne opprør forbi, rett og slett fordi kongens makt var blitt for stor. Bøndene måtte finne mer sofistikerte motstandsformer, det vil si at de måtte spille med, samtidig som de spilte mot.

Tidvis, som under Kalmarkrigen, ytra bondeopposisjonen seg i massiv ulydighet som lå på kanten til opprør, og som viser bøndenes trening i og evne til å balansere på slakk line. Av og til kan en få inntrykk av at det blei spilt et politisk teater, der motstanden gikk gjennom flere akter før dramaet munna ut i bøndenes avbikt og maktas måtehold, nærmest som et avtalt spill.⁴⁸ Det er i betydelig grad i dette «rollespillet» vi møter i bondemotstanden på Agder.

I samtida tolka øvrigheta Agderbøndenes opposisjon som en reell fare for at bøndene virkelig kunne gjøre opprør. Men de tolka den også som et utslag av at egdene var noen råskinn, noen halsstarrige, djevelens kropp som for fram med hor, mord, kjetteri og som satt fast i den papistiske vranglæra, som Peder Claussøn Friis uttrykte det.⁴⁹ Derfor måtte de opplyses og disiplineres, slik vi ser skjedde særlig på 1600-tallet, der øvrigheta gikk fram med mer vold og større brutalitet enn bøndene noen gang hadde grepet til.

Hvordan har så historikere i ettertida tolka den opposisjonen som utvilsomt fantes blant de norske bøndene, ikke minst på Agder? Her skal vi så vidt berøre tre forklaringsmodeller, nemlig

47 Masdalen, 2021, kap. Uvillige båtsmenn og elendige bondesoldater unndrar seg kongens autoritet.

48 Jf. Bjerås, 2018, s. 47 og 57f. Jf. også Slettebø, 2012.

49 Storm, 1881, s. 300.

- bondemotstand som nasjonal protest
- bondemotstand som klassekamp
- bondemotstand som protest mot ei stadig sterkere statsmakt

Disse ulike forklaringsmodellene har hatt ei utvikling over tid, fra det nasjonale motivet på 1800-tallet via klassekampmotivet hevda på 1900-tallet til kommunalismen kontra sterk statsmakt, som står sterkest i dag.

At det nasjonale motivet sto sterkt hos historikere på 1800-tallet henger sjølsagt sammen med den samtidige norske statsbygginga. Ludvig Daae og Gustav Storm tolka opprøra i 1430-åra som en folkelig kamp mot «daneveldet», men også som en generell kamp mot den sterke fyrstemakta.⁵⁰ Det er imidlertid vanskelig å finne kilder som forteller om slike nasjonale holdninger blant bøndene på Agder. Og når vi iblant møter protonasjonale holdninger, så er det ikke hos bøndene, men hos eliten.

Klassekampmotivet fikk sin utbredelse blant norske historikere på 1900-tallet. Edvard Bull den eldre hevda at Hallvard Gråtoppes opprør i 1438 var en rein «klassebevegelse», i slekt med de danske bondeopprøra omkring 1440.⁵¹ Halvdan Kohts klassiske verk *Norsk bondereising* kom i 1926, der klassekampmotivet nærmest smelta sammen med det nasjonale motivet og gjorde bondeopposisjonen til en langvarig sosial og nasjonal frigjøringskamp. Vi kan vel også se at klassekampmotivet fikk en slags renessanse mot slutten av 1900-tallet, sjøl om historikere flest for lengst hadde forlatt Kohts klassekamp og krisemaksimering. Kåre Lunden holder fast på Kohts forståelse av bondemotstanden som klassekamp når han skriver: «Klassemotivet og det nasjonale motivet i bondereisingane kjem ikkje vekk for det om dei blir kryssa av andre motiv.»⁵² Det er heller ikke vanntette skott mellom forutgående forklaringsmodeller og forståelsen av bondemotstanden som en kamp mot økt statsmakt.

Det nasjonale motivet i bøndenes opposisjon kan vi se bort fra, iallfall så langt vi har kunnskap om det. Klassemotivet har mer for seg, ikke i marxistisk forstand, men rett og slett en kamp for egne økonomiske interesser. I denne kampen fant bøndene utvilsomt et fellesskap. Dessuten opponerte ikke bøndene for å oppnå reformer, slik som vi kan ane i manifesta fra det store tyske bondeopprøret i 1520-åra. Bøndene var prega av en legalistisk

50 Imsen, 1994, s. 92.

51 Bull, 1922, s. 297.

52 Lunden, 2002, s. 115.

konservatisme som tok sikte på å bevare de rettigheter de var vant med *fra gammelt av, av arilds tid*, ikke å omstøte det eksisterende samfunnet.

Oppsummering

Det er lite som peker mot at bøndenes opposisjon var knytta til ei nasjonal bevissthet om at de var nordmenn. Ei slik bevissthet fantes likevel i Norge i overgangen mellom seinmiddelalder og tidlig nytid, men var først og fremst knytta til de humanistiske miljøa i form av en protonasjonalisme.

Bøndenes identitet var i større grad knytta til det fellesskapet de fant i det bygdekommunale sjølstyret, særlig med tinget som sosial, juridisk og politisk arena, og som ga dem trening i felles handling når det var behov for å opponere mot øvrigheta. Denne standsidentiteten strakte seg over landegrensene og ytra seg i fortellinger om at når nøda var størst, skulle en ovstor hær kaste åket av dem.

Bøndenes identitet og opposisjon var altså ikke av en nasjonal karakter. Heller ikke framsto den som en klassekamp i marxistisk forstand. Den var først og fremst en kamp for egne interesser mot ei stadig sterkere statsmakt. I en slik situasjon var det uaktuelt å gå til åpent og væpna opprør.

Bøndene brukte et bredt spekter av motstandsformer, så som latent motstand, manifest motstand og flukt. Opposisjonen blei mer sofistikert og ytra seg mest som et politisk teater, der motstanden gikk gjennom flere akter før dramaet munna ut i bøndenes avbikt og maktas måtehold, nærmest som et avtalt spill.

Uten denne felles forståelsen av tilhørighet og rettigheter, og evnen til samarbeid og samkjøring, ville bøndene neppe ha makta å yte så sterk og langvarig motstand, og heller ikke oppnådd så mye som de gjorde.

Forfatterbiografi

Kjell-Olav Masdalen (f. 1948) er pensjonist, tidligere direktør ved Aust-Agder museum og arkiv. Han har arbeidet med regionalhistoriske tema fra Agder, særlig fra middelalder og overgangen mellom seinmiddelalder og tidlig nytid. Siste bok er *Bondesamfunn og bondeopposisjon på Agder ca. 1480–1615* (2021).

Referanser

- Adolfsson, M. (2007). *Fogdemakt og bondevrede. Svenske opprør 1500–1718*. Natur och kultur.
- Bjerkås, T. (2018). Legitimerende protester. Bondemotstandens rolle i eneveldets politiske kultur. I B. Seland (Red.). *Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati*. Cappelen Damm Akademisk.
- Breilid, M. (1965). *Bjelland. Band I. Gards- og ættesoge*. Mandal: Utgjeve av bygdesogenemnda.
- Bull, E. (1922). *Kristianias historie. Bind I. Oslos historie*. J. W. Cappelen.
- Carlsson, G. (1962). *Engelbrekt, Sturarna och Gustav Vasa*. Gleerups.
- DN: *Diplomatarium Norvegicum*. https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html
- Freedman, P. (1997). Peasant resistance in medieval Europe. Approaches to the question of peasant resistance. I *Filozoski vestnik*, XVIII (2/1997).
- Gilje, N. & Rasmussen, T. (2002). *Norsk idehistorie, bd. II*. Aschehoug.
- Hallenberg, M. & Holm, J. (2016). *Man ur huse. Hur krig, opplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning i tidigmodern tid*. Nordic Academic Press.
- Hamre, L. (1998). *Norsk politisk historie 1513–1537*. Det Norske Samlaget.
- Imsen, S. (1990). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1 Middelalderen*. Tapir forlag.
- Imsen, S. (1994). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2 Lydriketiden*. Historisk institutt, Universitetet i Trondheim.
- Koht, H. (1975). *Norsk bondereising*. Pax forlag A/S.
- Larsson, L.-O. (1979). *Dackeland*. Norstedt.
- Liestøl, K. (1924). Hune-herren. *Historisk Tidsskrift* 5r., 5b. Kristiania.
- Lundahl, I. (1934). «Hunner» som benämning på invånare i Medelpad. *Tidsskrift utgiven av Föreningen för svensk kulturhistoria*, 17(1).
- Lunden, K. (2002). *Norges landbrukshistorie II 1350–1814. Frå svartedauden til 17. mai*. Samlaget.
- Masdalen, K. O. (2014). *Boka som redda Norge. De viktigste Snorre-utgivelsene sett i en regional, nasjonal og internasjonal sammenheng – Nasjonsbygging og nasjonalisme på godt og ondt*. Aust-Agder kulturhistoriske senter.
- Masdalen, K. O. (2016). *Erik Munk. Kriger, lensherre og bondeplager. En entreprenør for si tid*. Portal forlag.
- Masdalen, K. O. (2021). *Bondesamfunn og bondeopposisjon på Agder. I overgangen mellom seinmiddelalder og tidlig nytid ca. 1480–1615*. Cappelen Damm Akademisk.
- NGL (1934). *Norges gamle Love, 2r. 1388–1604, 2b. 1448–1482* ved Oscar Albert Johnsen, Oluf Kolsrud, Absalon Taranger. Grøndahl & Søn.
- Nilsson, J. (1885). *Biskop Jens Nilssøns Visitasbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. A.W. Brøgers Bogtrykkeri.
- Norske Magasin I. (1858). *Norske Magasin. Skrifter og Optegnelser, angaaende Norge og forfattede efter Reformationen*. Samlede og udgivne af N. Nicolaysen. Christiania.
- Olaus Magnus (1976). *Historia om de nordiska folken. Första Delen*. Stockholm: Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet.
- Rian, Ø. (1997). *Danmark-Norge 1380–1814. Bind II. Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1814*. Universitetsforlaget.
- Rönqvist, M. (2017). Smittande oro? I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet for undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*. Scandinavian Academic Press.
- Saxo. (2015). *Saxos Danmarks historie* (Oversatt av Peter Zeeberg) (2. utg). Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gads Forlag.
- Skar, J. (1963). *Gamalt or Sætesdal. Samla utgåve*. Bd. III. Oslo.
- Slettebø, T. E. D. (2012). Strilekrigen i Bergen i 1765. Improvisasjon i eneveldets politiske teater. I K. Dørum & H. Sandvik (Red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Scandinavian Academic Press.
- Sturlasson, S. (1964). *Kongesagaer* (Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip). Gyldendal norske forlag.

- Storm, G. (1881). *Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis*. A. W. Brøgger.
- Stoyle, M. (1999). The dissidence of despair: Rebellion and identity in early modern Cornwall. *Journal of British Studies*, 38(4).
- Try, H. (1986). Agder slik Peder Claussøn såg det. I H. Try (Red.), *Peder Claussøn Friis. Samtid og miljø på Agder* (Skrifter 1986: 1). Agder distriktshøgskole.
- Ylikangas, H. (1999). *Klubbekriget. Det blodiga bondekriget i Finland 1596–97*. Atlantis, Stockholm.

KAPITTEL 4

Romanifolket som reiste og bodde i båt – om historiefortelling og stedet som begrensende faktor

Grethe Paulsen Vie Haugalandmuseet

Abstract: The Romani people, one of Norway's five national minorities, have travelled and lived nomadically in Norway for over 500 years. For as long as they have lived and wandered around Norway, the Romani people have been perceived as different and outside of society. Stories and historiographies often take as their starting point a city or a village. Through local history, the Romani people are often fleeting and absent, groups of people who stopped by for short periods, as they rarely were a permanent part of the village or the city. This chapter seeks to understand why the narrative of the Romani people as dangerous and foreign has persisted in popular science and local historical literature. Based on our understanding of place – this chapter will discuss how historiography has maintained a stigma. By looking at the concept of landscape, established structures can be challenged and the Romani people can be more greatly included in our common narratives.

Keywords: romani people, national minority, historiography, outsidersness

Stedstilhørighet og identitet er av gjennomgående betydning i norsk historieskriving. Å skrive om et slikt fellesskap, for en by eller ei bygd, kan også bidra til å forsterke eller skape et utenforskap. Romanifolket, en av Norges fem nasjonale minoriteter, har reist og levd på nomadisk vis i Norge i over 500 år, på landeveien og til sjøs.¹ Like lenge som de har bodd, vandret, rodd og seilt i Norge, har romanifolket blitt oppfattet som annerledes og på siden av samfunnet. Våre fortellinger og vår historieskriving tar ofte utgangspunkt i by eller bygd. I disse sammenhengene blir romanifolket ofte flyktige eller fraværende, noen som kom forbi i korte perioder, ettersom de sjelden var en varig del av bygda eller bybildet.² Det ble tydelig allerede i de første beskrivelsene av «fantene» i Norge, ført i pennen av Eilert Sundt i 1846, der han synliggjorde en gruppe med en avvikende livsstil.³ Sundt bidro til en fremmedgjøring av romanifolket som fikk fotfeste i offentligheten og blant politikere utover på 1800-tallet.⁴ Norsk lokalhistorie har i stor grad videreført de samme fortellingene, selv etter 1998, da romanifolket fikk status som en av fem nasjonale minoriteter i Norge.⁵ Der akademisk forskning bringer inn nye perspektiver og stiller nye spørsmål, har forfattere og lokalhistorikere gjentatt fortellingen om romanifolket som noe farlig og fremmed. Det er lite rom for nyanser eller forsøk på å forstå minoriteten ut ifra andre perspektiver enn den bofaste befolkningens premisser. Vi lever i en tid der inkludering, mangfold og anerkjennelse av urfolk og nasjonale minoriteter står høyt på dagsordenen. Da er det vanskelig å forstå, og nødvendig å finne svar på, hvorfor historien om en nasjonal minoritet gang på gang ender opp som en negativ fortelling. Dette kapittelet vil undersøke hvorfor lokalhistoriske og populærvitenskapelige tekster opprettholder et utenforskap, samt peke på hvordan en kan bryte med etablerte fortellingsmønstre og i større grad inkludere romanifolket i våre fortellinger.

Inspirert av historiografiske studier vil den første delen av kapittelet identifisere fortellingsmønstre om romanifolket. Videre diskuteres hvorfor fortellinger om det fremmede lever videre. Svaret kan ligge i lokalhistoriens stedlige orientering, der de lokale rammene setter grensene for det vi observerer, og hvordan vi observerer det.⁶ Kapittelet stiller så spørsmål om

1 Minken, 2009, s. 60. De første sikre kildene vi har om tatere i Norden er fra Danmark i 1505 og Sverige i 1512.

2 Alsvik et al., 2019.

3 Christophersen et al., 1974.

4 Minken, 2023.

5 Prop. 80 (1997–98), St.meld. nr. 15 (2000–2001).

6 Kjelstadli, 2008.

hvordan vi skal klare å skrive romanifolkets historie uten å opprettholde et stigma. Avslutningsvis vil det derfor argumenteres for å ta i bruk et større spekter av kilder, blant annet intervjuer og muntlige kilder, for å belyse flere sider av romanifolkets liv. Inspirert av samisk forskning bringes begrepene *bevegelse* og *landskap* inn som nyttige teoretiske og metodisk grep for å åpne opp for andre sider ved romanifolkets historie, og bryte med etablerte fortellinger.

Teori, metode og avgrensning

Historiografiske studier viser hvilke fortellingsmønstre som har preget forskningslitteratur om minoriteter.⁷ Med fortellingsmønstre menes her en sammenbindende idé, et perspektiv eller en synsmåte som preger utvelgelsen av de relevante forhold som skal til for å fortelle den aktuelle historien.⁸ I «Fortellinger i nordnorsk minoritetshistorie» diskuterer Teemu Ryymin og Jukka Nyssönen (2013) tre fortellingsmønstre som har preget den norske historieskrivingen om samene og kvenene. *Synliggjøring* beskrives som historieskriving som viser fram bestemte folkegrupper eller kategoriers historie. *Assimilering* er fortellinger som vektlegger hvordan samer og kvenner er blitt behandlet gjennom fornorskingspolitikken. *Agens*-fortellinger har som sitt fremste mål å beskrive hvordan bestemte folkegrupper handlet i fortiden.⁹ Flere har studert framstillingen og omtalen av romanifolket/tatere i norsk presse og norske publikasjoner og lærebøker.¹⁰ I denne sammenhengen er det særlig relevant å nevne Vidar Fagerheim Kalsås sin doktorgradsavhandling *Forteljingar om eigenart og undertrykkjing: ein studie av undervisningstekstar om minoritetane romani og romer*. Kalsås sin studie identifiserer to grunnfortellinger: undertrykkingsfortellingen og egenartsfortellingen.¹¹ Med «grunnfortellinger» menes fortellinger som kan forstås som fortellingsmønstre som kan bli gjentatt, reproduisert og bekreftet gjennom forskjellige historiske praksiser. Man kan identifisere disse mønstrene ved å lete etter delte sentrale fortellingselementer i en rekke historiske tekster, og åpner dermed opp for å sammenligne tekster.¹²

7 Pedersen, 2016; Ryymin & Nyssönen, 2013.

8 Ryymin & Nyssönen, 2013, s. 3.

9 Ryymin & Nyssönen, 2013.

10 Hannisdal, 2021; Kalsås, 2018; Karlsen 2022; Rokne, 2010.

11 Kalsås, 2018.

12 Kalsås, 2018, s. 25.

Kapittelet starter med å identifisere fortellingsmønstre som har preget framstillingen av romanifolket i studier og forskning fra perioden 1846–1970. Denne gjennomgangen utgjør et bakteppe før en går videre til kapittelets hovedmateriale: populærvitenskapelige og lokalhistoriske tekster om romanifolket. Utvalget av tekster er avgrenset til omtaler av romanifolket som reiste i båt langs Sørlandskysten, her omtalt som båtreisende,¹³ og spenner i tid fra 1970–2005. Det er få tekster som analyseres, men utvalget favner allikevel mye av det som til nå er skrevet om de båtreisende. De lokalhistoriske tekstene som undersøkes, har gjerne bygda, byen eller kommunen som avgrensning. Den populærvitenskapelige litteraturen som undersøkes, har en større radius, med en bestemt region, et kystsamfunn og iblant en hel nasjon som utgangspunkt. I tillegg til grunnfortellingen om synliggjøring av de båtreisende bærer mange av fortellingene preg av det farlige og flyktige og sammenfattes i dette kapittelet som grunnfortellingen om fremmedgjøring.

Grunnfortellinger om romanifolket i forskningen

Den norske forskningen om romanifolket skisseres her som et bakteppe før selve empirien, tekstene som skal analyseres, løftes fram. Mellom 1850 og 1970 ble det skrevet svært lite om romanifolket.¹⁴ Derimot er det i løpet av de siste 50 år utgitt en rekke bøker, artikler, masteroppgaver og doktorgradsavhandlinger. Tema som håndverk, opprinnelse og assimileringpolitikk har stått sentralt i mye av forskningen. Dette har gitt romanifolket en viktig og nødvendig plass i norsk historie, ikke minst gjennom to bind av *Norsk innvandringshistorie*, utgitt i 2003.¹⁵ Det er også utgitt en del beretninger om enkeltpersoner eller familier, som oftest ført i pennen av personer som ikke selv er reisende.¹⁶ Til tross for at de historisk sett sannsynligvis har utgjort en stor andel av romanifolket, er det få skildringer i denne litteraturen av dem som reiste og oppholdt seg langs kysten.¹⁷ I den grad de er omtalt, er det ofte kortfattede og overfladiske beskrivelser.

13 Se Vie, 2012, s. 4 for omtale av de båtreisende.

14 Christophersen et al., 1974; Flekstad, 1949.

15 Niemi, 2003.

16 Larsen, 1991; Opstad, 1991.

17 Niemi, 2003, s. 164.

I studier og forskning om romanifolket er det likheter med forteller-mønstre som er funnet i kvensk og samisk forskningsmateriale. For flere av tekstene om romanifolket er i tillegg en grunnfortelling om fremmedgjøring gjennomgående. To sentrale studier før 1970 er Eilert Sundts *Fanteller eller landstrygerfolket i Norge*, første gang utgitt i 1852, og Kaspar Flekstads bok *Omstreifere og sigøynere. Studier over fantefolkets opprinnelse: bidrag til nordisk kriminologi*, utgitt i 1949. Eilert Sundts bok kan ikke regnes inn som en del av moderne forskning, men er en kilde til kunnskap om romanifolket. Han bidro til at de for alvor ble «oppdaget» av det norske samfunnet i andre halvdel av 1800-tallet.¹⁸ Den moderne nasjonalstaten var på denne tiden i emning, og behovet for oversikt, orden og kontroll i samfunnet var stort. De reisende ble dermed et motbilde i konstitueringen av en norsk identitet som la vekt på bofasthet og idealisering av hjemmet.¹⁹ Sundt beskrev «fantene» som et fremmed element i samfunnet, «de tilbragte sit hele liv på reiser», og videre «så vænnede man sig til at betragte dem som en afsondret *kaste*, der ikke i virkeligheden tilhørte det norske folk».²⁰ Dette bildet av romanifolket som utenforstående og fremmede har blitt stående igjen i ettertid. Da Kaspar Flekstad ga ut sin kriminologiske bok om omstreifere nesten hundre år senere, var hans beskrivelser preget av et svært negativt syn på romanifolket. Kildene som ble benyttet, var rettsprotokoller, kirkebøker og fengselsprotokoller, opplysninger fra omstreifere, fanger og slektsopplysninger fra Eilert Sundts fantefortegnelse.²¹ Grunnfortellingen om fremmedgjøring ble på denne måten videreført av Flekstad.

Etter 1970 ble et fortellingsmønster om synliggjøring mer framtrødende gjennom historieskriving som viste fram romanifolkets historie uten den negative omtalen som Sundt og Flekstad sto for. Tore Lande Moes magisteravhandling i etnologi, *Omstreifande grupper i Norge. Deira familiestruktur, handverk, handel og tenester – Især i det 19-ende og 20-ende århundret* fra 1975 er eksempel på en slik synliggjøring. Han bygger på Eilert Sundt sine studier og gjør en grundig analyse av materialet fra fantefortegnelsen av 1845. Men i motsetning til Sundt legger Moe vekt på romanifolkets levemåte, familiestruktur og næringsmønster. I 1993 ga Ragnhild Schlüter ut boken *De reisende. En norsk minoritets historie og kultur*, et resultat av

18 Niemi, 2004.

19 Vie, 2012.

20 Christophersen et al., 1974. s. 13.

21 Flekstad, 1949, s. 254.

et forskningsprosjekt under NAVFs forskningsprogram KULT 1986–1990.²² Boken er det første forsøket på å gi en samlet framstilling av romanifolkets kultur og historie etter Eilert Sundts bok om «fantefolket».²³ I boken beskrives de båtreisende:

På Sørlandet – fra Larvik til Stavanger – og på Vestlandet, helt nord til Ålesund, utviklet de reisende en særegen livsform. «Fantene» på Sørlandet og «splintene» på Vestlandet reiste med skøyter, eller dekksbåter som de bodde i, til dels både sommer og vinter, med hele familien. Her både sov og arbeidet de. Deres erhverv var småhåndverk og handel. Skøytene var «fantenenes» hjem gjennom århundrer. Hvor lenge de har seilt på kysten, vet ingen.²⁴

Schlüter er kortfattet og konstaterer at de har reist og bodd i båter. Hun refererer ikke til kildemateriale, hun har ikke i særlig grad undersøkt deres historie, og lar det stå åpent hvor lenge de har seilt langs kysten. Allikevel har boken vært et viktig ledd i synliggjøringen av romanifolket i historisk skrivingen, også når det gjelder de båtreisende på Sørlandet.

Like etter år 2000 dukker de båtreisende opp i Thor Gotaas sin bok *Tater*, en populærvitenskapelig framstilling av romanifolket. Etter at Schlüter og Lande Moe i sine prosjekter vektla levemåte og andre, positive sider ved romanifolket, ser vi at Gotaas med sine beskrivelser av båtene igjen forsterker det avvikende ved dem:

Fantebåter skilte seg ut fra andre farkoster; de var blasse, klinkbygde skøyter med brunbarkede seil og ratt på dekk (...) Enhver kunne se og høre på lang avstand at fanten var i anmarsj, og mange par øyne fulgte nøye med fra husene og knausene omkring når fartøyene styrte mot sitt faste stoppested. Det fulgte bestandig mye leven med dem.²⁵

Fortellingen om fremmedgjøring er gjennomgående i Gotaas' skildringer om de båtreisende. De skildres som noe fremmed, noe som står utenfor samfunnet, uavhengig av det landfaste og stedfaste, ikke ulikt Sundts beskrivelser i 1852.

Sundt skrev sin bok i en tid der nasjonalstaten var i emning, Flakstad i en tid der romani for lengst var blitt stemplet som et sosialt problem.

22 NAVF var en del av det som i dag er Norges forskningsråd.

23 Schlüter, 1993, s. 7.

24 Schlüter, 1993, s. 8.

25 Gotaas, 2001, s. 335.

Begge disse studiene må forstås ut fra den tiden de ble skrevet i. I den grad Gotaas viderefører en grunnfortelling om fremmedgjøring, står det i kontrast til endrede holdninger i samfunnet, fra fordømmelse til respekt og verdighet. Hva er årsaken til at Gotaas tar i bruk beskrivelser som skaper og opprettholder et utenforskap? Svaret kan ligge i den lokalhistoriske litteraturens og historiske forskningens stedlige orientering.

Stedet som begrensende faktor

Gotaas' beskrivelser av det avvikende har paralleller i lokalhistorien. Når lokalsamfunnet, bygda eller byen er rammen for fortellingene, blir de reisende nesten uten unntak beskrevet som en gruppe som skiller seg fra de bofaste: I *Agders historie 1840–1920: ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*, utgitt i 1998, er «fantene» omtalt med negative ord: «Nedst sto tiggarene og fantar som flakka frå stad til stad utan hus og heim».²⁶ Selv om beskrivelsene er gjengivelser av tidligere tiders oppfatninger av romanifolket, bidrar teksten til å vedlikeholde stereotypier, slik Kalsås også fant i sin undersøkelse av undervisningstekster om romanifolket. I tekstene ble det stadig sirkulert nye undertrykkings- og egenartsfortellinger.²⁷ Det samme har en sett i forskning om romfolket, der gamle stereotypier og fordommer blir gjentatt uimotsagt.²⁸ Historikerne har pekt på det som har vært felles og samlende for de menneskene som har bodd på et sted, gjerne i generasjoner. De negative konsekvensene av letingen etter røtter er at det potensielt stenger noen ute. Når identitet skapes ved å lete etter fellestrekk og likheter, er det basert på at andre oppfattes som annerledes og forskjellige fra en selv.²⁹ Lokalhistoriens stedlige orientering er tema i artikkelen «Historie som legitimering – kan lokalhistorie skade?». Der påpeker Kjelstadli hvordan lokalhistorien er rettet inn mot det som er stasjonært, stabilt og grunnfestet: «Når det som er knyttet til grunnen, blir grunnleggende i lokalhistorien, blir det mobile utan grunner, noe tilfeldig.»³⁰ Han skriver videre at prototypen på omreisende er romani. De skildres nesten alltid i lokalhistorien med utgangspunkt i bygdesamfunnets eller byens blikk, men de sees utenfra, som annerledes, og ofte som noe negativt,

26 Slettan, 1998, s. 52.

27 Kalsås, 2018, s. 228.

28 Pedersen, 2016, s. 24; Rosvoll & Bielenberg, 2012.

29 Slottemo, 2019.

30 Kjelstadli, 2008, s. 98.

truende og upålitelig.³¹ Dette blikket er også tydelig i *Vår gamle kystkultur*, skrevet av Svein Molaug i 1985: «Noe helt for seg selv var fanteskøytene som sommerstid kom sigende inn til småhavnene, særlig på Sørlandskysten. Fantene var ikke alltid så velsette.»³²

I disse historiene er stedet utgangspunktet for beskrivelsene og lokal-samfunnet blir ensbetydende med nærhet, trygghet, fellesskap og oversiktighet, i kontrast til den flyktige og derfor farlige verden utenfor.³³ Når Gotaas i sin bok *Tater* vier et eget kapittel til «sjøfanter», forsterkes det flyktige: «Ofte seilte flere båter på rekke. Sjøfantene på Sørlandet, splinten på Vestlandet og båtfantene i Nord-Norge ble sammenlignet med trekkfugler.»³⁴ Gotaas er lite kritisk til språkbruken og adopterer kallenavnene *sjøfant* og *trekkfugl* som om det er en passende beskrivelse. De betraktes utenfra, og fremmedgjøres – de er ikke en del av livet på land. Dette kan oppsummeres med det Kjelstadli kaller en metodologisk lokalisme, en tilbøyelighet i lokalhistorien til å «skjære til historiske emner» langs lokale grenser, bruke lokalt kildemateriale og søke forklaringer på det vi kan observere innenfor lokale rammer.³⁵

Denne dualismen mellom stedet og verden utenfor har forsterket og videreført fortellingene om fremmedgjøring. Samtidig fører det til et fravær av historier om de båtreisende i den lokalhistoriske litteraturen, ettersom disse gjennom sin reisemåte i enda mindre grad er tilknyttet et spesifikt sted. Ved undersøkelse av lokalhistorisk litteratur som omtaler romani-folket som reiste og bodde i båt langs Sørlandskysten, er derfor fraværet av historie det som slår en mest. Ved en gjennomgang av by- og bygdebøker for Aust- og Vest-Agder, med søk på «omstreifer» og «båtfant», gir disse søkeordene ingen treff.³⁶ Ved søk på «fanter», er det noen sporadiske treff, der fantene blir omtalt som beryktede og uverdige fattige, en plage som de gjerne vil bli kvitt.³⁷

31 Kjelstadli, 2008, s. 99.

32 Molaug, 1994, s. 180.

33 Thuen, 2003, s. 19.

34 Gotaas, 2001, s. 335.

35 Kjelstadli, 2008, s. 94.

36 Via nettstedet genealogi.no ble det gjort søk i bygdebøker i Agder: https://www.genealogi.no/wiki/index.php/Liste_over_digitaliserte_bygdeb%C3%B8ker_%E2%80%93_Aust-Agder https://www.genealogi.no/wiki/index.php/Liste_over_digitaliserte_bygdeb%C3%B8ker_%E2%80%93_Vest-Agder

37 Dannevig, 1972, s. 516; Eriksen, 1990, s. 68.

Kan kildene fortelle oss mer?

For å unngå å vedlikeholde stereotypier og narrativer om fremmedgjøring er det nødvendig å ta i bruk flere kilder som kan belyse livet som båtreisende. Historiene om de båtreisende langs Norges sørligste kyst kan pusles sammen med flere brikker enn de som hittil er tatt i bruk. I det følgende avsnittet presenteres et utvalg av kilder til deres historie: eldre litteratur, folketellinger, lokalhistorisk litteratur, avisnotiser, og -artikler, intervjuer og kulturminner,³⁸ som alle omtaler romanifolket og båtreisende i perioden 1850–1970.

Noen av de tidligste beskrivelsene av reisende i Norge er geografiske beskrivelser fra 1600- og 1700-tallet, skrevet av prester og andre embetsmenn. En av dem var Erik Pontoppidan som i sin bok *Det første Forsøk paa Norges naturlige historie* (1752), skrev at det samlet seg «en Hob Betlere» som rodde og seilte i hele Sognefjorden.³⁹ Det samme livsmønsteret så den tidligere omtalte samfunnsforskeren Eilert Sundt (1817–1875) da han fra 1845 foretok sine reiser og studier av «fantene» i Norge. I boken *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Bidrag til Kunnskap om de laveste Samfundsforholde* (1852) beskrives reiser over store avstander:

Ved slutningen av vinterføret kom disse «storvandringer» kjørende ned fra dalene til oserne og strandstederne; her satte de hestene ind hos sine venner, få sig både og flakke så ind og ud ad fra Romsdalen aft stundom helt op i Finmarken; om høsten komme de tilbage igjen med velladede både, med uld i vågevis og dun i pundevis og andre gode ting, og med sine heste og slæder far de da atter op og ned igjennem dalførerne på begge sider av Dovre og Kjølén.⁴⁰

Beskrivelsene gir et innblikk i en veksling mellom reising i innlandet og langs kysten, der båten var transportmiddelet i sommerhalvåret. Sundt merker seg også at bruken av båter var vanligst i fjordene i Trøndelag, Møre, Rogaland, Ryfylke, Jæren og i Agder-området. De største reisefølgende i 1850-årene var ifølge Sundt de som reiste i båter langs kysten, på Nordvestlandet og mellom Stavanger og Skiensfjorden.

38 Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

39 Pontoppidan, 1752

40 Sundt, 1852 i Christophersen et al., 1974, s. 165.

Ved å søke på ord som «omstreifer» i folketellingene får man et innblikk i hvor de reisende oppholdt seg, og hvor de bodde. Tellingene viser at langs hele kysten, fra Østfold til Troms, kunne en i tiårene før og etter 1900 møte båtreisende. Et kjerneområde var kyststrekningen fra Sørlandet til Nord-Vestlandet. En av disse var Oline Birgitte Mathiassen, oppført i folketellingen for 1900 med en «fanteskøyte» som bosted.⁴¹ Hun var født i Landvik sogn i 1821. Som yrke er hun registrert som «Blikkenvareselgerske, Tiggerske og Omstræifer». Det går ikke fram av folketellingen hvilken type båt hun bodde i, men det er trolig en av de dekkbygde skøytene beskrevet av Sundt.

Lokalhistorisk litteratur, som bygdebøker og årbøker, forteller historier om enkeltpersoner som levde som båtreisende. En av dem er Ambrosius Tønnessen. Sammen med kona Olina Marie Jakobsdatter bodde han i ei losskøyte med kahytt. Han kom hvert år innom Havsøy utenfor Arendal, ofte i et følge med flere båter:

I god tid før hummerfisket begynte i oktober måned pleide han å ankre opp i Fanteviga på Valløyene med en flåte av eldre makrellskøyter. De var bemannet med hans sønner, svigersønner og deres livsledsagersker med avkom. Der drev de hummerfiske en måneds tid.⁴²

Tønnes Bredesen, født i 1894, var en annen kjent reisende i farvannet mellom Kristiansand og Arendal. Han bodde fast i båt med sin familie ved en holme utenfor Lillesand. Her frøs båten inne i de kaldeste vintrene. Det hendte at de flyttet litt på seg, men de var som oftest å treffe på samme sted om sommeren også. Tønnes Bredesen var og ble en sjøens mann, og kona Oline skal ha født alle elleve barna om bord. Båten var deres hjem fra de giftet seg i 1924, til de flyttet på land i 1956. Da hadde Norsk misjon blant hjemløse (Misjonen)⁴³ skaffet dem et lite hus i Lillesand.⁴⁴ Det ble laget en egen film om ham i 1984, «Skjærgården som streifere», produsert av NRK, der Bredesen-familien ser tilbake på livet som båtreisende.⁴⁵

41 Digitalarkivet, Folketellingen 1900: <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037221000885>

42 Taraldsen, 2002, s. 114.

43 Den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse (Misjonen) ble stiftet i 1901. Staten overlot omsorgsovertakelse av barn og bosetting av romanifolket til Misjonen fra 1907 til 1986: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2015-7/id2414316/?q=misjonen&ch=2#ch3>

44 Opstad, 1991.

45 NRK-journalist Einar Guldvaag Staalesen lagde filmen i 1984. https://www.youtube.com/watch?v=6Jtt_AVcL8E

Intervjuer av reisende er kilder til livene deres som kan gi helt andre kunnskaper enn det fastboende forteller om. I et slikt intervju møter vi den båtreisende Marvin Ringdal som forteller om sin far, Albert Larsen Alting Ringdal. Da Albert ble født sommeren 1901 i Bamble i Telemark, var foreldrene hans på reise innover i landet. Familien holdt til i båt i skjærgården på Sørlandet, men gikk også ofte på landeveien om sommeren, til fots eller med sykkel. Skøyta de hadde den gang, var 30 fot, bred og dyp, med dekk, mast og seil. Lasteluka hadde de utvidet og gjort om til stue og oppholdsrom. Over rommet bygde de et lite tak med vindu. Da båten frøs fast i isen om vinteren ble den utgangspunktet for kortere handelsturer. Når sommeren kom, flyttet de litt på båten og tok så turer opp i Setesdalen, Lyngdal, Vegårdshei og Åmli. De drev med småhandel og solgte blikkvarer, trådarbeid, synåler, strømpebånd og duker. Sommerturene kunne også gå med båt østover, helt inn til Oslo og noen ganger nord til Florø.⁴⁶

I avisene kan en lese at etter andre verdenskrig forsvant flere og flere av båtene fra Sørlandet. Årsaken var den harde assimileringspolitikken utført av Norsk misjon for hjemløse, der romanifamiliene ble tvunget til å flytte på land. I Aust-Agder blad 6. juli 1948 beskrives de siste skøytene som var i ferd med å bli borte:

Fantebåtene begynner å forsvinne fra farvannet. Nå hører det til sjeldenhetene å finne den lave farkosten som nesten flyter sammen med sjøen i en lun vik i skumringen. Båtfantenes gamle samlingssteder kan ligge hele sommeren gjennom uten en båt – uten blå kafferøyk og bikkjeleven og ungeskrik. Båtfantene er en utdøende rase.⁴⁷

Romanispråket er et muntlig språk, og de reisende har derfor i liten grad etterlatt seg egne skriftlige kilder. Et unntak er Martin Johan Mathiassen Skou (1849–1919), den første av romanislekt som skrev en bok om sitt eget folk. Han var en reisende som ble folkeskolelærer, forfatter og folketaler, men som til slutt endte med å gå tilbake til en nomadisk livsstil. I boken *Paa Fantestien: Oplevelser og Erindringer fra Omstreiferlivet tilligemed Skildringer af Taterfolkets Religion, Liv, Sæder og Skikke* (Skou, 1917) gir han innsikt i de reisendes liv i andre halvdel av 1800-tallet. Han beskriver blant annet hvordan «de reiser langs Kysten i smaa, aabne Baade eller Skøiter helt fra Lindesnæs til Nordkap». En annen forfatter av romanislekt er Jon Georg Ljosdal (1903–1974), mest kjent for å ha skrevet sangen «Gryta hennar

46 Intervju med Marvin Ringdal, sønn av Albert Larsen Ringdal, intervju i Haugalandmuseets samlinger.

47 Aust-Agder Blad, tirsdag 6. juli 1948 (nb.no)

mor», innspilt på plate i 1965. I et intervju med Ljosdal, «Blant landeveiens farende folk», forteller han om de mange skøytene på Sørlandskysten:

Og her langs Sørlandskysten, her var mange, mange skøyter, 30–40 skøyter som seilte mellom Lillesand og Flekkefjord og levde om bord i skøytene sine. Dei var både små og mange, og som regel hadde borna det ikkje rart om bord i de skøytene. Det var veldig vondt mange ganger, men de hadde i alle fall varmen.⁴⁸

Han gjengir også båtlivet i et eget dikt, «De lappede seil», der han minnes «fanten» som er gått bort:

Jeg seiler av sted i min grønnmalte gigg
 Og drømmer om år som er gått.
 Mens solbrisen kjeler mitt ansikt og rigg
 Og havet er tindrende blått.
 Her kjenner jeg kysten, her var jeg så titt
 Mitt sørland med knauser og hei.
 På knausen står lykta og blinker så blidt
 og viser fremmede vei.⁴⁹

Diktet beskriver seilasene, kysten og landskapet som romanifolket beveget seg i.

Lune vikar, holmer og øyar langs Sørlandskysten utgjorde en stor del av de båtreisendes verden. Registreringar av kulturminner har gitt oss ny informasjon om steder de båtreisende ankret opp, samlingsplasser der flere familier og båtar møttes, og overnattingssteder for telt eller i et hus på land.⁵⁰ En av disse ankringsplassene var Imsøysundet utenfor Njerve i Agder. Sundet er langt og smalt med smale innløp i begge ender, noe som gjør det til en lun plass å ligge med båt, og det var derfor en mykje brukt ankringsplass for båtreisende.⁵¹ Kjærskilen på Flekkerøya utenfor Kristiansand var også en god havn der båtreisende jevnlig ankret opp til langt ut på 1950-tallet. Noen familier overvintret i båtene sine her.⁵² I Gitkilen på Justøya sør for Lillesand lå de båtreisende i en bukt med strand. Stedet ligger nær «Fanteholmen», en fast samlingsplass. I Gitkilen var det god tilgang til ferskvann som kunne brukes til drikkevann, noe som

48 Intervju med Jon Georg Ljosdal: Blant landeveiens farende folk (nb.no)

49 Hentet frå intervju med Jon Georg Ljosdal: Blant landeveiens farende folk (nb.no)

50 Registreringar utført av Haugalandmuseet i perioden 2022–2024.

51 Nettstedet Kulturpunkt: <https://kulturpunkt.org/group/7095/article/6529/>

52 Nettstedet Kulturpunkt: <https://kulturpunkt.org/group/7095/article/6955/>

var et viktig krav for en god havn. De kunne også få fisk i dette vannet.⁵³ Gjerstadholmen på Tromøya var en viktig samlingsplass for båtreisende på Sørlandet, og her kunne de ligge i lengre perioder. Ved holmen lå de godt skjermet fra både vær og folk, og kunne slappe av med sine egne. Det var plass til mange folk og båter, med gode havneforhold, og ei romslig slette på sørsida av holmen der de kunne samles. Det er et minnesmerke over båtreisende på holmen som viser den viktige rollen dette stedet har spilt for mange av de båtreisende.⁵⁴

Stedene som er beskrevet her, rommer minner og fortellinger om livet som båtreisende, men uten synlige spor. I kraft av minnene er de like betydningsfulle som materielle og fysiske spor. Kan en utvidet kildebruk og nye perspektiver og begreper frambringe ny kunnskap om de båtreisende sine liv og historie?

Et nytt teoretisk rammeverk

På havet orienterer mennesker seg etter retninger i rommet, mer enn etter fysiske formasjoner, skriver Else Wiestad i artikkelen «Stedets betydning».⁵⁵ Med en fenomenologisk innfallsvinkel diskuterer hun hvordan et sted kan oppfattes som en erfart relasjon, som noe som framtrer, virker og tar form over tid. Sporene folk lager, viskes raskt ut av vind, sand eller hav. Veien finner de ved hele tiden å bestemme retningen. For sjøfareren og nomaden er steder derfor ikke bare hav, sand eller fjellvidder, men orienteringssystemer som inkluderer viten om og observasjon av stjerner, vær- og vindforhold. Det å inngå i vide, flytende og bevegelige rom er både en kroppsbasert og orientert handling.⁵⁶ Med utgangspunkt i romanifolkets egne skildringer, minner og kulturminner – kan vi orientere oss inn i historien fra andre punkter og inn i landskapet der de levde? Kan en beskrivelse av stedene de ankret opp og la seg for natta, vaskeplassen, stranda der ungene lekte, eller huset de leide, gi innsikt i deres liv og historie, i deres livsverden?

Hvordan mennesket har beveget seg i landskapet, og hvordan de har de argumentert for, eller fortalt om, sine bevegelser er et viktig spørsmål i Stein R. Mathisens «Sted, etnisitet og fortelling: Lokalisering av det samiske

53 Nettstedet Kulturpunkt <https://kulturpunkt.org/group/7095/article/6924/>

54 Nettstedet Kulturpunkt <https://kulturpunkt.org/group/7095/article/6685/>

55 Wiestad, 2003, s. 108.

56 Wiestad, 2003, s. 108.

i Skånland»⁵⁷ Mathisen argumenterer for at et fokus på bevegelse får bedre fram at den kulturelle virkeligheten vi kan observere i dag, er historisk skapt, og at den befinner seg midt i en endringsprosess. De stiene som folk har vandret på, og de veiene som de beveger seg på i dag, kan være like meningsbærende som de stedene de beveger seg til og fra. Mathisen minner oss på betydningen av å undersøke rommene mellom stedene, havet, farvannet de seilte i, holmer og øyer, der de båtreisende ofte oppholdt seg.

I arbeidet med å etablere et nytt akademisk og kunstnerisk språk har landskapsbegrepet lenge vært sentralt i samisk forskning. I artikkelen «Landskap som hjem» spør Britt Kramvig hvordan vi kan studere det som tilsynelatende kan framstå som glemte samiske landskap, i det som ofte blir beskrevet som fornorskede områder. Dette spørsmålet er knyttet til å tenke nytt om *sted*, ikke bare som etnografiske undersøkelsesområder der ulike relasjoner spiller seg ut, men om *sted* skapt gjennom minner og fortellinger. Hun argumenterer for at *landskap som hjem* kan være et nyttig analytisk/metodisk begrep som kan ivareta mangfoldige motsetninger: glemsel, tap og sorg, men også minner, stolthet og fellesskap som hører til i, og bringes fram i, det samme landskapet.⁵⁸

Ved å endre historieskrivingen til å ha større fokus på menneskenes bevegelser og mindre fokus på sted vil man i større grad kunne inkludere de båtreisende i framtidige historiefortellinger, og dermed utfordre grunnfortellingen om fremmedgjøring. De båtreisende levde sitt liv på havet, blant vikar, holmer og øyer. Båten var utgangspunktet for deres hverdagsliv, og som en følge av det var stedet de oppholdt seg på, i stadig endring. Selv om de reisende var tilknyttet landskapet i stor grad, noe som poengteres gjennom beskrivelsene av samlingspunktene ved holmer og vikar, var havet utgangspunktet for deres levesett. Historieskriving med utgangspunkt i en by eller en bygd har lett for å utelate det reisende romanifolket. I Kramvig sin artikkel stilles spørsmålet om hvilken type kunnskap vi trenger for å kunne adressere tendensene som utsletter det samiske landskapet og de samiske fortellingene. Et slikt spørsmål kan også stilles om de båtreisende på Sørlandet, hvor det kan se ut til at løsrivelse fra stedets betydning, både i lokal og nasjonal historieskriving i større grad vil kunne inkludere dem.

57 Mathisen, 2002.

58 Kramvig, 2020.

Forfatterbiografi

Grethe Paulsen Vie, (f. 1971) er avdelingsleder og konservator ved Haugalandmuseet, der hun fra 2006 har jobbet med forvaltning og forskning, samt dokumentasjon av historien til romanifolket som reiste i båt. Hun har hovedfag i etnologi fra UiB og har tidligere publisert artikler og publikasjoner om fotohistorie og romanifolkets historie.

Referanser

- Alsвик, O., Hosar, H., Hundstad, D., Munch-Møller, M. & Wiig, M. (2019, 16. desember). Lokalhистorie i by og bygd. Hentet 5. juni 2024 fra <https://www.historieblogg.no/?p=5169>
- Aust-Agder Blad (1948, 6. juli). Fantebåtene forsvinner fra Sørlandskysten. https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digavis_austagderblad_null_null_19480706_82_75_1
- Christophersen, H. O., Christie, N. & Petersen, K. (1974). *Eilert Sundt, Verker i utvalg. Fante- eller landstrygerfolket i Norge. Utvalg og innledning ved H.O. Christophersen*. Gyldendal. https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digibok_2017052407134?page=115 (Opprinnelig utgitt i 1852)
- Dannevig, B. (1972). *Sagaen om en Sørlandbygd I*, Eide sogns historie. <https://www.nb.no/items/97ba13acbe47beb238e52a724120d63b?page=11>
- Engebrigtsen, A. I. (2017). Kampen om mobilitet og sted. *Norsk antropologisk tidsskrift*, 28(1). <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2898-2017-01-03>
- Eriksen, Å. (1990). *Gamle Grimstad. Byen i mitt hjerte*. Selskapet for Grimstad bys vel. <https://www.nb.no/items/440d2alce420e84ffe25eca82b0824e3?page=71>
- Flekstad, K. (1949). *Omstreifere og sigøynere: Studier over fantefolkets opprinnelse: Bidrag til nordisk kriminologi*. H. Aschehoug & Company.
- Gilje, N. (2006). Fenomenologi, konstruktivisme og kulturforskning. En vitenskapsteoretisk diskusjon. *Tidsskrift for kulturforskning*, 5(1). <https://ojs.novus.no/index.php/TFK/article/view/603/598>
- Gotaas, T. (2001). *Taterne. Livskampen og eventyret*. Andresen & Butenschön.
- Halvorsen, R. (2004). *Taternes arbeid for oppreisning og anerkjennelse i Norge*. Tapir Akademisk Forlag.
- Hannisdal, A. (2021). *Fant, tater eller omstreifer? Det norske samfunnets omtale av et omreisende folk* [Masteroppgave]. NTNU.
- Kalsås, V. F. (2018). *Forteljinger om eigenart og undertrykking: Ein studie av undervisningstekstar om minoritetane romanifolket og romar* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Agder.
- Karlsen, K. A. (2022). *Romanifolket i norsk presse 1845–1950* [Masteroppgave]. Universitetet i Oslo.
- Kjelstadli, K. (2008). Historie som legitimering – kan lokalhistorie skade? I K. Sprauten (Red.), *Sted, tilhørighet og historisk forskning*. Norsk lokalhistorisk institutt. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013082806155
- Kjelstadli, K. (2016). Innvandring i fortid og framtid. I B. E. Johnsen (Red.), *På vandring og på flukt. Migrasjon i historisk perspektiv*. Cappelen Damm Akademisk.
- Kramvig, B. (2020). Landskap som hjem. *Norsk Antropologisk tidsskrift*, 31(1–2). <https://www.idunn.no/doi/10.18261/issn.1504-2898-2020-01-02-08>
- Larsen, B. (1991). En gang var vi som vinden: samtaler med en norsk minoritet. Gyldendal norsk forlag.
- Ljosdal, J. G. (1972). *Blant landeveiens farende folk* [Intervju]. NRK. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_dra_2002-04536D

- Mathisen, S. R. (2002). Sted, etnisitet og fortelling. *Tidsskrift for kulturforskning*, 1(3–4).
<https://ojs.novus.no/index.php/TFK/article/view/470/466>
- Meld. St. 12 (2020–2021). *Nasjonale minoriteter i Norge — En helhetlig politikk*. Kommunal- og distriktsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-12-20202021/id2814676/?ch=1>
- Minken, A. (2003). *Tatere/romanifolk i Norden – teorier om opphav og etnisitet, i Romanifolkets kultur, språk og opprinnelse*. Norges forskningsråd.
- Minken, A. (2009). *Tatere i Norden før 1850: Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Tromsø.
- Minken, A. (2023). Ja, kanskje en liten plakett? *Klassekampen*. Hentet 5.juni fra: <https://klassekampen.no/artikkel/2023-09-30/ja-kanskje-en-liten-plakett/AhGL>
- Tore Lande Moe, T. L. (1975). *Omstreifande grupper i Norge. Deira familiestruktur, handverk, handel og tenester – Især i det 19-nde og 20-nde århundret*. [Magisteravhandling]. Universitetet i Oslo.
- Molaug, S. (1994). *Vår gamle kystkultur*. Bd 2. Dreyer forlag.
- Niemi, E. (2003). Taterne i forskningen og sivilisasjonens lys. I K. Kjeldstadli, E. Niemi & J. E. Myhre (Red.), *Norsk innvandringshistorie* (Bd. 2). Pax forlag.
- Niemi, E. (2004). Kvenene – innvandring og kulturmøte. I O. Alsvik (Red.), *Kulturmøter. Lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med de fremmede* (s. 91–126). Norsk lokalhistorisk institutt.
- NOU 2015:7. (2015). *Assimilering og motstand – Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag*. Kommunal- og moderniseringsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2015-7/id2414316/>
- Opstad, G. (1991). *Utav reisendes folk*. Aschehoug. <https://www.nb.no/items/6e4909a4fa292f1c6e87028836c8e916?page=0&searchText=utav%20reisendes%20folk>
- Pedersen, B. H. (2016). *Bare på besøk? Rom (sigøynere) i det norske fellesskapet* [Masteroppgave]. Universitetet i Bergen.
- Pedersen, B. H. (2017). Fanget i fortiden? *Norsk antropologisk tidsskrift*, 28(2), 118–132. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2898-2017-02-04>
- Pontoppidan, (1754). *Det første Forsøk paa Norges naturlige historie*. bd.2
- Rokne, M. A. (2010). *Fremstillinger av romanifolket i Norge etter 1975 i utvalgte publikasjoner* [Masteroppgave]. Universitetet i Bergen.
- Rosvoll, M. & Bielenberg, N. U. (2012). *Antisiganisme, stereotypier og diskriminering av rom*. HL-senteret.
- Ryymän, T. & Nyysönen, J. (2013). Fortellinger i nordnorsk minoritetshistorie. *Historisk tidsskrift*, 91(4), 541–568. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2012-04-04>
- St.meld. nr. 15 (2000–2001). *Nasjonale minoriteter i Norge – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar*. Kommunal og distriktsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-15-2000-2001-/id585195/>
- St. Prop. 80 (1997–98), *Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter*. Utenriksdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stprp-nr-80-1997-98-/id202013/>
- Schlüter, R. (1993). *De reisende: en norsk minoritets historie og kultur*. Ad Notam Gyldendal.
- Skou, M. J. M. (1917). *Paa Fantestien. Oplevelser og Erindringer fra Omstreiferlivet tilligemed Skildringer af Taterfolkets Religion, Liv, Sæder og Skikke*. Aschehoug. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006120400005
- Slettan, B. (1998). *Agders historie 1840–1920 Ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*. Agder Historielag. <https://www.nb.no/items/533c97ce128ef6dc6fee7496f972f86c?page=0&searchText=>
- Slottemo, H. G. (2019). *Sted og lokalhistorie – folkebevegelse og fagfelt*. Hentet 1. juni.2024 fra <https://www.norgeshistorie.no/studere-fortid/historie/2039-Sted-og-lokalhistorie%E2%80%9393folkebevegelse-og-fagfelt.html>.

- Sprauten, K. (2008). *Sted, tilhørighet og historisk forskning*. Norsk lokalhistorisk institutt.
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013082806155
- Steffens, H. K. (1977). *Kragerø by's historie 1666–1916*. Grøndahl & Søns boktrykkeri https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018032048071
- Taraldsen, K. (2002). *Havsøy – Arendals vugge*. Havsøy historielag. Hentet 25. mai 2024 fra https://issuu.com/kjelljohnsen1/docs/havs__y-boken
- Thuen, T. (2003). *Sted og tilhørighet*. (Kulturstudier, nr. 27). Program for kulturstudier/Høyskoleforlaget. <https://www.nb.no/items/ae961f0826d76daecef89d72c5927b69?page=0>
- Vie, G. P. (2012). *De båtreisende-romanifolket som reiste sjøveien*. Norsk kulturråd; Kystverket; Riksantikvaren; Fiskeridirektoratet.
- Wiestad, E. (2003). Stedets betydning. *Norsk filosofisk tidsskrift*, 37(1–2), 106–116. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2901-2002-01-02-14>

Kilder

- Intervju med Marvin Ringdal, sønn av Albert Larsen Ringdal, intervju i Haugalandmuseets samlinger.
- Digitalarkivet, Folketellingen 1900: <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037221000885>
- Haugalandmuseet: Kulturpunkt, Romanifolkets kulturminner. <https://kulturpunkt.org/group/7095/>

KAPITTEL 5

Fortiden går igjen: Rådhusspøkelset som historisk identitet

Sveinung Boye Uavhengig forsker

Abstract: This chapter examines the curious hauntings in Arendal's Town Hall in the late 1980's and throughout the 1990's. Employees reported that they heard a party from an empty room, and that they had seen the ghost of a tall, middle-aged woman in a gray or black dress, in the style and fashion of the early 19th century. The chapter argues that the «historization» of ghosts in the last 200 years, has given them a part in the construction of «collective memory» and historical identities, and that the ghost in Arendal's Town Hall is a good example of this. Arendal had its economic and cultural golden age in the 1800s, and still bases much of its identity on the shipping that brought the town wealth in this period. The haunted building used to be the magnificent residence of the Kallevig-family, the richest merchant family in Arendal in the early 1800s, and the ghost has sometimes been identified as the extravagant Kitty Kallevig. It is no coincidence that this particular haunting captured the imagination of the people of Arendal and of the local press. The house is the most powerful symbol of Arendal's golden age, and Kitty the ultimate symbol of the lifestyle led by the wealthy bourgeoisie of the period. The ghost is an adaptation of the trope of «the white lady», in medieval and early modern castles and manors. The essentially noble «white lady» is here changed in order to tell the people of Arendal about «*their*» glorious past, thereby strengthening the historical identity that ties them together.

Keywords: ghosts, folklore, social memory, identity, local history

Introduksjon

På allehelgensaften, 31. oktober, i 1990, publiserte *Agderposten* den første artikkelen i en merkelig føljetong. Ansatte i Arendal kommune gikk nå for første gang ut offentlig og fortalte om det underlige og uforklarlige de hadde opplevd i rådhuset, som den gangen lå i historiske lokaler i «Det Kallevigske palé» på Tyholmen. På kvelden, mens en av dem jobbet overtid, hadde hun hørt selskapsligheter – «Klirrende glass, latter, stemmesurr» – fra den gamle selskapsstuen, men hun fant salen tom da hun gikk for å sjekke. Flere skulle siden oppleve det samme. Ved dametoallet, som tidligere skal ha vært et barneværelse, rapporterte flere ansatte også at de skal ha kjent plutselig kulde, før de brått fikk øye på skikkelsen som skulle få navnet «den grå damen», eller bare «damen». Det de hadde sett var en høy middelaldrende kvinne i grått eller svart antrekk, med «store skinkeermer og trange, lange knappebesatte mansjetter opp til albuen [...] [i] biedermeier-stil, som var på moten fra ca. 1820–35.» Så skal hun ha forsvunnet rett gjennom en vegg, eller rett og slett løst seg opp og forsvunnet, og bare etterlatt seg spørsmålene om hvem hun var, og hva hun ville.¹

Spøkelse og historie er på mange måter beslektet. Selve grunnideen om spøkelsene er jo at fortiden henger igjen, og kan sees, høres og føles på kroppen som plutselige kalde gufs. Som historikeren Erling Sandmo har påpekt, er de «en kilde til opplevelsen av fortiden hos andre enn historikere».² I dette kapitlet tar jeg tak i denne innsikten og undersøker spøkelse som bærere av historisk identitet og kollektive minner.

Ethvert forsøk på å gripe fortiden innebærer et utvalg; hvilke hendelser, prosesser og aspekter ved fortiden skal vektlegges, og hvilken betydning og mening skal de tildeles? I forskning på «kollektive minner» blir denne utvelgelsen og tildelingen av mening sett som en sosial handling. Fortiden og historien brukes for å styrke identiteter og fellesskap i nåtiden, enten de er nasjonale, lokale eller knyttet til andre sosiale grupper. Gjennom forestillingen om en felles historie, og en selektiv forståelse av denne historien, er det kollektive minnets funksjon å «binde samfunnsmedlemmene til en felles identitet.»³ Vi kan si at det skapes «historiske identiteter», som gir individer i en sosial gruppe fornemmelsen av å tilhøre et dypt, historisk «vi», som binder dem sammen i nåtiden.

1 *Agderposten*, 31.10.1990, s. 5, 03.11.1990, s. 11, 23.12.1995, s. 6.

2 Sandmo, 2015a.

3 Sem, 2008, s. 21–22.

Folkloristen Anne Eriksen påpeker at i den «sosiale minneproduksjonen» er faghistorikeren bare én av mange aktører. Historisk identitet blir til i et samspill der *alle* deltar, og faghistoriske verker suppleres av TV-serier, filmer, historisk orientert turisme, spel, private minner osv.⁴ I dette kapitlet vil jeg, gjennom en nærstudie av «den grå damen» i Arendal gamle rådhus, undersøke spøkelsenes rolle i å skape og aktivisere historisk identitet. «Den grå damen» er et interessant tilfelle fordi hun på et vis legemliggjør Arendals storhetstid, og fordi fortellingene om henne fikk en stor og rask spredning og oppslutning. Jeg husker fortellingene om henne godt fra min barndom på 1990-tallet; «alle» i Arendal visste om henne, og hun var mye omtalt og diskutert, ikke bare av oss barn, men også av de voksne. Poenget her er ikke at de som opplevde merkelige ting på Arendal gamle rådhus den gangen, skal tillegges bevisste motiver. Snarere har jeg vært interessert i hvordan arendalittene som gruppe grep fatt i disse fortellingene og brukte dem, sannsynligvis mer eller mindre ubevisst. Jeg vil undersøke hvorvidt spøkelsen ble brukt til å aktivere arendalittenes felles historie på en måte som kunne styrke og vedlikeholde deres lokale/regionale historiske identitet og fellesskap.

Den skriftlige omtalen av gjenferdet i Arendal rådhus er hovedsakelig å finne i arendalsavisen *Agderposten*, som er hovedkilden i dette kapitlet. Historiene om det hjemsøkte rådhuset levde først og fremst på folke-
munne, og da kommunens Elsa Momrak for første gang gikk ut i avisen og fortalte hva hun og andre ansatte hadde opplevd, var det nettopp for å imøtegå rykter og historier som allerede verserte i lokalsamfunnet. Om vi i liten grad kan få tak på denne muntlige traderingen, kan vi likevel anta at *Agderpostens* artikler både var påvirket av den, og selv var med på å styre hvilke retninger den siden tok. De fleste avisartiklene tar utgangspunkt i førstehåndskilder heller enn mer generelt «folkesnakk», men som vi skal se, hører vi også folkets tydelige stemme, der deres historier kommer i konflikt med førstehåndskildene, som i spørsmålet om hvem den «grå damen» egentlig er. En annen viktig kilde har vært Geir Åsen og Ida Helene Mjålands bok *Mystiske steder i lokalsamfunnet* (1996). I motsetning til artiklene fra *Agderposten* baserer ikke boka seg på intervjuer med førstehåndskildene. I stedet virker forfatterne å ha tatt utgangspunkt i både avisartiklene og i en generell folkelig forståelse av fenomenet, slik den hadde etablert seg 5–6 år etter den første avisartikkelen. Sannsynligvis

4 Eriksen, 1999, s. 14–16.

representerer deres framstilling godt en gjengs forestilling om gjenferdet, slik den var i ferd med å sette seg.

Spøkelser, fortid og historisk identitet

Innledningsvis må vi slå fast på hvilken måte spøkelser representerer en historisk bevissthet. Erling Sandmo har argumentert for at måten mennesker gjennom tidene har opplevd spøkelser på, er tett forbundet med deres fortids- og historieforståelse.⁵ Undersøker vi nærmere, gir hypotesen mening; kulturelle forestillinger om tid og historie virker, som vi skal se, å ha en tydelig innvirkning på spøkelsenes utforming og deres motiver for å hjemsøke.

I et av de klassiske verkene om endringer i tidsforståelsen i europeisk historie, Reinhart Kosellecks bok *Vergangene Zukunft* fra 1979, går det fram at menneskene i førmoderne og tidligmoderne tid hadde et annet blikk på fortiden enn vi har i dag. Den kristne læren de ble lært opp i, la vekt på det evige over det foranderlige, og den verdenen de levde i, forandret seg så sakte at den nok kunne framstå nesten statisk. Forskjellen på det Koselleck kaller «erfaringsrommet», altså det man hadde erfart og husket, og det han kaller «forventningshorisonten», altså det det man forventet av framtiden, var med andre ord liten, og når tidligmoderne mennesker så seg forover eller bakover i tid, var det ikke en fremmed og grunnleggende annerledes verden de så; de så seg selv og en verden som lignet deres egen. Derfor, påpeker Koselleck, malte for eksempel kunstnere på 1500-tallet bilder av antikkens store slag, fulle av det vi ville kalle anakronismer; materiell, religiøs og sosial kultur som hører hjemme i tiden maleriet er malt, ikke den tiden motivet er hentet fra.⁶

Dette historiesynet preget også periodens historieskrivning. Historiens oppgave var ikke, som i den moderne, profesjonelle historieskrivningen, å beskrive en annerledes og fremmed fortid og å fange det spesifikke og tidstypiske; først og fremst var historien en «læremester», full av eksempler til etterfølgelse eller avskrekkelse. Historien fortalte hvordan menneskene skulle leve, og formidlet moralske budskap fra en fortid som var så lik samtiden at lærdom fra denne var relevant, og etter alt å dømme evig.⁷

⁵ Sandmo, 2015a.

⁶ Koselleck, 1983, s. 9–26.

⁷ Se Koselleck, 1983, s. 9–42; Eriksen, 1999, s. 164–170; Sandmo, 2015b, s. 41–46, s. 73–78.

Det er det samme forholdet til fortiden som preger eldre tiders spøkelser. De kom ikke fra noen spesifikk, fremmed og annerledes historisk tid – det viktige var hva de hadde å fortelle. Spøkelsene kunne være varsler om ulykke og død, eller, som historieskrivningen, moralske eksempler som fortalte mennesker hvordan de skulle leve sammen. På nettene, særlig når det var skodde eller regnvær, kunne for eksempel norske bønder fra middelalderen og fram til det tidlige 1900-tallet risikere å støte på deildegaster, som var fanget i et limbo som straff for sine ugjerninger. De var sjelene til dem som hadde stjålet jord fra naboen ved å flytte grensesteiner, og de viste seg mens de gjorde sine fortvilte forsøk på å flytte steinene tilbake til sin opprinnelige plass. Selv på lang avstand kunne man høre hjerteskjærende skrik idet steinen glapp ut av hendene deres, for som Sisyfos i den greske myten de var modellert etter, kunne de aldri lykkes, og dermed aldri fri seg fra straffen de hadde fått.⁸

Det gamle norske bondesamfunnet var fullt av slike spøkelser og gjengangere; døde som kom tilbake til lokalsamfunnet med moralske budskap. Utburder, altså barn som var blitt båret ut i skogen for å dø, vendte tilbake som gjenferd for å plage mødrene sine, eller for å røpe hva moren hadde gjort med dem, mens døde mødre hjemsøkte barnas stemødre når barna ble stemoderlig behandlet.⁹ Spøkelsene gikk igjen og plaget dem som ikke overholdt lokalsamfunnetenes normer og moral, eller gjorde lokalsamfunnet oppmerksom på den urett som hadde gått uoppdaget og ustraffet. Dersom de selv hadde forbrutt seg mot normene, kom de motvillig tilbake for å advare og avskrekke, mens de stilte til skue den ubarmhjertige straffen som ventet dem som fulgte deres eksempel. På den måten var de både truende og farlige, samtidig som de altså holdt en slags vernende hånd over det fellesskapet de vegret seg for å forlate. Som i eldre tiders historieskrivning var det viktige med dem ikke den fortiden de kom fra, men det moralske budskapet de bar med seg.¹⁰

Dette skulle komme til å endre seg. I sin kulturhistoriske studie av spøkelser, *Appearances of the Dead*, argumenterer R. C. Finucane for at spøkelsene i viktariatidens England langt på vei sluttet å vende tilbake med

8 Bø, 1955; Grambo, 1991, s. 60; Hodne, 1995, s. 52–54.

9 Grambo, 1991, s. 71–76; 82–85.

10 Historikeren Arnved Nedkvitne har også vist hvordan kirken brukte gjengangere disiplinerte i tidlig-kristen tid. Mange av gjenferdene på denne tiden var personer som var blitt gravlagt på gården sin, slik gammel skikk var, og ikke i vigslet jord. Nedkvitne tolker gjengangerne på følgende måte: «Kirken ønsket å ta de døde ut av fellesskapet knyttet til gard, hushold og ætt, og i stedet knytte dem til et fellesskap på kirkegården mellom de som tilhørte kirken.» (Nedkvitne, 1997, s. 105.)

moralske budskap. «*Most Victorian ghosts*», skriver han, «were perceived as having nothing to say about buried treasure, murders, revenge, legacies, and *most* percipients evidently felt no need to provide a resolution to this puzzle. The apparition was there; that was enough [...]». Spøkelsene hadde ikke lenger noe å fortelle, og alle funksjoner de hadde hatt, var skrellet bort, bortsett fra den mest fundamentale: «Victorian apparitions satisfied the thirst for immortality.»¹¹

Med det hadde spøkelsene funnet sin foreløpig endelige form. Når Finucane skriver om tiden som nærmer seg hans egen, virker han å miste interessen. I et kort kapittel om spøkelseser i det 20. århundret er hovedbudskapet enkelt oppsummert i én setning: «Contemporary perceptions, most of them ‘pointless’ unknown spirits, represent a continuation of Victorian attitudes to the other world.»¹²

Men er vår tids spøkelseser «uten poeng»? Kanskje forteller de bare noe annet og mer subtilt. Det som mangler i Finucanes analyse, er det perspektivet Sandmo har pekt mot, det historistiske. Sandmo påpekte at det er påfallende at parallelt med framveksten av historismen og den moderne historieskrivningen – der en ny forståelse av fortiden som vesensforskjellig fra nåtiden er et grunnleggende premiss – ser vi framveksten av det «historisk korrekte» spøkelset, som kommer fra en spesifikk og annerledes historisk fortid.¹³ Når vi ser på spøkelsenes utvikling, kan vi langt på vei gi ham rett i at de speiler kulturelle endringer i synet på fortiden. I tiden da spøkelsenes primære funksjon var å formidle moralske budskap, var historieskrivningens budskap den samme, og da historiens tema ble ulike tiders spesifikke særegenheter, ble også spøkelsene tettere knyttet til spesifikke tider.

Den «grå damen» i Arendal gamle rådhus er et godt eksempel på dette. Det er neppe tilfeldig at lokalet hun hjemsøker, står som et symbol over en spesifikk periode i Arendals historie, og når hun viser seg, er skinkeermene på kjolen hennes en tydelig påminnelse om at hun hører hjemme i en annen tid. I den første avisartikkelen om gjenferdet er ganske riktig tidfestingen et vesentlig punkt. Man hadde diskutert klærne opp mot historisk mote og slått fast at kjolen var i «biedermeier-stil, som var på moten

11 Finucane, 1984, s. 212.

12 Finucane, 1984, s. 221.

13 Sandmo, 2015a.

fra ca. 1820–35».¹⁴ Det er tydelig at man har vært opptatt av å plassere gjenferdet i en historisk tid og kontekst.

Finucane ser på spøkelsenes historie som en utvikling mot meningstap, men i og med historiseringen av spøkelsene, vil jeg argumentere for at det også åpner seg nye muligheter for meningsskaping. Historiseringen styrker deres forutsetninger for å bli en form for historiebruk, et innlegg i forhandlingen om det kollektive minnet, og å være med på å befeste lokal, regional eller nasjonal identitet. Dette er en utvikling Anne Eriksen også har funnet i historieskrivningen og annen folkelig opplevelse av fortiden. Hun skriver at historismen som *mentalitet* har slått igjennom i alle deler av samfunnet – det moderne mennesket tenker grunnleggende historisk – og at dette har «hatt betydning for nasjonsbyggingen: Uten en slik tenkemåte kunne ikke fortiden fungere både forklarende og identitetsgivende.»¹⁵ Vi kan innvende at historien riktignok har vært identitetsskapende siden Herodot,¹⁶ men Eriksen har nok rett i at en gjennomgående historisk tenkemåte i alle deler av samfunnet har gitt fortiden en sterkere posisjon som identitetsgiver.

Det er det samme vi ser med spøkelsene: En deildegast forteller oss ikke noe om fortiden, annet enn at jord en gang er blitt røvet, men når spøkelsene blir historiske, opptrer på steder med en bestemt historisk betydning og går i klær som kan studeres og tidfestes, kan de representere en historie vi mener å ha felles. Da først kan de minne et fellesskap om deres stolte storhetstid eller om prøvelser fellesskapet har stått overfor og beseiret, og slik binde det sterkere sammen.

«Rådhusspøkelsets» bakgrunn og historie

«Det Kallevigske palé», som i dag er best kjent som Arendal gamle rådhus, stod ferdig i 1815, opprinnelig som en prangende og storslått privatresidens. Det var skipsrederen, kjøpmannen og konsulen Morten Kallevig og hans kone Cathrine «Kitty» Kallevig som hadde latt det bygge, godt synlig ved vannkanten på Tyholmens sørside, som en demonstrasjon av familiens rikdom og posisjon. Huset er et av landets største trebygg, og var, da det ble bygget, en av de største privatboligene, vakkert utformet i empirestil.

¹⁴ *Agderposten*, 31.10.1990.

¹⁵ Eriksen, 1999, s. 156.

¹⁶ Sandmo, 2015b, s. 31.

Det er lett å forstå hvorfor dikteren og juristen Conrad Nicolai Schwach, som var i Kallevigenes omgangskrets i 1820-årene, omtalte bygget som et «Pallads». Og innredningen var ikke mindre praktfull: «Dens Draperier og Ameublement var aldeles fyrsteligt og Husets indvendige Decorationer i det Hele af den høieste Elegants og den ypperligste Smag.»¹⁷

Her bodde Morten og Kitty, sammen med barna og et stort tjenesteskap, og levde et liv som signaliserte, like mye som huset, deres stand og posisjon:

I sit store og elegante Huus levede Kallevig som grand seigneur. Der var meget ofte store Selskaber, hvormed der gik glimrende til; og i det daglige Liv var deres Bord som et Gjæstebudsbord i simplere Huse, og sjelden vare de uden Gjæster.¹⁸

Fru Kitty Kallevig legemliggjorde denne livsstilen, og rollen som en frue av borgerpatrisiatet, på beste vis. Schwach beskrev henne som «høist dannet, beleven og behagelig i Omgang». Hun var «endda som aldrende Kone meget smukk», og «[s]om ung Pige var hun en Skjønhed af første Rang». I tillegg til sin skjønnhet, sin dannede væremåte og festlige personlighet som gjorde så stor lykke i selskapslivet, innehadde hun en glupsk «Pragtlyst», som Schwach mente var selve drivkraften bak byggingen av den ekstravagante boligen.¹⁹ Beskrivelsen er neppe tatt ut av luften, for det stemmer godt med den ubestridte opplysningen vi har om at Kitty lot seg bære rundt i byen i en bærestol, en *porte chaise*.²⁰ Det er ikke å forundres over at en slik karakter har fanget arendalittenes oppmerksomhet og fantasi, og Kitty har blitt stående som en av de aller mest kjente kvinnene i Arendals historie.

Morten Kallevig døde i 1827, og den eneste datteren, Mathilde Sophie, døde i barsel to år senere. Etter dette oppholdt Kitty seg mest i København. I 1844 solgte hun derfor huset til Arendal kommune på billigsalg, og snart ble det gjort til byens rådhus. Hun døde i 1869, 86 år gammel, og ble da fraktet tilbake til Arendal og begravd på Arendal kirkegård.²¹

Fra salget i 1844 skulle det gå nesten 150 år før det begynte å svirre rykter om at noe fra fortiden hang igjen der. Det hadde ikke tidligere vært noen

17 Schwach, 2008, s. 337.

18 Schwach, 2008, s. 338.

19 Schwach, 2008, s. 336.

20 Molden, 1998, s. 58.

21 Gram, 1988, s. 20.

forestilling om at det skulle spøke på rådhuset,²² men på slutten av 1980-tallet begynte ansatte i Arendal kommune å snakke seg imellom. Historiene de delte, var om merkelige opplevelser de hadde hatt. Den «grå damen» skal ha vist seg for flere av dem, og uforklarlige, selskapelige lyder ble hørt fra den gamle selskapsstuen. Hvem som hjemsøkte bygget fantes det ikke noe åpenbart svar på. Mange av dem som mente å ha sett henne, avfeide at det kunne være Kitty. Den grå kjolen passet tidsmessig med Kallevigenes periode, men var den ikke for enkel og sober til å tilhøre den ekstravagante fruen i huset? Og Kitty skal ha vært en liten dame, mens den «grå damen» var høy, selv for vår tid.²³ Det ble foreslått at det kunne være husbestyrerinnen eller en guvernante, men teorien om at det var Kitty selv, ble aldri helt forlatt, og det var denne som festet seg mest i allmenhetens bevissthet. I en *Agderposten*-artikkel fra 11. november 1990 ble innvendingen om at «den erotiske og strålende husfruen», «luksuskvinnen», neppe ville kledd seg i grått, imøtegått: «[...] selv en 'grand dame' kunne ha enkle antrekk. Spesielt i sorg [...]».²⁴ Dagen før hadde arendalittene kunnet lese at:

De som mener å ha sett gjenferdet, kjenner ikke igjen Kittys mørke, vakre trekk.

Men Kitty var faktisk ikke fullt så sydlandsk eksotisk som på det maleriet vi kan se i Rådhuset i dag. Og hvis tragedier er kriteriet for å «gå igjen», så har vel neppe noe menneske i dette huset opplevd flere personlige tragedier enn fru Kitty selv [...]»²⁵

17. november omtalte *Agderposten* det gamle politikammeret i Arendal som: «barndomshjemmet til Kitty Kallevig som etter sigende går igjen i Rådhuset.»²⁶ Fra nå av ble det lagt vekt på tragediene i Kittys liv. To av hennes seks barn begikk selvmord, og ett døde i barsel. Den ledende teorien som fikk feste, var at sorgene i Kittys liv hindret henne i å forlate bygget, og at det var hun som viste seg for de kommuneansatte i mørke sørgeklær.

22 I boka *Mystiske steder i lokalmiljøet* fra 1996, indikeres det riktignok at fortellingene om et gjenferd er eldre enn 1980-tallet. En etterkommer av Kallevigene, Ba Darre Knutsen, forteller at «Min farfar mente damen i Arendal rådhus som går igjen, er Kitty Kallevig». (Åsen & Mjaaland, 1996, s. 24.) Slik det står, ser det ut til at spøkelsen skal ha vært tema allerede under andre verdenskrig. Jeg har imidlertid ikke funnet noen referanser til rådhusspøkelset eldre enn *Agderpostens* første artikkel fra 31. oktober 1990, og i den artikkelen beskrives spøkeriene som et helt nytt og, til da, ukjent fenomen. Sannsynligvis har Knutsens farfar fortalt om Kittys sorger (se under), og Knutsen selv satt dette i sammenheng med «den grå damen» senere.

23 *Agderposten*, 23.12.1995, s. 6.

24 *Agderposten*, 3.11.1990, s. 11.

25 *Agderposten*, 10.11.1990, s. 11.

26 *Agderposten*, 17.11.1990, s. 2.

Hvite fruere og grå damer

Til tross for at de første historiene om overnaturlige hendelser på Arendal gamle rådhus dukker opp så sent som på slutten av 1980-tallet, er «den grå damen» et ledd i en lang *kulturhistorisk* lenke. Forestillingen om kvinnelige gjengangere fra samfunnets elite er svært gammel, og når den grå damen identifiseres som den nærmest fyrstelige Kitty, knyttes hun dermed til en mye eldre tradisjon av gjenferd som ligner henne.

Den svenske historikeren Peter Ullgren har forsket på en spøkelseskategori han kaller «den hvite fruene», av og til kjent under navnet «den grå damen». «De hvite fruene» har en lang historie i Europa. I Frankrike, Tyskland og England dukker de opp allerede i middelalderen, og ifølge Ullgren finner de fotfeste på svenske slott og herregårder på 1600-tallet.²⁷ I en svensk og europeisk kontekst er den hvite fruene idealtypisk en adelskvinne som går igjen på gamle slott og herregårder. Hun er kledd i enten hvitt, svart eller grått, og kan være fredelig og snill, ulykkelig og sorgfull eller hevngjerrig og ond. Av og til er hun en varsler, som bringer bud om framtidig død eller ulykke, av og til er hun der bare for å passe på og verne om stedet hun hører til.²⁸

I «den grå damen» i Arendal gamle rådhus finner vi igjen alle disse elementene, bortsett fra den adelige avstamningen. I den første artikkelen om henne i *Agderposten* kan vi lese at et av vitnene ved synet av henne skal ha sagt: «Å herregud, hva gjør du her? Jeg håper ikke du betyr ulykke!», mens en synsk kvinne som gjestet rådhuset skal ha beroliget en av kommunens ansatte, ved å si «[...] du behøver ikke være redd for henne. Hun vil deg bare vel, fordi du tar så godt vare på huset».²⁹ Vi finner altså både frykten for at gjenferdet er en ulykkevarsler og forestillingen om at hun tvert imot har en vernende funksjon på stedet. I *Agderpostens* artikler aner vi videre antydninger til en tolkningskamp om hvilken av den «hvite fruens» tre arketyper – den snille, den sørgende eller den onde – rådhusets «grå dame» representerer. Forsikringen om at man ikke trenger å være redd, og at hun bare er der for å passe på, viser en tolkning av henne som den snille og milde arketyper. Når noen skal ha uttalt at hun «har blitt hatet av en annen person, men bærer ikke nag», er det en videreføring av samme tolkning.³⁰ Arketyper om den onde/slemme slottsfruene hører vi ekkoet

27 Ullgren, 2005, s. 51; Ullgren, 2002, s. 46.

28 Ullgren, 2005, s. 123.

29 *Agderposten*, 31.10.1990, s. 5.

30 *Agderposten*, 3.11.1990, s. 11.

av i et utsagn som: «Hun har verdighet og stor makt, men liker ikke å gi denne makten fra seg».³¹ Når det i en av artiklene også heter at Kitty var misfornøyd med det overdådige huset fordi hun «ønsket seg 77 rom, men fikk bare 76», kan det også minne om ærekjære adelskvinner som går igjen i europeiske slott og herregårder, selv om utsagnet her ikke direkte knyttes til gjenferdet. Indirekte indikeres det også i *Agderpostens* første artikkel at i historiene som levde på folkemunne, var ikke gjenferdet nødvendigvis av den milde og vennlige sorten. Da kommunens Elsa Momrak fortalte avisen om hva hun og andre ansatte hadde opplevd, var det nemlig fordi det hadde oppstått «ganske ville rykter og historier om hva som foregår her», og hun ville nødig «at folk skal skremmes fra å besøke dette vakre huset på grunn av det de hører».³²

Gjennom *Agderpostens* artikler ble tolkningen av den «grå damen» styrt. Konsensusen ble etter hvert at hun ikke vil noe vondt. Arketypen som framfor alt ble festet til henne var, som vi allerede har sett, «den sørgende» hvite fruen. Dette er vanligvis en underkategori av den snille og milde typen. Når vi møter «den grå damen» for første gang i *Agderpostens* artikler, skal det ha blitt sagt om henne at: «Hun må ha mistet et barn» og «Hun må ha hatt en sorg så stor at den ennå sitter i huset».³³ Som vi har sett, er også den enkle, mørke kjolen satt i sammenheng med Kittys sorg etter de mange tragediene som fulgte henne. I boka *Mystiske steder i lokalmiljøet* fra 1996 er den sørgende arketypen rendyrket, og så godt som all tvil om at gjenferdet er Kitty, er lagt til side. Forfatterne av boka har kontaktet en etterkommer av Kallevigene, Ba Darre Knutsen (født Kallevig), og hun gjengir det hennes bestefar fortalte om formoderen, mens de var evakuert på Nes verk under andre verdenskrig:

Kitty elsket sin datter Mathilde Sophie meget høyt, og det var en enorm sorg for henne da hun døde i barselseng på Nes verk. Selv tok hun seg av dette lille barnebarnet, som var meget svakelig og som man aldri trodde ville vokse opp. Da Kitty solgte Arendal rådhus til kommunen, reiste hun rundt med barnebarnet som hadde en hofteskade til forskjellige kursteder. Hun slapp aldri omsorgen for henne, og det var et enormt slag for henne da barnebarnet døde som 14 åring. [...] Kitty fikk aldri fred for den lille – heller ikke etter sin død.³⁴

31 *Agderposten*, 3.11.1990, s. 11.

32 *Agderposten*, 31.10.1990, s. 5.

33 *Agderposten*, 3.11.1990, s. 11.

34 Åsen & Mjaaland, 1996, s. 24. Historiene om Kittys mange sorger knyttes til gjenferdet i *Agderposten* 3.11.1990 (s. 11) og utdypes 10.11.1990 (s. 11). Historien om barnebarnet tas også opp igjen når gjenferdet igjen blir aktuelt i 2006 (*Agderposten*, 30.5.2006, s. 37)

Den «grå damen» i Arendal gamle rådhus er altså helt tydelig en avart av en type slottsspøkelser som oppstod allerede i middelalderen. Men slottsspøkelsene har gjennomgått en betydelig utvikling gjennom århundrene, noe som nok har sammenheng med den historiseringen som allerede er omtalt tidligere i kapittelet. Opprinnelig var disse gjengangerne fra «herskerklassen» først og fremst en måte for lokalsamfunnet å snakke om, diskutere og sette spørsmålstejn ved maktpersonene som preget livet deres. Slottsspøkelsene var derfor særlig aktive i dårlige tider, når befolkningen ble undertrykket. Onde slottsspøkelser understreket slottsherrenes og -fruenes maktmisbruk, mens snille og milde slottsspøkelser kunne representere «den gode slottsherren», kanskje som en kontrast til den nye og mer despotiske. At så mange av dem var kvinner, «hvite fruere», kan forklares med at det var et større behov for å diskutere kvinnelige maktpersoner enn mannlige.³⁵ Mange av disse kvinnene var enker og hadde dermed overtatt en rolle som normalt tilhørte en mann. De krysset en grense i kulturen som lokalsamfunnet fortsatte å prosessere og diskutere lenge etter deres død.

Fra å ha vært symboler på en levende maktstruktur som lokalsamfunnet måtte forholde seg til, ble de, som andre spøkelser, etter hvert til levninger av en fremmed og annerledes fortid. Slottsspøkelsene og de hvite fruene ble tatt opp i romantikkens og gotikkens skrekklitteratur, der de representerte nettopp denne eksotiske fortiden.³⁶ Gamle tradisjoner og nyere litterære troper informerte hverandre, og fungerte i vekselvirkning for å befeste slottsspøkelsene som relevante i nye tider.

I og med historiseringen av de «hvite fruene», må de i større grad ha blitt historiske identitetsbærere. Peter Ullgren er så vidt inne på dette, når han retorisk spør:

Är det [...] en tillfällighet att en rad spökande adelsdamer med rötter i dansktidens Skåne [...] står som symboler för «den gamla goda tiden» och framställs som goda medan ondskan kopplas till svänskättade damer?³⁷

Koblingen til Danmark er viktig for den skånske selvforståelsen, og de spøkende adelsfruene er med på å befeste denne identiteten. Ullgren følger imidlertid ikke dette sporet ytterligere, men det er et perspektiv det er enkelt å overføre til analysen av rådhusspøkelset.

³⁵ Ullgren, 2005, s. 94.

³⁶ Ullgren, 2005, s. 62.

³⁷ Ullgren, 2002, s. 52.

Borgerskapets «hvite frue»

Den «hvite fruen», slik Peter Ullgren beskriver henne, er en idealtipe, men denne spøkelsestypen er foranderlig og har en tendens til å få lokale tilpassninger, avhengig av hvilken fortid den skal fortelle om. Mens «den hvite fruen» for svensken Ullgren helt spesifikt er et adelsspøkelse, har hun i arendalsområdet meldt overgang til borgerstanden. Det er ikke adelen som er elitene framfor noen i Arendals historie, men borgerpatrisiatet, og regionens storhetstid er ikke, som ofte er tilfellet i Sverige, 1600-tallet, men snarere 1800-tallet.³⁸ Likevel kan man overføre den «hvite fruen» ganske enkelt og sømløst til lokale forhold i Arendal. Og Kallevigs palé, omtalt av Schwach som «fyrstelig» og som et «Pallads», er jo et åpenbart substitutt for slottsmiljøene de hvite fruene vanligvis hjemsøker – bare tilpasset arendalittenes fortid.

Én av grunnene til at slott og herregårder så ofte hjemsøkes av spøkelser, er ifølge historikeren Peter Ullgren at de var lokalsamfunnets mest imponerende og iøynefallende verdslige bygg, og de har «stått på samma plats i flera hundra år och fungerat som en sammanhållande länk och et slags kollektivt minne för bygdens invånare.»³⁹ Noen steder og bygninger er slik; de representerer både rom, tid og fellesskap. I fellesskapet som gir dem mening, kan de symbolisere flere lag av tid, eventuelt én spesifikk tid, som er av betydning for fellesskapets identitet. Arendal gamle rådhus fyller nettopp denne funksjonen på forbilledlig vis. Med sin monumentale størrelse og prakt, både innvendig og utvendig, står det som det kanskje tydeligste og mest kraftfulle symbolet på Arendals storhetstid som sjøfartsby, med et borgerpatrisiat blant landets rikeste.

Og det er ingen tvil om at det er den økonomiske storhetstiden på 1800-tallet, seilskutene og borgerpatrisiatet som dominerer når arendalittene forteller seg selv og omverdenen hvem de er. Denne identiteten fremmes og aktualiseres i historieskrivning, foredrag, skoleundervisning, skuespill, festivaler osv. Til tross for at jeg ikke levde i den tiden da seilskutene dominerte i Arendals havner, var det lett å føle at det var noe

38 Arendals historie preges ikke av adel, men det er interessant at det finnes et sagn om en dansk adelskvinne som går igjen på Jomfruholmen i Galtesund ved Arendal. Hun skal ha blitt forvist fra godset sitt etter å ha hatt en affære med en stallgutt, og endte opp i et slags eksil på Jomfruholmen. Her skal hun ha druknet seg i brønnen, og lenge etter hennes død kunne man fremdeles høre lyder av henne herfra. Historikeren Gunnar Molden har funnet at det faktisk bodde en adelskvinne på Jomfruholmen på begynnelsen av 1700-tallet. Med hennes fornemme avstamning, gir det seg selv at hun måtte gå igjen. (Molden, 2022, s. 44–47.)

39 Ullgren, 2002, s. 51.

flott, riktig og *egentlig* over byen, da de høye mastene igjen raget tett over hustakene under «Tall Ship Races», i Arendals jubileumsår 2023. Det må ha vært den kultiverte historiske identiteten som skapte denne følelsen, og som samtidig aktualiserte og forsterket seg selv gjennom arrangementet. Også «Kjæmpestaden», den historiske festivalen som ble arrangert årlig i et drøyt tiår fra 2005, søkte uttalt å styrke denne identiteten. I sin analyse av «Kjæmpestaden» skriver historikeren Berit Eide Johnsen at: «Mens viking-tid og middelalder er særlig populært på andre norske festivaler og spel, er det 1800-tallets velstand i industri og skipsfart som er i fokus i Arendal.»⁴⁰ Hun påpeker også at arrangementet rettet seg innover, med Arendals innbyggere som hovedmålgruppe. Dette var definert i prosjektbeskrivelsen og understøttet av at «Kjæmpestaden» gjerne ble arrangert rett før skoleferien, noe som begrenset deltakelse fra turister.⁴¹ «Kjæmpestaden» var arendalittenes festival, og de ble oppmuntret til å kle seg i historiske kostymer og spille ut den fortiden som binder dem sammen.

I en artikkel i *Agderposten* i forbindelse med 200-årsjubileet for «Det Kallevigiske palé» i 2015 blir det tydelig hvor kraftfullt dette bygget er som symbol på nettopp denne historien, og hvordan stedet, og historien som knyttes til det, skaper og opprettholder arendalittenes historiske identitet. En av dem som ble intervjuet, formulerte det slik:

– Dette huset har vært veldig viktig fordi det har gjort noe med identiteten vår. Vi var jo en gang en velstående by og en stor seilskutenasjon. Det er viktig for folk å kjenne på. Vi ser følelsen folk får når de ser huset og når de kommer opp her i tredje etasje – hvor man får en følelse av fordums prakt [...]

Hun mener det gamle rådhuset har gitt og fortsatt gir befolkningen stolthet og identitet.

– Det gjør at de løfter haka litt ekstra og sier at det er helt greit å være fra Arendal!⁴²

Her møter vi stedets identitetsbærende funksjon med full kraft. Bruken av ordet «vi» («Vi var jo en gang en velstående by») viser tydelig at intervjuobjektet ser seg som del av et historisk «vi», et fellesskap med en stor fortid. Når arendalittene kommer inn og får se bygget i all sin prakt, «løfter

40 Johnsen, 2011, s. 133.

41 Johnsen, 2011, s. 132–33.

42 *Agderposten*, 8.5.2015, s. 2.

[de] haka litt ekstra», og kjenner på stoltheten over å være del av dette historiske fellesskapet.

Under Arendals 300-årsjubileum som kjøpstad 7. mai 2023 var Arendal gamle rådhus en sentral kulisse da byen skulle feire dette historiske fellesskapet. Feiringen ble innledet med kanonsalutt foran bygget, før skuespillere i historiske kostymer fra trappen foran inngangen gjenskapte øyeblikket da Arendals kjøpstadsprivilegier ble proklamert 300 år tidligere. Arendal gamle rådhus ble her altså historisk scenografi til begivenheter som fant sted nesten 100 år før det ble bygget, uten at anakronismen la noen demper på det hele. For akkurat dette bygget er en så viktig del av den historien arendalittene forteller om seg selv. Ved å bruke det på denne måten, oppnådde man at Arendals storhetstid på 1800-tallet ble hengende over selve «tilblivelsesøyeblikket», som en slags opprinnelig og «egentlig» tilstand. Etter det historiske tablået på utsiden ble vi som feiret invitert inn, der det var et fullpakket program, blant annet med historiske foredrag og framvisning av historiske drakter, med særlig vekt på det rike borgerskapets klær og militære uniformer, og omvisning i portrettgalleriet over viktige personer fra Arendals historie. Det var igjen fest i borgerpatrisiatets gamle festsal!

Med tanke på den historien som binder arendalittene sammen, er det helt naturlig at deres «hvite frue» (eller mer spesifikt «grå dame») må tilhøre det rike borgerskapet på 1800-tallet, og det gir seg selv hvilket bygg hun må besøke. Selvsagt *må* fortiden gå igjen i Arendal gamle rådhus, det fremste symbolet på Arendals identitetsskapende fortid. Gjennom spøkelset aktualiseres bygget og de fortellingene arendalittene forteller om seg selv. Og det er ingen tvil om at rådhusspøkelset økte arendalittenes bevissthet om byggets historie, og at langt flere kjente til Kitty Kallevig etter at historiene om gjenferdet nådde allmenheten.

Det er også interessant at den «grå damen» ikke er den eneste gjengangeren i bygget. Kommuneansatte som jobbet overtid, skal også ha hørt selskapelige lyder – klirrende glass, latter og stemmesurr – fra festsalen, når de jobbet overtid om kvelden. Det er spesielt interessant fordi det så tydelig er borgerpatrisiatets lyder de har hørt. Arendalittene kunne høre borgerpatrisiatet slik de liker å se dem for seg: i sitt dekadente og overdådige selskapsliv, med klirrende punchglass og i munter passiar. Gjengangeriet får på den måten uttrykk som symboler for den historien de forteller om seg selv. Når arendalittene hører lyden av punchglass som støtes mot hverandre fra selskapsstuen, er det en skål fra og for fortiden

de hører, og når de plutselig står ansikt til ansikt med en kvinneskikkelse med stor makt og skinkeermer, er det en påminnelse om hvem «de» er. Gjenganger-tropen «Den hvite fruen» er i rådhusspøkelset endret, tilpasset og skreddersydd for å fortelle arendalittene om nettopp deres store fortid.

Rådhusspøkelsets «dobbelgjenger»

Det er selvfølgelig flere av kystbyene i Agder som har lignende historiske identiteter som Arendal, noe de maritime kommunevåpnene viser tydelig (Arendal og Grimstad har seilskuter på våpenet, Lillesand har tre ankre og Risør har kystforsvarsverket Holmen. Lenger vest har Lindesnes Lindesnes fyr mens Flekkefjord har en losskøyte). I Lillesand kommer den maritime identiteten til og med til uttrykk i et spøkelse som til forveksling ligner «vårt». Her er det den såkalte Madam Stenersen (Severine Arentstine) som går igjen som en av borgerskapets «hvite fruer».

Historien fra Lillesand ligner bemerkelsesverdig på historien om den «grå damen» i Arendal gamle rådhus. Madam Stenersen og Kitty Kallevig var begge født i 1783; begge kom fra en rik familie; begge giftet seg med rike handelsmenn og tilhørte det absolutt rikeste sjiktet i deres nærområder; begge ble enker og fikk ansvar for forretningene. Hovedhuset på Møglestu ble, som «Det Kallevigske palé», bygget som en praktfull privatbolig og kom senere i kommunens eie. Stenersen-familiens bolig ble husmorskole, og i 1990 ble den del av Møglestu videregående skole. I boka *Mystiske steder i lokalmiljøet*, kan vi lese at «Både elever ved skolen og lærere skal ha sett gjenferdet av Madam Stenersen [...]», og som for å understreke gammel storhet, viser hun seg mens hun sitter og teller penger eller stryker pengesedler med strykejern. Og merkelig nok høres det også i Madam Stenersens gamle praktbolig lyder av glass, tallerkener og fest fra loftsalen – helt klare ekkoer av det som skjer i Arendal gamle rådhus, og helt klare henvisninger til en historisk identitet knyttet til skipsfartens storhetstid.⁴³

43 Åsen & Mjaaland, 1996, s. 67–70.

Historisk kontekst

Et litt merkelig fenomen med dette gjenferdet [«den grå damen»] og de mystiske lydene som enkelte ganger kan høres, er at denne «aktiviteten» ofte tar seg opp på spesielle tider. Gjerne i perioder hvor det kan oppstå kommunale forandringer, et eksempel på dette var under kommunesammenslåingen [(i 1992)]. Under denne tiden skal det være gjort flere observasjoner.⁴⁴

Det er lett å smile litt av slike utsagn. Det er som om rådhusspøkelset har en ironisk teft – at det agerer varslerspøkelse, men så varsler det bare noe så prosaisk som kommunale endringer. Avslutningsvis er det likevel verdt å reflektere over rådhusspøkelsets timing. Som tidligere nevnt oppstår forestillingene om henne på slutten av 1980-tallet, og hun blir allment kjent i 1990. Det følger en storhetstid på 1990-tallet, da hun var mye omtalt, og så forsvinner hun litt igjen mot slutten av tiåret. Avslutningsvis vil jeg komme med noen forslag om hvorfor hun fikk en så stor plass i arendalittenes bevissthet akkurat i denne perioden.

For det første må det ironisk nok påpekes at hvis den «grå damen» er et uttrykk for behovet for en historisk identitet som kan definere arendalittene, er det kanskje ikke så rart om hun er spesielt aktiv rundt nettopp en kommunesammenslåing! 1. januar 1992 ble Arendal kommune slått sammen med Hisøy, Moland, Tromøy og Øyestad, og rådhusspøkelset kan ha bidratt til bevaringen av en byidentitet i den nye storkommunen. Spøkelset kan sees som et supplement til et øyensynlig oppsving i den generelle interessen for borgerpatrisiatet i Arendals storhetstid. I en liste over Arendal dramatiske selskabs historiske skuespill fra første halvdel av 1990-tallet kan vi for eksempel lese følgende titler: «Kitty Kallevig og Arendal rådhus» (framført 1991–1995); «Skandaløse Schwach» (1992–1995); «Spøkelset i Arendal rådhus» (1994–1995); «Borgerball gjennom 150 år» (1994); «Jomfru Dedekam og frk. Cormontan» (1994).⁴⁵ Samtlige produksjoner har en tydelig tematisk tilknytning til borgerskapspatrisiatet i Arendal på 1800-tallet. Denne interessen for livet bak borgerskapets lukkede dører sammenfalt med at Conrad Nicolay Schwachs memoarer *Erindringer af mit Liv* ble mer allment kjent. Manuskriptet ble funnet på et antikvariat allerede i 1963, men Schwachs skildringer av livet borgerskapet og embetsmennene i Arendal levde i 1820-årene var drøye, og ble først relativt hyppig sitert på 1980-tallet.

44 Åsen & Mjaaland, 1996, s. 24.

45 Ohrem, 2005, s. 122.

For det andre: Gjennom 1900-tallet var samfunnet i arendalsdistriktet i stor endring. I bokutgivelsen som kom i forbindelse med Arendals 200-årsjubileum i 1923 het det:

Ja, Arendal, skibsfart og sjølivet de hører sammen og det er vor tro, at om end formerne for bedriften sterkt har vekslet og kanskje fremdeles vil veksle, og om end andre store vil opstaa og trives her, saa vil dog neppe den dag komme da ikke de unges hu og de ældres interesser drages mot det hav der baade i storm og stille saa mægtig formaar at fange tankerne og sindet, det store aldrig hvilende hav, med dets given og tagen, dets nød og dets lyst.⁴⁶

I andre halvdel av århundret var ikke dette utsagnet lenger like åpenbart. Den maritime identiteten ga seg ikke lenger selv, men måtte gjenskapes og opprettholdes i en ny tid. På 1970-tallet ble det lagt planer om å rive den gamle trehusbebyggelsen på Tyholmen og erstatte den med nye og moderne bygg, men det store engasjementet for bevaring, med demonstrasjoner og fakkeltog, viser kanskje en gryende historisk identitet og bevissthet, som bare ble styrket i løpet av de neste tiårene.

For det tredje var det sene 1980-tallet og tidlige 1990-tallet en periode da bildet av Arendal var preget av Arne Myrdal og Folkebevegelsen mot innvandring (FMI). Historikeren Kristoffer Vadum har vist at mens riksmidlene stemplet Arendal som en rasistby, forsøkte *Agderposten* å avskrive problemene i byen ved å tilskrive dem «de andre, atskilt fra fellesskapet av 'vi' og 'oss' [...] uten at det ble stilt spørsmål ved om disse holdningene i ungdomsmiljøene kunne være tuftet på en mer utstrakt fremmedfiendtlighet i samfunnet som helhet.»⁴⁷

Om Arendals identitet ikke var i krise på 1980- og begynnelsen av 1990-tallet, stod den i hvert fall på skiftende og usikker grunn. I en slik kontekst er det ikke rart om arendalittene grep tilbake til historien med ekstra iver. Og når Kitty igjen viste seg i «Det Kallevigske palé», kan det ha vært et kjærkomment gjensyn.

46 Smith, 1923, s. 652–53.

47 Vadum, 2023, s. 135–37.

Forfatterbiografi

Sveinung K. Boye (f. 1987) er historiker, og har særlig forsket på politisk kultur og geistlig aristokrati i norsk og dansk middelalder. Han har også skrevet boken *Liv og lagnad i Landvik, bind II: Middelalderen* (2022).

Referanser

- Bø, O. (1955). Deildegasten. *Norveg, 1955*(5), 105–124.
- Eriksen, A. (1999). *Historie, minne og myte*. Pax forlag.
- Finucane, R. C. (1984). *Appearances of the dead: A cultural history of ghosts*. Junction Books.
- Gram, H. T. (1988). *Familien Kallevig*. Arendal by.
- Grambo, R. (1991). *Gjester fra graven: norske spøkelsers liv og virke*. Ex libris forlag.
- Hodne, Ø. (1995). *Vetter og skrømt i norsk folketro*. J.W. Cappelens forlag as.
- Johnsen, B. E. (2011). Iscenesatt sjøfartshistorie på sørlandske sommerfestivaler og spel. I B. E. Johnsen & K. Pabst (Red.), *Formidling: Bruk og misbruk av historie. Agderseminaret 2010* (s. 124–162). Høyskoleforlaget.
- Koselleck, R. (1983). *Futures past: On the semantics of historical time*. Columbia University Press.
- Molden, G. (1998). *Seilskutebyen Arendal*. Arfo.
- Molden, G. (2022, 22. oktober). Fru Elisabet til Jomfruholmen: Adelsdame forvist fra Hjørring til Arendal. *Agderposten*, s. 44–47.
- Nedkvitne, A. (1997). *Møtet med døden i norrøn middelalder: en mentalitetshistorisk studie*. Cappelen Akademisk Forlag.
- Ohrem, S. (2005). *Spillet om stedet. Historiske spel i Norge*. Purgatorio forlag.
- Sandmo, E. (2015a). Om spøkelsers. *Vinduet*, 69(3). <https://www.vinduet.no/essayistikk/om-spoekelser/>
- Sandmo, E. (2015b). *Tid for historie: En bok om historiske spørsmål*. Universitetsforlaget.
- Schwach, C. N. (2008). *Erindringer af mit Liv indtil ankomsten til Throndhjem nedskrevne i Aaret 1848*. KA forlag.
- Sem, L. (2008). «For oss er Falstad det norske holocaust»: Ein diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Smith, A. (1923). Av en ældre Arendalsmanns erindringer fra de siste 50 år. I *Arendal fra fortid til nutid* (s. 555–654). Gyldendalske bokhandel.
- Ullgren, P. (2002). Spøkande adelskvinnor: Vita frun i slotts- og herregårdsmiljøen. I L. M. Andersson, F. Persson, P. Ullgren & U. Zander (Red.), *På historiens slagfält: En festskrift tillägnad Sverker Oredsson* (s. 45–54). Sisyfos förlag.
- Ullgren, P. (2005). *Herrgårdsspöken*. Wahlström & Widstrand.
- Vadum, K. (2023). Mellom fordømmelse og fortielse: Dekningen av Folkebevegelsen mot innvandring i lokale aviser fra Aust-Agder. I K. Vadum, K. H. Grødum & T. Olsen (Red.), *Utenforskap, stigmatisering og fremmedfrykt på Agder: 1860 til i dag* (s. 125–146). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.201.ch6>
- Åsen, G. & Mjaaland, I. H. (1996). *Mystiske steder i lokalmiljøet: En lokal samling over mystiske steder og uforklarlige hendelser*. Tvedestrand boktrykkeri as.

KAPITTEL 6

Fra storborgerlig hegemoni til fragmentert mangfold? Byjubileer, arendalsidentitet og historiebruk fra 1800-tallet til i dag

Håkon Haugland KUBEN Arendal

Abstract: The chapter examines how the history of the town of Arendal has been used in the anniversary markings since 1923 to commemorate the year of the town's birth in 1723. The chapter argues that during the 18th and 19th century, the elite of the town established a local history tradition, telling the story of their forefathers, the founding fathers of the town, that through the town privileges given to Arendal in 1723 won a long fight for freedom from the town of Kristiansand, and that laid the foundations for Arendal becoming the largest and richest Norwegian shipping town for the next two centuries. For long, this story held a local hegemony, particularly evident in the 1923 celebration, which was planned and formed by male politicians from the old elite of the town. In the anniversary markings after 1923, the town's history has been used by groups other than the old elite, including scholars, local historians, local historical associations, media, the tourist industry and local companies, telling other stories of the town's past, thus challenging the old elite's hegemony over the past. However, as the chapter argues, the hegemony still stands, partly because the old elite still has influence over local trade and politics, partly because of the power of the story of the town's great past as the largest Norwegian shipping town, and partly because the rivalry between Arendal, as the second largest town of the south and Kristiansand, the largest town of the south, is still ongoing.

Keywords: Arendal, local history, use of history, urban identity, anniversary

Sitering: Haugland, H. (2024). Fra storborgerlig hegemoni til fragmentert mangfold? Byjubileer, arendalsidentitet og historiebruk fra 1800-tallet til i dag. I T. Bjerkås & G. K. B. Fjalseth (Red.), *Sted og identitet – minne, markeringer og historiebruk i lokalsamfunn på Agder* (s. 119–152). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.230.ch6>
Lisens: CC-BY 4.0

Introduksjon

I alle byer finnes det en historiebevissthet. Bybeboerne omgis av et fysisk, urbant landskap med synlige spor av en fortid og tidligere bybeboeres bruk av byrommet. Byrom er fysiske minnesteder, med minnesmerker og gatenavn som viser til hendelser i byhistorien og personer som har spilt en rolle i byens historie, eller som på andre måter kan knyttes til byen. Denne minnedannelsen er knyttet til et byfellesskap. Det er en kollektiv, offentlig sak hva som skal huskes og minnes, og hva som skal glemmes eller ikke snakkes om.¹ Byfellesskapet har ritualer og symboler som har som funksjon å skape og opprettholde det kollektive minnet, et felles vi, en byidentitet. Byvåpen og bystyresaler, der portretter av tidligere ordførere, formannskap og kommunestyre henger på veggene, er eksempler på det. Et annet eksempel er byjubileer, der en bys fødselsdag, som regel året da byen fikk formell bystatus, feires av byfellesskapet. Byjubileer kan ses på som ritualer der fellesskapet formes eller gjenskapes, og kan brukes politisk for å skape eller stadfeste en kollektiv byidentitet, en felles minnekultur, et forestilt fellesskap, for å si det med den irskamerikanske statsviteren Benedict Anderson, mellom de jubilerende bybeboerne og fortidens innbyggere i samme by.² I alle fall kan de være bevisste forsøk fra arrangørene, som regel byens politiske ledelse eller politisk oppnevnte jubileumskomiteer, på å være det. Byjubileer kan dermed ses som uttrykk for det den svenske historikeren Klas-Göran Karlsson kaller politisk-instrumentell historiebruk.³ Å studere byjubileer kan slik sett være å studere ritualer som skal holde det kollektive, byhistoriske minnet ved like.⁴

Hva byfellesskapet fant det verdt å minnes, kan variere fra jubileum til jubileum. I Arendal har det vært fire offentlige byjubileer, et 200-årsjubileum i 1923,⁵ et 250-årsjubileum i 1973, et 275-årsjubileum i 1998, og sist,

1 Stugu, 2010, s. 25.

2 Stugu, 2010, s. 49.

3 Stugu, 2010, s. 12–13.

4 Det kollektive minnet settes her opp mot det individuelle minnet. Som den norske historikeren Ola Svein Stugu påpeker, er det å minnes i utgangspunktet en individuell mental prosess, men der mange mennesker har parallelle minner, det den norske historiedidaktikeren Jan Bjarne Bøe kaller å være felles om å huske på de samme stedene eller hendelsene, blir minnet en kollektiv størrelse. Kollektive minner er kulturelt konstruerte gjennom sosiale prosesser (Stugu, 2010, s. 24–25; Bøe, 2006, s. 19).

5 Det ser ikke ut til å ha vært noen feiring av byens 100-årsjubileum i 1823, og det er heller ikke kjent noen markering av andre jubileumsår før 1923. Byens fødselsdag 7. mai ble heller ikke markert i byens aviser, hverken i 1848, 1873 eller 1898. Det er heller ikke sikkert at de første jubileene ble markert. Historiker Jan Eivind Myhre påpeker at lokalpatriotismen økte i norske byer i takt med den nasjonale oppvåkningen i siste del av 1800-tallet, og i takt med at kommunikasjonslinjene knyttet landet stadig nærmere sammen. Økt kunnskap om andre lokalsamfunn økte bevisstheten om ens eget (Myhre, 2006, s. 333–334.) Det er en utvikling som kan bidra til å forklare hvorfor det ikke ser ut til å ha blitt feiret noe byjubileum i Arendal før i 1923.

i 2023, feiret Arendal at det var 300 år siden stedet fikk kjøpstadstatus.⁶ Her vil jeg se på den offentlige historiebruken under de fire jubileene, med en hovedvekt på 200-årsjubileet i 1923. Hvordan ble historien om Arendal brukt under jubileene? Hvilke fortellinger ble trukket frem, og hvilke ble utelatt eller tonet ned? Hvem var de historiebrukende aktørene?

Med historiebruk menes her hvordan en kultur eller et samfunn bruker fortiden i form av minnesmerker, høytidsdager, festivaler og andre markeringer.⁷ Analyser av historiebruk handler om å forstå hvordan fortiden har vært brukt og brukes på mange, til og med motstridende, måter.⁸ Det omfatter både fortellinger og forestillinger om fortiden som har rot i en faktisk fortid, og de fortellingene og forestillingene som ikke har det, men som likevel gir seg ut for å si noe om fortiden.⁹ I denne sammenhengen dreier det seg om å forstå hvordan bysamfunnet Arendal har brukt fortellingene og forestillingene om fortidens Arendal under de fire byjubileene byen har feiret siden 1923. Kildene som skal analyseres, er i hovedsak bøker, taler og avisartikler som ble utgitt i forbindelse med de fire jubileene. Det er gjort få analyser av norske byjubileer tidligere,¹⁰ til tross for at byjubileer har vært en del av den offentlige historiebruken i norske byer i over et hundreår, og det er ikke gjort noen analyser av byjubileene i byene på Agder tidligere.

Kapittelet forsøker å få frem noen sentrale trekk ved historiebrukens historie i Arendal. Et trekk er fremveksten av en byhistorietradisjon i byens storborgerskap på 1700- og 1800-tallet og hvordan denne tradisjonen formet et minnehegemoni som kom klart til uttrykk under 200-årsjubileet i 1923, et jubileum som i stor grad var politisk styrt, formet og fortalt av mannlige representanter fra de gamle, storborgerlige slektene i Arendal.

6 Det ser ikke ut til å ha vært noen større offentlig markering av 225-årsjubileet i 1948, utover avisoppslag i byens to aviser på jubileumsdagen 7. mai og jubileumsfester i ulike lag og foreninger. Idrettsklubben Grane markerte for eksempel jubileet med en ungdomsfest den 9. mai (Agderposten, 7. mai 1948; Vestlandske Tidende, 7. mai 1948).

7 Se diskusjonen hos Bøe (Bøe, 2006, s. 14–30).

8 Bøe, 2006, s. 9

9 Stugu, 2010, s. 11. Begrepe forestilling og fortelling henger sammen. Forestillinger er knyttet til mentale prosesser, hva mennesker tror og mener. Her vil jeg sette det i sammenheng med begrepet minne, slik også Stugu gjør. Fortelling på sin side er språklige fremstillinger som ofte har sin opprinnelse i forestillinger eller minner, og minner uttrykkes som regel gjennom fortellinger (Stugu, 2010, s. 16–18, 24–31).

10 Et eksempel er Thomas Brandt, som i sin hovedoppgave i historie fra 1999 så på myter, historie og identitet rundt tusenårsjubileet i Trondheim to år tidligere (Brandt, 1999). Et annet er Hege-Beate Solås Lindemark, som i en artikkel i Heimen fra 2019 tok for seg Sarpfossens rolle som identitetsbærer for Sarpsborg under feiringen av byjubileer det siste hundreåret (Lindemark, 2019). Derimot er det blitt gjort flere analyser av nasjonale jubileer. Se for eksempel sosiologen Olaf Aagedals artikkel om jubiler og historiebruk fra 2011, som handlet om nasjonale jubileer i Norge og Danmark (Aagedal, 2011), og Jan Bjarne Bøes kapittel om den offentlige historiebruk i Bøes bok om historiebruk og historiedidaktikk fra 2006, der han blant annet så på den norske og svenske hundreårsmarkeringen av unionsoppløsningen i 1905 (Bøe, 2006, s. 164–195). I 2017 gav Aagedal dessuten ut ei bok om grunnlovsfeiring og minnepolitikk knyttet til 200-årsjubileet i 2014 sammen med Pål Ketil Botvar og Ånund Brottveit (Aagedal et al., 2017).

Et annet trekk er det økte mangfoldet i historiebruken etter 1923, der historien om Arendal har blitt formet av flere typer aktører, som faghistorikere, lokalhistorikere og lokalhistorielag, turistnæringen og det øvrige næringslivet, media samt politikere og andre representanter for det offentlige Arendal. Det har gitt en mer fragmentert historiebruk, og det har ført til at det borgerlige minnehegemoni er blitt utfordret. Likevel vil jeg hevde at borgerskapets arendalsfortelling har vært den dominerende under alle jubileene Arendal har feiret etter 1923. Det kan dels ha med ritualenes gjentakende funksjon å gjøre, dels med borgerskapets fortsatte dominans i arendalsdistriktet, dels med at de virtuelle minnstedene som denne fortellingen består av, har det med å bli viktigere når de er borte, og dels med den identitetsskapende kraften som ligger i en fortelling om en stolt fortid og et arendalsk vi mot et stadig truende Kristiansand.

Jubileumskomite og jubileumsbok

Forberedelsene til Arendals 200-årsjubileum i 1923 begynte fire år tidligere. Den 31. mars 1919 vedtok byens formannskap at det skulle gis ut bok om byens historie i forbindelse med jubileet. Formannskapet vedtok også at det skulle etableres en forberedende jubileums- og bokkomite bestående av ledende politikere og næringslivsledere.¹¹ Det er ingenting i arkivene til Arendal kommune som sier noe om hvem som var initiativtakerne,¹² men vedtaket viser en lokalpolitisk vilje til å bruke historien i det politisk initierte jubileet for å skape stolthet og et forestilt borgerlig byfellesskap.

Ambisjonen til jubileumskomiteen var at byens historie skulle skrives av faghistorikere, et «festskrift» av «flere av landets fremste historikere»,

11 Blant komiteemedlemmene var de to skipsrederne Peter Dedekam og Johannes Salve Kallevig, begge fra storborgerlige slekter i byen, og advokaten og lokalpolitikeren Ove Andersen. Andersen var sønn av tidligere arendalsordfører Ove S. Andersen og ble selv valgt til ordfører senere i 1919, et verv han hadde helt til byjubileet i 1923. De øvrige komiteemedlemmene var den ganske nytnevnte borgermesteren Edvard Waldemar Aslaksen, overrettsaksføreren N. B. Herlofson, urmakeren A. M. Terjesen og gullmeden P. A. Ødegaard. Aslaksen var byens første borgermester, utnevnt i 1918 (Scheel (Red.), 1923, s. 692). Med unntak av Aslaksen, som var en del av kommuneadministrasjonen, var alle sittende kommunestyrepolitikere. Andersen, Kallevig, Herlofson, Terjesen og Ødegaard som faste medlemmer av kommunestyret etter valget i desember 1916, Dedekam som varamedlem. Andersen, Kallevig, Herlofson og Dedekam kom fra samme parti, Det liberal-konservative partiet, Terjesen representerte Arbeiderpartiet, mens Ødegaard ble valgt inn fra Det upolitiske parti. Herlofson, Terjesen og Ødegaard ble dessuten valgt inn i formannskapet. Den politiske dominansen i jubileumskomiteen fortsatte etter valget høsten 1919. Herlofson og Terjesen ble gjenvalgt til formannskapet, mens Andersen, Kallevig og Dedekam kom inn i formannskapet som nye medlemmer. For valgresultatene i 1917 og 1919, se Vestlandske Tidende, 3. januar 1917, s. 3; Vestlandske Tidende, 31. desember 1919, s. 2.

12 Kommunearkivet er oppbevart på KUBEN (KUBEN, KA0906-PK-I-Arendal kommune, Katalog I).

som det het i en avisnotis i Grimstad Adressetidende.¹³ Ambisjonen var et uttrykk for det en med historiker Leidulf Melve kan kalle en lokalhistorisk og vitenskapsteoretisk erkjennelsesinteresse i jubileumskomiteen.¹⁴ Det gikk ikke helt etter planen. Rett nok ble boka utgitt med bidrag av historikerne Alexander Bugge, Roar Tank og Fredrik Scheel. I tillegg skrev språkforskeren Magnus Olsen en del om gamle stedsnavn i arendalsdistriktet, mens arkeologen og arendalsmannen Helge Gjessing skrev en del om Aust-Agder i forhistorisk tid. Kapitlene som omhandlet tiden mellom 1837 og 1923, ble derimot skrevet av to tidligere arendalsordførere, overrettssakfører Hans Schrøder og banksjefen Axel Smith. Resultatet var heller ikke et rent faghistorisk verk. Verket ble innledet med kantaten som ble skrevet til jubileet, og som åpenbart skulle vekke bystolthet hos leserne. Til slutt i boka var det omtaler av byens stortingsrepresentanter, magistratspersoner, embetsmenn, og byborgere som hadde vært konsulere og ordførere, samt en liste over Arendals legater. Det var en måte å minnes borgere på som i god, borgerlig ånd hadde gjort noe for byen.¹⁵

Hovedintrykket av jubileumsboka fra 1923 er at den var den offisielle arendalsfortellingen om arendalsborgerne som etter mangeårig kamp løsrev seg fra Kristiansand og gjorde Arendal til landets største sjøfartsby. Bugge kalte det «ladestedets frigjørelseskamp mot kjøbstaden» Kristiansand.¹⁶ Tank, som gav konflikten med Kristiansand stor plass, fremstilte kampen som en heltmodig strid mot overmakten, mot «de strenge, ubarmhjerlige befalinger» fra kongemaktens side, en kamp «mellem den mægtige stiftstad og det lille ladested», om trusler om nedleggelse og tvangsflytting og om lokkemidler, «men borgerne i Arendal visste bedre». Kristiansand

13 Grimstad Adressetidende, 8. mai 1920, s. 2: «I anledning av Arendals-jubilæet i 1923 skal der utgis et festskrift. Redaksjonen er cand. mag. Steen, som supplerer sig med flere av landets fremste historikere saasom lektor Roar Tank, prof. Alex Bugge, prof. Magnus Olsen, cand. mag. Gjessing».

14 Melve hentet uttrykket erkjenningsinteresse fra Jürgen Habermas, som tok et oppgjør med et vitenskaps-syn som sier at forskning og menneskelig erkjennelse kan bygge på interesseløse observasjon. I sin historio-grafiske gjennomgang av det lokalhistoriske tidsskriftet Heimen skiller Melve mellom en lokalhistorisk, en vitenskapsteoretisk og en institusjonell eller organisatorisk erkjennelsesinteresse (Melve, 2022a, 2022b).

15 Listen hadde en forløper. Den 13. oktober 1848 vedtok kommunestyret i Arendal å bevilge inntil 25 spesidaler for å utgi et hefte med alle byens legater (KUBEN, KA0906-PK-I-Arendal kommune, Katalog I/01 Formannskapet/L0001, Forhandlingsprotokoll nr. 1, s. 109). Heftet ble utgitt av arendalsboktrykkeren Lars Andreas Krohn i 1850. I forordet til heftet ble kommunestyrevedtaket begrunnet med at «Navnene paa mange Medborgere, hvis goddædige Bestemmelser have afhjulpet og afhjælpe megen Nød og lindre den Fattiges usle kaar, blive bragte til Allmeenhedens Kundskaab og disse Velgjøreres Minde skjænket den fortjente Erkjæntlighed» (Krohn, 1850, s. 3), det vil si gjort kjent i takknemlighet. Det er rimelig å se utgivelsen i sammenheng med at Arendal fylte 125 år i 1848. Det er også rimelig å se det som et eksempel på politisk historiebruk av et kommunestyre som på den måten knyttet bånd, et forestilt fellesskap, mellom seg selv og byens tidligere legatorer. Det skulle vel også vekke bystolthet. Antallet legater var stort, og viste Arendal frem som en rik borgerby.

16 Scheel (Red.), 1923, s. 129.

fremstilles på sin side som en skuffelse, og borgerne der som likegyldige og udyktige.¹⁷ Resten av boka er en fortelling om den store, rike sjøfartsbyen Arendal og dens ledende, og i første rekke mannlige, borgere.

I denne fortellingen var det ting som ble utelatt eller tonet ned. Arendalskrakket ble for eksempel omtalt i Smiths del, men uten at han gikk i detaljer «angaaende denne for Arendal saa betydningsfulde episode». I stedet rettet han en pekefinger mot «rykter om disse mænds ødsle levnet og hvorledes de saaledes hadde forbrukt smaafolks sparepenge». Smith gikk heller ikke inn på konsekvensene av krakket, men nøyde seg med å slå fast at «følgerne av krisen var naturligvis mange og vidtrækkende».¹⁸ Noe mer passet det kanskje ikke å si så kort tid etter? Til det var det kanskje et for sårt tema i byens kollektive minne? En fortelling om arendalsborgere som spekulerte i skipsbygging og skipskjøp, tok opp lån det ble vanskelig å betjene, om bankunderslag og bedrageri, om borgere som lot seg lure av bedrageriet, og om konkurser og massearbeidsledighet, passet nok heller ikke inn i bokas hovedfortelling om arendalsborgernes frigjøringskamp mot Kristiansand, og om byen som ble Norges største sjøfartsby. Bokverket er slik sett et uttrykk for et storborgerlig minnehegemoni, brukt for å formidle deres bilde av Arendal. Dette blir enda tydeligere i feiringen av jubileet på jubileumsdagen den 7. mai 1923.

Arendalsborgerne som frigjøringshelter

Feiringen begynte med salutt fra byens batteri klokka åtte, etterfulgt av et stort barnetog klokka ni.¹⁹ Barnetoget endte på Torvet, der Arendalssangen ble sunget, etterfulgt av taler av ordføreren Ove Andersen og barnetogskomiteens formann Arnt J. Mørland. Deretter var det festgudstjeneste i en fullsatt Trefoldighetskirke, etterfulgt av konsert i Pollen, borgertog klokka fire og nye taler, denne gang av ordfører Andersen og den utflyttede arendalitten og redaktøren Simon Christian Hammer.²⁰ Etter de to

17 Scheel (Red.), 1923, s. 156–160.

18 Scheel (Red.), 1923, s. 597. Smith omtalte også krakket i ei annen bok som ble gitt ut i jubileumsåret, med følgende kortfattede karakteristik: «Hans virksomhet fandt imidlertid en brat avslutning ved den krach der i 1886 gik over byen og som i første haand rammet ham og de av ham ledede institutioner. Han gik ut av dette som en økonomisk og socialt knækket mand og tilbragte sine siste aar i Kristiania, hvor han drev forskjellig mindre forretninger» (Smith, 1923, s. 29).

19 Beskrivelsen av dagen er i stor grad basert på reportasjen Agderposten gav dagen etter jubileet, der feiringen fikk bred dekning (Agderposten, 8. mai 1923, s. 1–3).

20 Hammer var sønn av kjøpmannen A. M. Juell og Hanne Lovise Amalie Hammer (Riksarkivet, Folketellinger, Folketellingen 1870, L0039: Arendal).

talene fortsatte jubileumsdagen med et historisk opptog som skulle gjengi kong Christian VI og dronning Sophia Magdalenas besøk i Arendal i 1733. Opptoget, som skal ha hatt 170 deltakere, alle i historiske kostymer fra begynnelsen av 1700-tallet,²¹ endte ved teateret på Tyholmen, der det ble folkefest, før festdagen ble avsluttet med et «pragtfuldt fyrverkeri paa havnen» litt før midnatt.

Jubileet fikk bred dekning i byens to aviser Vestlandske Tidende og Agderposten. Begge avisene ladet opp til jubileumsdagen i flere dager med artikler som belyste ulike deler av byens historie. Bare den 5. mai gav Agderposten ut tre utgaver der hovedtemaet var jubileet. En hel utgave var viet artikkelen «Byens ledende forretningsmænd ved overgangen til det nitteende aarhundrede». Jubileet fikk også bred dekning i de påfølgende dagene, med fyldige referater fra festdagen. Av særlig interesse når det gjelder historiebruk og arendalsidentitet er de to talene til Andersen og Hammer, som ser ut til å ha blitt gjengitt i sin helhet. I begge talene kommer arendalsborgernes minnehegemoni, deres heltefortelling, tydelig frem. Andersens tale var utformet som en minnetale over fortidens arendalsborgere, der Andersen knyttet heltefortellingen om byens første borgere som med «sin utrættelige, sin seige utholdenhet» frigjorde byen fra «den større og sterkt begunstigede by Kristiansand» og gjorde Arendal til selvstendig kjøpstad, sammen med «de slektsled av Arendalitere, som har været med at bygge Arendal fra 1723 og til nu», fortid til nåtid.²²

I Hammers tale ble heltefortellingen gjentatt. Arendal var en «levende protest mot det økonomiske grundsyn, som var typisk for tidsalderen», og stod «sund og sterk utenfor rækkevidden av den kongelige naadesol, samtidig med at Kristiansand hutret blek og vantreven i det fulde lys av denne sol, som ikke eiet en straale, som var livets egen».²³ I likhet med Andersen trakk han også frem båndet mellom fortidens og nåtidens arendalsborgere, som han mente var bundet sammen av stoltheten eller kjærligheten til Arendal og en felles forståelse av hva det var som var byens sjel. I talen trakk Hammer også frem dokumenter som omtalte stedet i forbindelse med trelasthandel alt på midten av 1500-tallet, besøk av handelsskip fra fremmede byer på 1600-tallet, Ludvig Holbergs besøk i byen i 1706 – den siste gangen han satte sin fot på norsk jord før han dro ut og ble berømt forfatter, og

21 Det er Tvedestrandsposten som opplyser at det var 170 deltakere i det historiske opptoget (Tvedestrandsposten, 12. mai 1923, s. 2).

22 Agderposten, 8. mai 1923, s. 1–2.

23 Agderposten, 8. mai 1923, s. 2.

kongebesøket i 1733. Poenget var å vise at Arendal «i virkeligheten er meget ældre end det kjøpstadprivilegium som vi feirer 200 aars-mindet for i dag», at byen lenge, også før Kristiansand ble kjøpstad, hadde hatt kontakter til andre sjøfartsbyer i Europa, og at Arendal var en by konger og berømte forfattere fant det verdt å besøke.

Når fortellingen om arendalsborgernes frigjøringskamp fra Kristiansand fikk en slik fremtredende plass, var det fordi den alt var en veletablert fortelling om byen, skapt, fortalt og gjenfortalt av byens borgerskap. Den egnet seg dessuten godt som en fortelling om et vi mot et dem. I nedskreven form går fortellingen tilbake til midten av 1800-tallet, til den første arendalshistorien *Bidrag til kjøbstaden Arendals beskrivelse*, som ble skrevet av byens første og mangeårige ordfører Morten Smith Dedekam,²⁴ og utgitt i Arendal i 1860.²⁵

Nnummer to-byen

Dedekams bok handler om Arendals historie mellom 1690 og 1723, før stedet ble kjøpstad, og er det vi med den engelske historikeren Rosemary Sweet kan kalle en nummer to-byhistorie.²⁶ Sweet undersøkte de mange byhistorieverkene som ble gitt ut i engelske byer på 1700- og 1800-tallet. Til tross for at hver enkelt by forsøkte å bygge sin egen historie, sin egen identitet, fant Sweet også flere fellestrekk. Byhistoriene fortalte om byer med en ærerik fortid, der byborgerne, i første rekke byens egne kjøpmenn, var heltene i kamp mot konger eller kjøpmenn fra andre byer. Disse trekkene var tydeligst i byhistoriene til nummer to-byer eller nestviktigstebyer, det vil si byer som på ulike måter lå i sjiktet under den klart største og viktigste byen, London. Senere har den norske historikeren Geir Atle Ersland pekt på den sterke bergenske historietradisjonen, som i hvert fall går tilbake til 1500-tallet, som en norsk variant over det samme.²⁷ En slik nummer to-byhistorie finnes også i Dedekams bok.

24 Dedekam var først og fremst arendalspolitiker. Alt i 1823 ble han valgt inn i byens borgerråd, han var mangeårig forlikskommissjonær, fra 1837 til sin død i 1861 var han byens ordfører, i fire valgperioder var han også vara til Stortinget, og han var en av stifterne av Arendals Sparebank i 1825. Han var også svært interessert i byens historie, og var en av stifterne av Arendals offentlige museum og bibliotek i 1832 (Aalholm, 1961, s. 3, 5). Antagelig var han også en av initiativtakerne til den nevnte boka om Arendals mange legater da Arendal fylte 125 år i 1848 (se note 8).

25 Utgiver var Thomas Dominicus Hjorthøy, sønn av presten Hugo Laurentius Hjorthøy, som var prost i Arendal fra 1838 til 1846. I tillegg til å drive boktrykkeri, eide Hjorthøy også arendalsavisa *Vestlandske Tidende* (Foss, 1998/1893, s. 303).

26 Sweet, 1997, s. 146, 187, 212, 237–38, 252, 279, 282. Se også Ersland, 2011, s. 120–121.

27 Ersland, 2011, s. 120–128.

Alt i innledningen skildrer Dedekam arendalshistorien som «Arendals Emancipations historie», både fra den omkringliggende landsbygda og fra Kristiansand, der Arendals borgere, kalt byens fedre,²⁸ er heltene som med «Udholdenhed og Opoffrelse» kjempet for sine rettigheter og for Arendals frigjøring.²⁹ Denne frigjøringskampen var en rettfærdig kamp mot urett og overgrep fra styresmaktens side. Han skriver om «de Misgreb og den Urætfærdighed, som denne kongernes Forkjærlighed for Christiansand, forvoldte de omliggende Ladesteder»,³⁰ og om «disse Kongebud, der betog dem [arendalsborgerne] Rettigheder, som de uforstyrrede i mange Aar havde nydt, lammede deres Virksomhed, og gjorde dem i deres Handel aldeles afhængige af den nye Bye».³¹ Det er et uttrykk for den samme oppfatningen som hos Hammer, nemlig at Arendal hadde en lengre historie enn Kristiansand. Slik ønsket Dedekam å gi Arendal en høyere alder og mer ærverdig status enn Kristiansand.

Dedekam trakk også frem en anekdote fra kong Fredrik den 4.s besøk i Arendal i 1704.³² Da kongen kom til Arendal, skal det ha ligget 60 skip i havnen. Kongen skal først ha uttalt at han ikke trodde at Arendal kunne ha en slik stor handelsflåte. Stedets tollvisitør Frederik Dannefær skal så ha forsikret Ditlev Vibe, kongens barndomsvenn og oversekretær i Danske Kanselli, om at «disse Skibe ene tilhørte Byen», noe Vibe i sin tur skal ha formidlet til kongen. Dedekam brukte anekdoten, i mangel av andre kilder, som kilde til hvor stor Arendals handelsflåte var under stedets første storhetstid som sjøfartsby under den spanske arvefølgekrig.

28 Med byens fedre mente Dedekam de borgerlige familiene «hvis hoveder kaldtes 'Stædets fedre', og særlig familien Ellefsen fra Havsoya utenfor Arendal, som med «med alle sine Afstamminger, Thommason, Pedersen, Sørensen, Nielsen, Christensen og Hansen, er den ældste her paa Stedet og fast til alle Tider var den mægtigste eller rigeste, saa er det ogsaa den som endnu, især paa Spindesiden, tæller mange Efterkommere her og i Omegnen» (Dedekam, 1860, s. 36). På KUBEN finnes det flere bokser med arkivmateriale fra Dedekam, deriblant flere notisbøker med historiske opptegnelser. I en av disse notisbøkene utdyper han hva han mente om den ellefsenske slekts innsats for Arendal. Notisen er udatert, men må være fra før bokutgivelsen i 1860: «Blant alle de Familier, der siden Arendals første Opkomst som Ladested og som Kjøbstad, have beboet den, er der ingen, som har været mere udbreed, som har været rigere og mægtigere, som har virket meere til at gjøre Byen uavhængig saavel fra Christiansand som fra Nabosognet, eller beriigt den Større Velgjærninger end den Ellefsenske. Ved forbindelse med den i sin Tid rige og anseede Brinske Slægt, udvidedes familiens Anseelse og Magt og hovedene for denne Familia kaldtes i lang Tid 'Byens Fædre'. Det var dem, som med ligesaamegen Udholdenhed som med store Opoffrelser førte den langvarige Process mod den nye anlagte Kjøbstad Christiansand, hvilken Process foranledigede Rescriptet af 7. Mai 1723, hvorved Arendal tildeeles Kjøbstad Rettighed [...]» (KUBEN, PA-1435/F/L0090/Dedekam, Morten Smith, N: 150., s. 50, Biografiske notiser).

29 Dedekam, 1860, s. 3.

30 Dedekam, 1860, s. 6.

31 Dedekam, 1860, s. 4–5.

32 Dedekam, 1860, s. 26–27.

Det var ikke Dedekam som var opphavet til uttrykket *byens fedre*; som han selv skriver, «kaldtes» Ellefsen-slektas overhoder byens fedre.³³ Anekdoten fra kongebesøket i 1704 var heller ikke hans; som han selv skrev, var det en muntlig overlevert fortelling som en gammel mann skal ha fortalt til en annen stor arendalsborger, Mogens Groos, og som i sin tur hadde blitt skrevet ned av en tredje ledende arendalsborger, Peder Thomasson, som Dedekam kalte «den flittige Samler af Alt hvad der vedrørte Arendals ældre historie».³⁴ Anekdoten er ikke å finne i dagboka kongens halvbror Ulrik Christian Gyldenløve førte under norgesreisen, og som ble trykket i 1770.³⁵ Den kan slik sett forstås som en anekdote om Arendals som stolt sjøfartsby som arendalsborgerne selv hadde fortalt og gjenfortalt frem til den ble notert ned av Peder Thomassen og hentet frem i Dedekams bok. Boka bør da heller ikke ses på som et enkeltmannsprosjekt, men som et resultat av et borgerlig, byidentitetsskapende fellesprosjekt i Dedekams samtid der Dedekam var en av aktørene. To andre var Hans Cristian Foss og Johan Ditlef Fürst, som begge hadde sittet sammen med Dedekam i byens formannskap.³⁶ Nevøen til Foss, Frithjof Foss, mente til og med at de tre hadde arbeidet sammen om å dokumentere byens historie «efter en tredeelt Plan».³⁷

Foss var en ivrig samler av alle dokumenter som kunne ha noe med Arendals politiske og økonomiske historie å gjøre. Dokumentene gav han til Arendals museum i 1868, og de utgjør i dag det som kalles Foss' samling

33 I en av notisbøkene sine utdyper Dedekam dette. I en notis om Ellefsen-slekta skriver Dedekam at begrepet «i lang Tid» hadde vært brukt om Ellefsen-slektas overhoder (se fotnote 28).

34 Dedekam, 1860, s. 26–27.

35 Gyldenløve, 1770. Besøket i Arendal er beskrevet på s. 37–42. Hos Gyldenløve nevnes imidlertid en annen anekdote som Dedekam brukte, nemlig om en gammel bonde som hos Dedekam har fått navnet Drackenbergh, og som skal ha hilst på kongen under besøket i Arendal. Ifølge Gyldenløve var bonden 160 år gammel, men det kan ha vært en trykkfeil. Ifølge en annen som var med i kongens følge under besøket, Friderich von Esmarck, og som også skrev dagbok fra reisen, var bonden 106 år gammel, et tall også Dedekam bruker (Dedekam, 1860, s. 33; Esmarck, 1704, s. 10b–12a; Gyldenløve, 1770, s. 40).

36 Hans Christian Foss arbeidet som handelsbetjent og senere handelsfullmektig i flere av byens handelshus, og han var bokholder og kasserer i Arendals Skibs-Assuranceforening etter stiftingen av foreningen i 1837. John Ditlef Fürst var på sin side bokholder i Arendals Skibs-Assuranceforening mens Foss satt som foreningens leder (Foss, 1998, s. 112, 114).

37 Foss, 1998, s. 114: «Tilfældet vilde, at der samtidig levede to andre Mænd i Arendal, besjælede af det samme Formaal som ham selv [Hans Christian Foss], nemlig Byens Ordfører, Morten Smith Dedekam, og Foss' egen Assistent ved Assurancekontoret, John Ditlef Fürst. Disse tre Mænd arbeidede i Forening, hver i sin Retning, til et fælles Maal efter en tredelt Plan (den samme som vil blive befulgt i nærværende Arbeides tre Afsnit), idet Fürst væsentligst har lagt sig efter Personalhistorie og Topografi, Dedekam gjorde Optegnelser af Begivenheder, og Foss har samlet Alt, som han saa skicket til at belyse Byens økonomiske Udvikling og Næringsforholdene».

på KUBEN.³⁸ Det er et svært omfattende kildemateriale som går tilbake til slutten av 1600-tallet. En stor del av materialet ser ut til å stamme fra arkivet etter Arendals borgerråd, som bestod av seks, senere fire, av de fremste borgerne i byen.³⁹ Slike råd, som i samtiden både ble kalt de eligerte menn, byens menn og borgerrepresentanter, fantes i en rekke norske byer på 1700-tallet og de første tiårene av 1800-tallet.⁴⁰ I Arendal ble borgerrådet etablert på initiativ fra borgerne selv kort tid etter at Arendal ble kjøpstad i 1723, og det kom til å spille en stadig viktigere rolle i bystyringen frem til det ble erstattet av byens første formannskap i januar 1838.⁴¹ Selv hadde ikke Foss sittet i rådet, men det hadde hans bror, seilmakermesteren Ole Henrik Foss, og det samme hadde Dedekam, og Foss kan ha fått dokumenter fra dem begge.⁴² Fürst sørget på sin side for å få avfotografert mye av sentrum i Arendal like før mye av det historiske bysentrumet ble ødelagt av to store bybranner på 1860-tallet, og i fotoalbumet hans er det også gjengitt flere skisser og prospekter over byen. Fürst utarbeidet også slektstavler av flere av de ledende familiene i Arendal, han skrev biografier over flere av byens embets- og bestillingsmenn, og han lagde avskrifter av ministerialbøkene for Arendal menighet fra 1704 og fremover. Samlingene til Fürst ble gitt til museet etter hans død i 1886.⁴³

Dedekams bok ble altså til i et historieinteressert miljø bestående av borgere fra byens politiske og økonomiske elite. Dette miljøet oppstod ikke på 1860-tallet. Dedekam var selv en av fem stiftere av Arendal offentlige museum og bibliotek i 1832.⁴⁴ Museet var det første bymuseum som ble stiftet utenfor de norske stiftsbyene, og få år etter stiftingen av et museum

38 Dokumentene ble gitt av Foss den 1. april 1868, kun tre måneder før en stor bybrann la hele sentrum med unntak av Tyholmen, der museet lå, i grus den 12. juli (KUBEN/PA-2065/F01/L0001, Gaveprotokoll 1832–1929, nr. 244).

39 For mer om borgerrådet, se Haugland 2020: 102–106. Andre deler av arkivet Foss gav til museet, handler om konflikten med Kristiansand i siste halvdel av 1600-tallet og de første tiårene av 1700-tallet. Ifølge Dedekam lå dokumentene fra konflikten fremdeles i byens arkiv da han skrev si bok i 1860, og fortjente en «noiaagtigere Gjennemgaaen» enn det han selv hadde gjort av hensyn til leserne, men han siterer stadig fra dokumentene som senere ble det vi kaller Foss' samling (Dedekam, 1860, s. 6).

40 For mer, se Bull, 2014, 2022; Eliassen, 2006, s. 211; Supphellen, 1982.

41 Haugland, 2020, 2023, s. 42–46.

42 Dedekam kom med i borgerrådet alt i 1823, mens Foss er nevnt første gang som rådsmedlem i 1824 (Haugland, 2020, s. 240; Scheel (Red.), 1923, s. 741–725; Foss, 1998, s. 112; KUBEN, KA0906-PK-I-Arendal kommune, Katalog I/01 Formannskapet/L0245 Journalvedlegg 1824/ Brev fra borgerrådet 20. oktober 1824).

43 Fürst døde 15. april 1886. I museets gaveprotokoll er det ført inn en gave til museet i oktober 1886 med «Direktør John Fürsts efterladte samling af dokumenter, optegnelser og bøger vedkommende Arendals historie» (KUBEN/PA-2065/F01/L0001 Gaveprotokoll, 1212).

44 De fire andre var Andreas Faye, Otto Vincent Lange, Alexander Møller og Jacob Thue (Haugland, 2020, s. 247).

i Kristiansand i 1828.⁴⁵ Det er neppe tilfeldig, men kan ses som et uttrykk for byrivaliseringen mellom Kristiansand og nummer to-byen Arendal. Jeg vil også trekke frem det allerede nevnte borgerrådet i Arendal. Ut fra arkivet rådet har etterlatt seg, og som Foss gav til museet i 1868, fremstår rådet som et talerør for borgerskapet og en nidkjær forsvarer av rettighetene byens fedre hadde vunnet i 1723, både mot utenbys boende skippere og bønder og mot etableringen av Grimstad, Lillesand og Froland jernverk innenfor Arendals toll- og handelsdistrikt. I det ligger det en borgerlig historiebevissthet, en form for borgerlig minnekultur, og en forståelse av å forvalte en arv fra byens fedre.

Et annet resultat av det byidentitetsskapende prosjektet Dedekam, Foss og Fürst var en del av, var boka *Arendal Byes historie*, som ble skrevet av forfatteren Frithjof Foss, nevøen til Hans Christian Foss.⁴⁶ Her møter vi for første gang en annen forestilling om Arendal som vi møter under 200-årsjubileet, den om byen som vokste frem på sju holmer.

Byen på de sju holmer

Uttrykket byen på de sju holmer ble ikke brukt i bokverket som kom ut under 200-årsjubileet i 1923. I stedet dukket det opp på et mer unnselig vis, i et anonymt leserinnlegg i Vestlandske Tidende om manglende humør og humor i Arendal, der innskriveren hevdet at «[e]n bølge av gift kaffe-søstersladder skylder over de syv øer og langt oppover heierne».⁴⁷ Men nettopp det at uttrykket dukket opp i et leserinnlegg, kan være uttrykk for at bildet gav gjenklang – forfatteren trengte ikke å si at uttrykket var knyttet til Arendal, leserne visste som ham at byen hadde vokst frem på sju holmer, og kanskje hadde de til og med lest det i Foss sin bok.

Foss begynte på sitt verk om byens historie etter å ha flyttet hjem til Arendal i 1885. Antakelig var det han selv som var initiativtaker til verket, men i 1888 fikk han også økonomisk støtte til prosjektet fra byens formannskap.⁴⁸ Foss hadde for øvrig skrevet om Arendals historie før. I 1861, året etter at Dedekams bok kom ut, og mens Foss bodde i Arendal for en kortere

45 Olsrud, 2012, s. 3.

46 Foss ble født i Arendal i 1830. Etter endt utdannelse, et drøyt tiår i Kristiania, der han dels arbeidet som forfatter med stor produksjon av noveller og romaner under pseudonymet Israel Dehn og dels som redaktør, og et snaut tiår i Finland, flyttet Foss tilbake til Arendal i 1885, der han etablerte seg som overrettssakfører (Foss, 1998, s. 10–11).

47 Vestlandske Tidende, 16. april 1923, s. 2.

48 KUBEN, PA-2065/D02 – Korrespondanse, Foss til Arendal museum 17. desember 1888.

periode, gav han ut den nå mer eller mindre glemte historiske novellesamlingen *For Halvandet Hundrede Aar siden* under sitt forfatterpseudonym Israel Dehn.⁴⁹ Handlingen er lagt til Arendal under kongebesøket i 1704, og diktes blant annet rundt flere av anekdotene Dedekam skrev om i sitt verk, deriblant om de mange skipene som møtte kongen i byens havneområde, anekdoter som senere ble gjengitt i hans egen arendalshistorie, i boka fra 200-årsjubileet og i senere bokutgivelser.⁵⁰

I arbeidet med *Arendal Byes historie* brukte Foss en rekke kilder. I et brev til Arendals museum datert etter at han hadde fått støtte fra formannskapet, skrev Foss at han ønsket tilgang til «de af min afdøde farbroder Hans Chr Foss, Morten Smith Dedekam og John Ditlef Fürst til Musæet skjienkede Aktstykker og Optegnelser vedkommende byen».⁵¹ I boka viser han da også stadig til dokumenter og optegnelser som de tre hadde gitt til museet, men i tillegg brukte han både Dedekams bok, kirkebøker, pantebøker, feste-protokoller og tinglysingsprotokoller, og han støttet seg på mange muntlige kilder. Arbeidet med boka tok tid. Den ble gitt ut av Arendals Bogtrykkeri i 21 hefter mellom 1889 og 1893. Som Dedekam var han opptatt av den innsatsen mange av byens ledende borgere hadde gjort for byen, og hvilke stiftelser og legater de opprettet. Boka var imidlertid ingen tradisjonell byhistorie, og handlet ikke bare om de ledende mennene i byens historie, men utgjorde et historisk-topografisk og slektshistorisk pionerarbeid ordnet etter bydelene. Det er helt i begynnelsen av det første heftet at Foss skriver om uttrykket, eller snarere opphavsmysten, om Arendal som vokste frem på sju holmer:

For fire Aarhundreder tilbage i Tiden, førend Arendal endnu var bleven Sæde for Handel og Virksomhed, frembød Stedet saagodtsom intet Andet end en naturskjøn Plet. Inde i bunden af den rummelige Havn, der dannes af Tromø og Hisø, laa syv Holmer, adskilte ved smale Sund, der aabnede Snarveier til den flade Strand, som utgjorde Endepunktet af Dalen.⁵²

49 Det ble heller ikke den siste historiske fortellingen han la til Arendal. I 1891 skrev han en ny historisk novelle om Arendal, denne gangen lagt til året 1742 (Skjævestad, 1969, s. 21).

50 Hos Foss var det Ditlev Vibe, og ikke kongen, som undret seg over flåtens størrelse. Foss fortalte også historien om møtet mellom kongen og en mann på 106 år (Foss, 1861, s. 38–40 (oldingehistorien), 43–44 (flåtehistorien); Foss, 1998, s. 54 (flåtehistorien); Scheel (Red.), 1923, s. 204 (oldingehistorien), 205 (flåtehistorien)). Anekdotene er også gjengitt i Dannevig's bok som kom ut i forbindelse med 250-årsjubileet i 1973 (Dannevig, 1973a, s. 20 (flåtehistorien), 24 (oldingehistorien)).

51 KUBEN, PA-2065/D02 – Korrespondanse, Brev til Arendals museum 17. desember 1888.

52 Foss, 1893, s. 3.

Det var ikke Foss som stod bak uttrykket. Litt lenger ned i samme avsnitt skriver han om de «tradisjonelle syv Holmer og Klipper». Her antyder han at det fantes en tradisjon for at byen hadde vokst frem på sju holmer. Foss var selv i tvil om antallet stemte, men antok at senere undersøkelser ville kunne avdekke det. Om byen faktisk hadde vokst frem på sju holmer, er heller ikke det viktigste i denne sammenhengen, det viktigste er fortellingens bruk av tallet sju og assosiasjonene det skapte for et byhistoriebevisst borgerskap. Jerusalem og Roma, de to viktigste byene i den vestlige kristenheten, skal ha vokst frem på sju høyder, og vi finner tallet igjen i en eller annen form i mange europeiske byer i middelalderen og tidlig moderne tid. Lübeck hadde sju kirketårn, Bergen var byen blant de sju fjell. Ifølge Geir Atle Ersland avspeiler bruken av tallet sju trolig en aspirasjon blant borgerskapet i disse byene om å assosiere seg med de ledende byene i den vestlige kristenheten.⁵³ Når arendalsborgerne brukte tallet sju, skapte de en historisk linje mellom sin egen by og andre, eldre byer. Bruken av tallet sju sier dermed noe om arendalsborgernes byhistoriebevissthet, selvforståelse, bystolthet og byidentitet.

Uttrykket dukker også opp et par ganger før 200-årsjubileet i 1923, deriblant i *Reisehaandbog for Arendal og Opland*, som ble gitt ut av Arendal og Oplands Turistforening i 1914. Her knyttes uttrykket sammen et annet uttrykk eller en annen forestilling som ble brukt i jubileumsåret, og som også gir assosiasjoner til andre stolte handelsbyer:

Arendal blev anlagt paa syv holme eller smaaøer og sundene mellem disse blev benyttet som færdselsveie; gader fandtes nemlig saa at sige ikke. Heraf skriver sig det stolte navn Nordens Venedig, som Arendal med rette er blevet kaldt.⁵⁴

Nordens Venedig

Under 200-årsjubileet i 1923 ble det også gitt ut ei egen bok om næringslivet i Arendal. Boka forsøkte å trekke en rød tråd fra byens fedre som frigjorde Arendal fra Kristiansand, via den store seilskutebyen til de næringsdrivende i jubileumsåret. I boka ble det lagt vekt på å vise at fremtidsoptimisme og

⁵³ Ersland, 2011, s. 171.

⁵⁴ *Reisehaandbog for Arendal og Opland*, 1914, s. 3. Se også *Godtemplarbladet* 1918, s. 1–2: «Arendal er bygget paa syv holmer; i gamle dage gikk kanaler mellem holmerne; av disse er bare en beholdt, efter at nyere tider kom med krav om større og gildere greier». Uttrykket er også brukt om Stockholm, i Anton Mathias Berghs eventyrbok fra 1874 (Bergh, 1874, s. 20: «Til Stockholm, svarede Gutten. Det er en pen By, som ligger paa syv Holmer»).

modernisering preget både næringslivet og byen, og at Arendal fremdeles var for en stor sjøfartsby å regne. At byen og næringslivet befant seg i en økonomisk krisetid ble derimot tonet ned, og at en av byens banker hadde gått over ende, at flere store bedrifter hadde innstilt eller redusert driften, og at mange av byens skip lå i opplag i havneområdet, ble ikke nevnt i det hele tatt.⁵⁵ Boka inneholdt også en kort innledning om byens historie, skrevet av Rolf Gorboe, redaktøren i Vestlandske Tidende. Her ble moderniseringen av byrommet etter de store bybrannene på 1860-tallet skildret på følgende måte:

I løpet av de siste menneskealdre herjedes byen av flere store ildebrander, som helt kom til at forandre byens præg. Den blev ikke længer «Nordens Venedig», bygget paa øer og holmer med kanaler og elver imellem. Kanalerne blev fyldt ut, holmer og øer forbundet til et hele, og her reiste sig nu efterhaanden den moderne by som vi ser her i dag.⁵⁶

Boka viste her til gjenfyllingen av kanalene som begynte etter brannen i 1863, men også til endringen av gateløpene i byen etter bybrannene, der de nedbrente delene av sentrum fikk rette, brede gater og store kvadratiske bykvartaler, og til at trehusbebyggelsen som totalt hadde dominert byen før bybrannene, ble erstattet av murbygninger.⁵⁷ Begrepet Nordens Venedig dukket også opp i avisene i jubileumsåret, deriblant i gjengivelsen av en sang skolebarna i Barbu skulle synge på jubileumsdagen.⁵⁸ I likhet med fortellingen om byen på de sju holmer, kan begrepet også spores langt tilbake i tid fra 200-årsjubileet. Mest kjent er nok den norske høyesterettsadvokaten Bernard Dunkers skildring av byen fra 1852:

55 Molaug, 2023, s. 84.

56 Gorboe, 1923, s. VII–XII.

57 For mer om moderniseringen av byrommet, se Haugland, 2020, s. 304–333.

58 I april trykket Agderposten en sangmarsj til elevene ved Barbu skole. Kanskje skulle sangen synges i det store barnetoget på jubileumsdagen. Sangen begynte som følger: «Nordens Venedig kjender du staden slik som den kaldtes i oldpapas tid? Den gang var det vel morsomt paa gaden, fjordens vande kom flytende did. Det var intet som tutet i øre utav biler og motor og slikt, ingen prusting og blaasing at høre – Livet var som en drøm – som et dikt» (Agderposten, 12. april 1923: 1). I siste vers møter vi uttrykket igjen: «Nordens Venedig længst fik sin bane – Som'rens duft er nu støv og benzin. Dog iblandt fjorden av gammel vane flyter muntert forbi.» Uttrykket dukket også opp i en annonse i Vestlandske Tidende for Arendal sanitetsforenings store jubileumsuke, der de blant annet skulle stille ut et «stort panorama av Norges Venedig» (Vestlandske Tidende, 1. juni 1923, s. 3).

Det er i sandhed et lide Venedig. Arendal ligger ved Havet. [...] Byen ligger deels paa Fastlandet og deels paa Hisøen, og den boer i Sandhed paa Havet. Vaagen er Byens egentlige Gade, kun Husenes Fortauge ere paa Landet. [...] Arendal er en smuk, venlig Bye, bygget iblandt klipperne, saaledes at man idelig fra anden eller tredie Etage spadserer ud i sin Have uden at stige nogen Trappe ned. Flere av Husene, fornemmelig et, der er bygget af min for tidlig afdøde Ungdomsven, Doctor Harald Kallevigs Fader, ere virkelige Palladser. Men Ridderne med Sværd og Dolk, Damerne med de blege Kinder og de glødende Øine og Giften skjult i Barmen, Gondolerne med deres Telte og tause Gondolierer mangle aldeles i dette norske Venedig. Der er heller ingen Blyekamre, ingen Sukkenes Broe, intet Timandsraad; Byefogden klager over, at han intet har at bestille, uagtet han baade er Byefoged, Politimester og Ene-Magistrat.⁵⁹

Boka som Dunkers skildring er hentet fra, ble gitt ut i 1922, men bygde på brev han skrev til sin mor underveis på en reise han gjorde i 1852, deriblant til Arendal, der han var i august det året. Spørsmålet blir om assosiasjonen kun var Dunkers egen, eller om han brukte et bilde som var utbredt i samtiden.

Dunker var ikke den første tilreisende til Arendal som sammenlignet byen med Venezia. Den danske naturforskeren Otto Frederik Müller brukte det i en reiseskildring han gav ut i 1778,⁶⁰ og premierløytnant Johan Hieronymus Kirchhoff brukte det i sin reiseskildring av kronprinsbesøket i Arendal i 1788.⁶¹ Både Müller og Kirchhoff var bereiste og beleste, og kan godt ha fått assosiasjonen til Venezia uavhengig av hverandre, og uavhengig av om det var en utbredt forestilling i samtiden. Litt klarere er bildet i Dunkers samtid. I 1863 gav franskmannen Charles Edmond ut reiseskildringen «Fra et besøk i Norge i 1856». Om Arendal skrev Edmond at nordmennene – kanskje han her særlig siktet til arendalsborgerne selv? – kaller den det lille Venedig, og legger til at navnet er ambisiøst, men med en viss berettigelse, siden vannet gjennomtrenger byen, og kanalene tjener som gater.⁶² Når Dunker innleder sin skildring av Arendal med at byen

59 Dunker, 1922, s. 117, 120–121. Dunker besøkte byen i august 1852, i forbindelse med en rettstvist om gruvene i Neskilen. For mer om reisen, se Høvik, 2005

60 Reiseskildringen handlet om en reise Müller gjorde mellom Øvre Telemark og Kristiansand i 1775. Til Arendal kom han midt på natten 13. august 1775, og han kom innom byen på ny på reisen tilbake fra Kristiansand tolv dager senere. I boka, som han gav ut i 1778, beskrev han Arendal på følgende måte: «Her anvendte vi Morgenstunden paa at besee denne af sin Handel og besynderlige Beliggenhed lige berømte Bye. Egnen omkring er smuk; og Handelen, i det mindste frem for de fleste Steder paa Vesterkandten, i Flor. Den ligger ved Udlobet af en Elv, er bygd paa Pæle i Stranden nedenfor et steilt Field, og alle Gader saaledes igjennemtrukne med Canaler. Det frapperer i det lidet, som Venedig i det store». Beskrivelsen av Arendal finnes i avskrift på KUBEN (KUBEN. PA-1319. Lokalia. Arendal. Boks 51; Müller 1778).

61 Kirchhoff beskrev byen som bygd rett på vannet og med trebrygger til gater. For Kirchhoff var det som å se et Venezia i miniatyr, et «Venedig in Kleinen zu sehen» (Johansen, 2002, s. 109).

62 Kaastrup, 1998, s. 33.

«i sandhed er et lide Venedig», er det ikke urimelig å tolke det dithen at Dunker hadde hørt uttrykket før han kom dit, og at besøket bekreftet det.

Det er også mulig å tenke seg at Dunker kan ha hørt uttrykket av arendalsborgerne selv under besøket, men bildet er hverken brukt hos Dedekam eller Foss. Det er litt underlig. En skulle tro at et slikt bilde ville vekke den arendalske bystoltheten de begge følte på og var opptatt av. Slik som Venezia gav kanalene, broene og husene som var bygd på pæler, Arendal et særpreg som gjorde byen verdt å besøke. Slik som Venezia hadde vært en stor sjøfartsby, en kjøpmennenes by, var Arendal en stor sjøfartsby og en borgernes by, og slik som Venezia hadde vært en mektig bystat, hadde Arendal løsrevet seg fra Kristiansand og den omkringliggende landsbygda og blitt en selvstendig kjøpstad. Bruken plasserte også Arendal i et stort og godt selskap. I løpet av 1800-tallet omtaltes både Stockholm, Amsterdam, St. Petersburg, Lübeck, Christiania og Arkangelsk som Nordens Venedig, og enda flere ble kalt lille Venedig. Som byens ordfører og en av byens ledende borgere kan Dedekam saktens ha møtt både Edmond og Dunker da de var i byen. Mer underlig er det med tanke på at uttrykket var kjent i lokaloffentligheten i Arendal i Dedekam og Foss sin samtid. I 1856, samme år som Edmond gav ut si bok, og fire år før Dedekam gav ut si, ble det trykket et dikt på forsiden av Vestlandske Tidende, der det femte verset begynner med «Den By er lagt paa Holme, et lille Venedig; Kanalerne, de trænge seg ind og danne Viig». ⁶³ Byens historieinteresserte stadsingeniør Richard Arnold brukte uttrykket i artikkelen *Om reguleringerne i Arendal*, som ble utgitt som særtrykk i 1883, fem år før Foss gav ut sitt verk, der Arnold skriver at Arendal før bybrannene «hyppig kaldtes det lille Venedig». ⁶⁴

63 Vestlandske Tidende, 15. desember 1856, s. 1. Diktet var usignert, men Alf Martin Sandberg har senere vist at det var hans oldefar Caspar Køhler Sandberg som skrev diktet (Sandberg, 2009, s. 34–44). I 1872 dukket bildet opp på ny i Vestlandske Tidende: «Tusindaarsfesten [for Harald Hårfagres samling av riket] feiredes her hos os efter den Leilighed, her findes, paa en værdig Maade. [...] Tilslutningen til Festen var overmaade stor, og det Syn, vor Havn med det fast uoverskuelige Antal Baade, der havdde grupperet sig imellom Sangerfærgen og Fyrværkeriflaaderne, godtgjorde tilfulde Berettigelsen af at kalde Arendal Norges Venedig» (Vestlandske Tidende, 20. juli 1872, s. 1).

64 Arnold, 1883, s. 3: «Arendal havde før 1863 et eiendommeligt og malerisk udseende. Den øvre delen af byen med høie træhuse klint opefter steile fjeldvægge, smale stræder og smug, netop brede nok for et kjærrelas, men med stigninger bedre skikket for klæv end for kjørsel, bratte trappeopgange langs husene – den nedre nærmest beliggende del med sine kanaler, broer og gamle pælebrygger – ikke underlig, at byen på grund af sin karakteristiske bebyggelse ved vannet og indvåndernes velbekjendte storartede driftighed på sjøen, hyppig kaldtes «det lille Venedig». Uttrykket kan han for så vidt ha hentet fra Müllers reiseskildring, som vi vet fantes i Arendals offentlige bibliotek i 1883 (Katalog over Arendals Skoles offentlige Musæums Bogsamling, Arendal 1883, s. 81), men det ville neppe være nok til at Arnold kunne påstå at byen hyppig hadde blitt kalt det lille Venedig.

Uttrykket dukket stadig opp i den lokale offentligheten i tiden frem mot 200-årsjubileet, for eksempel i heftet *Arendals næringsliv i eldre og nyere tid i tekst og bilder* fra 1902: «Nordens Venedig, som det engang kaldtes, er en overordentlig vakker liden by». Det ble også lagt til: «Navnet Nordens Venedig passer ikke længere paa Arendal. Det er dog ikke saa svært lenge, siden det var et meget passende Navn».⁶⁵ En kan si at uttrykket hadde blitt en del av arendalsborgerenes fortelling om byen, og mest om det gamle Arendal, før de store bybrannene, slik Arnold hadde brukt det. Uttrykket hadde dermed gått fra å være en skildring av trekk ved byen i sin samtid, til å bli brukt tilbakeskuende om en tid da kanalene og broene fremdeles preget bybildet. Den franske historikeren Pierre Nora fremhever at minnesteder, ikke bare de fysiske, men også de virtuelle, blir viktigere for en minnekultur når minnemiljøene ikke lenger er selvsagte, når de er under press, på spill eller i rask endring.⁶⁶ I siste halvdel av 1800-tallet var Arendal i rask endring. Gjenfyllingen av kanalene og moderniseringen etter bybrannene på 1860-tallet fjernet mange av sporene etter det førmoderne Arendal. På 1870-tallet begynte nedgangen i området skipsbygging og distriktets desidert største næring sjøfarten, en utvikling som kulminerte med arendalskrakket i 1886, og som førte til at Arendal i løpet av kort tid mistet statusen som landets største sjøfartsby, og heller ikke lenger var den rikeste byen.⁶⁷ For arendalsborgerne gjorde det at begrepet Nordens Venedig kan ha blitt enda viktigere, som et virtuelt minnested om byens fortid som stor og rik sjøfartsby. I årene inn mot 200-årsjubileet, da byen var preget av de økonomiske krisetidene som kom i kjølvannet av 1. verdenskrig, ble det kanskje enda viktigere. Slik ble begrepet også brukt i boka om byens næringsliv i 1923, og i sangen som skolebarna fra Barbu sang under barnetoget på jubileumsdagen.

En mer mangfoldig historiebruk

Byjubileet i 1923 var en politisk feiring av borgerskapet som hadde frigjort Arendal fra Kristiansand og gjort stedet til Norges største sjøfartsby, et Nordens Venedig. Jubileet var slik sett en manifestasjon av det borgerlige minnehegemoniet. Byhistorien ble brukt til å skape stolthet, en byidentitet,

65 Heftet, som ble skrevet av læreren Andreas Jensen, ble gitt ut i en serie med hefter om næringslivet i flere norske byer.

66 Stugu, 2010, s. 27–34, 78–80.

67 For mer, se Haugland, 2020, s. 254–301.

et byfelleskap, men det var byens politiske, sosiale og økonomiske elite som bestemte hvilke fortellinger som skulle fortelles. Den tonet også ned den økonomiske krisen som preget området i jubileumsåret, som hadde ført til at enkelte elementer i feiringen måtte utgå, og den dekket over motsetninger og spenninger som hadde kommet til overflaten forut for jubileet.⁶⁸

Utviklingen etter 1923 har gått i flere retninger. De historieproduserende og historiebrukende aktørene har blitt flere. Ved siden av det politisk-offentlige Arendal, lokale medier, næringslivet og faghistorikere, som alle spilte en rolle i 1923, har det kommet flere faghistorikere som har hatt arendalshistorien som et av sine forskningsfelt, de historieproduserende institusjonene har blitt større, både regionalt og i Arendal, det har kommet flere lokalhistorikere, og det er blitt etablert en rekke lokalhistorielag. Arendalshistorien har med andre ord både blitt profesjonalisert, demokratisert og mer mangfoldig, noe som i sin tur har utfordret det borgerlige minnehegemoniet. Området som har tatt del i byjubileene har dessuten blitt større. I 1992 ble bykommunen Arendal slått sammen med landkommunene Hisøy, Moland, Tromøy og Øyestad.

Denne utviklingen har også fått konsekvenser for hvilke arendalsfortellinger som har blitt fortalt under byjubileene. Jeg mener det kan identifiseres fire slike typer fortellinger. En type er selvsagt fortellingene om det historiske bysentrum, som i hvert fall delvis kan ses som gjenfortellinger av borgerskapets arendalsfortelling. En annen type er fortellinger som skal knytte den nye storkommunen sammen. Skipsbyggingen, gruvevirksomheten, trelasteksporten, tømmerfløtingen og sjøfarten er eksempler på det. Som næringer bandt de by og land sammen, de har formet den bosettingen som fremdeles preger mye av bosettingsmønsteret i kommunen i dag, og de er egnet til å skape felles stolthet, felles identitet. Dette er fortellinger der faghistorikerne har vært det Stugu kaller historiske råstoffprodusenter,⁶⁹ og som er løftet frem fra politisk-offentlig hold ved alle de tre jubileene etter 1923, men særlig i de to jubileene som har blitt feiret etter kommunesammenslåingen. En tredje type er fortellinger som løfter frem gamle stedsidentiteter innen dagens storkommune. Gjennom artikler i lokalhistorietidsskriftene, bokutgivelser og arrangementer rundt om i kommunen

68 For eksempel besluttet kommunen å kutte ut den planlagte festmiddagen for utvalgte borgere, mens avholdsbevegelsen truet med å boikotte feiringen på grunn av at det skulle serveres alkohol på festdagen (Molaug, 2023, s. 84).

69 Stugu, 2010.

har de ulike lokalsamfunnene forsøkt å løfte frem sitt eget særpreg, sin egen historie. Kanskje vi skal se det som en reaksjon på fortellingen om en samlet kommune etter 1992? I forlengelsen av det er det også mulig å identifisere en fjerde type fortellinger om konflikter mellom by og land, fortellinger som setter et mer kritisk lys på Arendal, og særlig storborgerskapet. Slike fortellinger har kanskje særlig blitt løftet frem av lokalhistorielagene i byens omland, men gjerne bygd på arbeider gjort av faghistorikere. Som nevnt henger det sammen med det vi kan kalle en profesjonalisering av arendalshistorien, noe som igjen henger sammen med en profesjonalisering av norsk lokalhistorie mer generelt etter 1970.⁷⁰

Profesjonaliseringen av arendalshistorien

Jubileumsboka fra 1923 markerte starten på en profesjonalisering av arendalshistorien. Her har historiefagets institusjoner, som universitetene og høyskolene, men også museet i Arendal, som senere ble fylkesmuseum og som i dag er Aust-Agder museum og arkiv KUBEN, og senere også Næs Jernverksmuseum, spilt en viktig rolle. Siden 1970-tallet har det kommet flere hovedoppgaver i historie som har gitt ny kunnskap om arendalsdistriktets historie, og som har utfordret arendalsborgernes historiefortelling. Gustav Sætras oppgave problematiserte arendalsborgernes utnyttelse av de skogeiende bøndene langs Arendalsvassdraget på 1700-tallet, Gunnar Moldens oppgave satte søkelyset på de religiøse stridighetene i arendalsdistriktet i siste halvdel av 1800-tallet, og Anne Tone Aanbys oppgave om Øyestad sogn gav viktig ny kunnskap om bosetning og mangesysleri i et kyst sogn i arendalsdistriktet på 1600- og 1700-tallet.⁷¹

Både Sætra, Molden og Aanby har etter endt utdanning arbeidet som historikere på Agder og gitt stadig ny kunnskap og nye perspektiver på arendalsdistriktets historie, Sætra med by- og sjøfartshistorie, deriblant et viktig arbeid om kampen om de såkalte nedenesprivilegiene, flere arbeider om Lofthusreisinga og en artikkel om arendalsborgeren Hans Herlofsons involvering i slaveøkonomien,⁷² Aanby med kvinne- og sjøfartshistorie,⁷³ og Molden med sjøfarts-, gruve- og jernverkshistorie.⁷⁴ Molden skrev dessuten

70 Melve, 2022a, s. 292.

71 Molden 1991; Sætra, 1980; Aanby 1976.

72 Sætra, 1984, 1992, 1995, 1996a, 1996b, 1998, 2001, 2007a, 2007b, 2008, 2014.

73 Aanby, 1998, 2007; Aanby & Haugland, 2018.

74 Molden, 1989, 1992, 1999, 2000, 2005, 2011, 2012, 2018.

boka *Seilskutebyen Arendal* i forbindelse med 275-årsjubileet i 1998. Boka var det første historieverket om arendalsområdet etter kommunesammenlåingen, og handlet ikke bare om byen, men om trekk fra omlandets historie, og bandt på den måten den nye storkommunen sammen.

En fjerde historiker, Johannes G. Torstveit, skrev sin hovedoppgave om sjøfarten i Arendal under gullalderen på 1870-tallet, men har også gjort et viktig arbeid om arendalskrakket.⁷⁵ Det har utfordret det borgerlige minnehegemoniet og problematisert sider ved Arendals gullalder som sjøfartsby. Torstveit har også, sammen med en fast utstilling om krakket ved KUBEN, bidratt til at krakket har blitt en etablert del av områdets historiebevissthet. Noe av grunnen til det, kan imidlertid også være at fortellingen har gitt resonans, at den sammen med fortellingene om oppløp, Lofthus og kornoppløp i Arendal, har rørt i en slags fellesidentitet i byens omland, et felles undertrykt vi mot storborgerskapet i byen. Andre viktige arbeider er historiker Finn-Einar Eliassens doktoroppgave om grunneiere, grunnleiere og huseiere i norske småbyer i tidlig nytid, deriblant i Arendal, historiker Anne Hilde Nagels oppgave om etableringen av Frolands Verk, som møtte sterk motstand fra arendalsborgerne, Ingrid Fiskaas sin masteroppgave om Lofthusreisinga, og Amund Pedersens masteroppgave om kornoppløpet i Arendal i 1813.⁷⁶

Profesjonaliseringen av lokalhistorien har ikke bare satt sitt preg på hvilke historier som er blitt fortalt under jubileene, den henger samtidig sammen med jubileene. Jubileene har vært anledninger til å engasjere faghistorikere til å skrive byens historie på nytt. Initiativet til bokprosjektene har både økonomisk og redaksjonelt ligget hos kommunen. En kan si at det politiske Arendal har tatt ansvar for å holde det kollektive minnet ved like. For eksempel var det formannskapet som vedtok å opprette en egen bokkomite i 1969 i forbindelse med 250-årsjubileet i 1973. Bokkomiteen bestod av fire mannlige politikere og næringslivsledere i byen.⁷⁷ Formannskapet vedtok også finansieringen, og det var Arendal kommune som stod som utgiver. Politisk var det også enighet om at verket skulle gå tilbake til Arendals forhistorie. Selve verket ble skrevet av lokalhistorikeren og forfatteren Birger Dannevig. I tråd med oppdraget lot han verket starte i

75 Torstveit, 1986, 2012.

76 Eliassen, 1999; Fiskaa 2009; Nagel 1974; Pedersen 2011.

77 Formann ble avtroppende ordfører Jens T. Thommesen, de øvrige var byens rådmann K. M. Harvig og de to bystyrerepresentantene lektor Arthur Tørå og skolestyrer Bjarne Jernquist. Senere kom også ytterligere to bystyrepolitikere, regnskapsføreren Erik Skindlo og lektoren Gunleif Myhren, med i komiteen (Dannevig, 1973a, s. 221; Arendal 250 år. Rapport).

1528, første gang stedet Arendal er nevnt i historiske kilder, og han la som Dedekam i 1860 og Hammer i 1923 vekt på at Arendal hadde vært et sted lenge før stedet fikk kjøpstadsprivilegier, «vokst frem av seg selv og i kraft av de naturlige muligheter». ⁷⁸

Også trebindsverket som har blitt gitt ut i forbindelse med 300-årsjubileet var politisk initiert. Rett nok kom det opprinnelige initiativet fra historikeren Andreas Raaum, lokalhistorikeren Øyvind Rosenvinge og den lokalhistorieinteresserte skipsmegleren Nils H. Thommesen. ⁷⁹ Selve bokprosjektet kom imidlertid i gang som følge av et vedtak i bystyret den 26. mai 2011. Vedtaket slo fast at bokverket skulle være faglig sterkt og skrives av faghistorikere. Til grunn for vedtaket lå det med andre ord en vitenskapsteoretisk erkjennelsesinteresse, slik det også hadde gjort det i bystyrets vedtak om jubileumsbok i 1923. Samtidig viste vedtaket i 2011 en ambisjon om å bruket bokverket politisk:

Bystyret ser at for en kommune som fremdeles bærer preg av å ha vært 5 kommuner fram til og med 1991, er det viktig å benytte tiden fram til byjubileet i 2023 til å nedtegne kommunens felles historie. Bystyret ser at historien kan bidra til felles forståelse og identitet, og således understøtte kommuneplanens visjon for perioden fram til jubileet: «Arendal – varm, stolt og utadvendt». [...] Bokverket skal omfatte hele det geografiske landområdet som utgjør Arendal kommune i dag. Det må være et mål at bokverket skal fremme felles og lokal identitet, samt forståelse for den historiske utviklingen i Arendalsregionen sett i et nasjonalt og internasjonalt perspektiv. ⁸⁰

78 Dannevig, 1973a.

79 Rosenvinge var sentral i Arendal historielag i en årrekke. Thommesen var en av stifterne av Arendal bymuseum i Kløckers hus og var også sterkt engasjert i kulturminnevern i arendalsdistriktet. Thommesen kom dessuten fra en av de storborgerlige slektene i Arendal, Thommesen-familien, som stod bak et av landets største rederier, Thommesen & Smith. Thommesens far var dessuten ordfører i Arendal fra 1948 til 1967. Odd Longum var medlem av bystyret i Arendal.

80 Arendal kommune, Bystyret, PS 60/11. På kommunens egen hjemmeside for jubileet ble det utdypet hvordan kommunen tenkte å arbeide for å skape felles opplevelser i hele kommunen i forbindelse med 300-årsjubileet: «Vi jobber for å skape et jubileum hvor alle innbyggerne får mulighet for å delta. Vi skal samarbeide med lag og foreninger, næringslivet og innbyggerne om å gjøre året spesielt for hele kommunen, selv om det er Arendal by som blir 300 år.» (Arendal kommune (u.å.). I kommunedelplanen for kultur het det dessuten: «Frem mot byjubileet i 2023 skal kunst og kultur i større grad sette preg på sentrum, og innbyggerne skal være aktive medskapere sammen med profesjonelle kunstnere. Det skal søkes eksterne prosjektmidler for å igangsette konkrete kunstprosjekter som gir innbyggerne mulighet til å sette spor etter seg i form av kunstneriske uttrykk.» Punktet ble gjentatt i den reviderte kommunedelplanen for kultur som skulle gjelde fra 2017 til 2020 (Arendal kommune, 2017, s. 28). Videre het det: «Kulturminner og kulturarven vår er kunnskap som bidrar til utvikling av lokal identitet og innbyggernes opplevelse av tilhørighet. Kommuneplan 2011–2021 presiserer at kulturminner og kulturarv skal være synlig og tilgjengelig, og bidra til at vår lokale historie blir gjort levende. Kuben og de lokale museene er viktige i dette arbeidet, sammen med kulturenheten selv, som også bidrar inn i formidlingsarbeidet. Arendal by- og regionhistorie er under utarbeidelse og planlegges utgitt i tre bind frem mot byjubileumet i 2023». Også dette punktet ble videreført i den nye planen fra 2017 (Arendal kommune, 2017, s. 30).

Hovedargumentet for en ny byhistorie var altså ikke jubileet i seg selv, heller ikke var det historiefaglig begrunnet, men begrunnet med at kommunen bar preg av gamle kommunegrenser og gamle stedsidentiteter. Det fantes ingen felles arendalsidentitet i den nye storkommunen, og det nye bokverket ble sett på som et verktøy for å få det til. Bokprosjektet skulle ikke bare omfatte byen, men hele storkommunen, i vedtaket kalt arendalsregionen. Det ble også lagt vekt på å involvere historielag og skoler i hele kommunen i opptakten til jubileet, og at jubileumsåret skulle feires med begivenheter i hele kommunen. Sentralt i bystyrevedtaket var en oppfatning om at nøkkelen til å skape en ny arendalsidentitet lå i felles opplevelser og i en felles historiefortelling. Historien skulle med andre ord brukes politisk for å gjøre Arendal kommune til mer enn et lokalpolitisk og administrativt fellesskap.

Trebindsverket ble skrevet av fagfolk. Arkeologen Eirin Holberg og historikeren Knut Dørum har skrevet bind 1, byhistoriker Håkon Haugland bind 2 og historiker Iselin Theien bind 3.⁸¹ Videre har trebindsverket blitt fagfellevurdert, og underveis har redaksjonskomiteer bestående av faghistorikere fra academia og fra AAma KUBEN fulgt arbeidet og gitt forfatterne tilbakemeldinger. Videre har verket gitt ny kunnskap om og nye perspektiver på arendalsdistriktets historie, det har dannet et solid utgangspunkt for mer forskning og, i tråd med bystyrevedtaket fra 2011, lagt vekt på fortellinger fra hele dagens storkommune. Samtidig har bokprosjektet, også i tråd med vedtaket fra 2011, vært politisk styrt og politisk brukt. Redaksjonskomiteene ble utnevnt av kommunen. Prosjektet ble ledet av ei bredt sammensatt styringsgruppe med representanter fra Universitetet i Agder, KUBEN og Arendal historielag, men også av representanter for kulturetaten i kommunen og flere personer oppnevnt av bystyret, og gruppa ble ledet av en bystyrepoliker.⁸² Videre skjedde boklanseringene i kommunal regi, kommunen står som utgiver av trebindsverket, og bystyret har bevilget budsjettmidlene til prosjektet. Trebindsverket har slik sett fått et offisielt preg, det fremstår den nye offisielle historien om Arendal.

Som nevnt spilte også historielagene en viktig rolle både i bokprosjektet og i planleggingen og gjennomføringen av 300-årsjubileet. Fremveksten av lokalhistorielag og lokalhistorikere er et annet viktig trekk ved

81 Haugland, 2020; Holberg & Dørum, 2018; Theien, 2023.

82 Leder av styringsgruppa var hele tiden lokalpolitikeren og historikeren Gjermund O. Bjørdahl, mens Ellen L. Gjertsen fra Arendal historielag var representant for lokalhistorielagene i arendalsdistriktet gjennom hele prosjektet, og delvis også nestleder i styringsgruppa. Hun deltok også i alle tre redaksjonskomiteene. For mer om sammensetningen av styringsgruppa, se Haugland, 2020, s. 4; Holberg & Dørum, 2018, s. 4; Theien, 2023, s. 4.

historiebrukens historie i arendalsdistriktet etter 1923, og særlig etter kommunesammenslåingen i 1992.

Gamle grenser, gamle stedsidentiteter

Det første historielaget i arendalsdistriktet var Øyestad historielag, som ble stiftet i 1966. Deretter fulgte stiftingen av historielagene på Tromøy i 1967, Hisøy og Flosta i 1978, Stokken i 1980, Austre Moland i 1981, Arendal i 1985 og Bråstad i Øyestad i 2002.⁸³ Etableringen kan dermed ikke knyttes til kommunesammenslåingen i 1992, men det kan for så vidt ses en mulig sammenheng mellom opprettelsen av Moland kommune i 1962 og opprettelsen av de tre historielagene i Austre Moland, Stokken og Flosta. Det har heller ikke blitt etablert noe felles historielag for den nye storkommunen etter 1992, slik tilfellet var i Tvedestrand, der Historielaget i Dypvåg, Holt og Tvedestrand ble opprettet i 1960, to år etter sammenslåingen av de tre gamle kommunene i 1960. Det kan ses som et uttrykk for at Arendal fortsatt bærer preg av å ha vært fem forskjellige kommuner før sammenslåingen, slik bystyret var inne på i sitt vedtak i 2011, en sammenslåing som dessuten skjedde på tross av stor politisk motstand i alle de fire landkommunene.⁸⁴ Med unntak av Bråstad ble alle historielagene stiftet innenfor rammene av gamle politiske og administrative enheter eller fellesskap. Hisøy, Tromøy, Flosta, Stokken og Øyestad hadde alle vært egne landkommuner og kirkesogn, og Hisøy, Tromøy, Flosta og Øyestad hadde også vært det Steinar Imsen har kalt pliktkommuner på 1700-tallet, med et ansvar innen både skolevesen og fattigomsorg, etter hvert også med egne forliksråd og ligningskommisjoner.⁸⁵ Kanskje kan en se på historielagene som forvaltere av gamle bygdeidentiteter og bygdefellesskapenes minnekulturer, drevet av en lokalhistorisk erkjennelsesinteresse for hjemstedet blant historieinteresserte amatører?⁸⁶ Kanskje de også kan ses som forvaltere av identiteter som var under press eller i fare. Kommunesammenslåinger var et stadig tilbakevendende tema i politisk debatt og i offentligheten både på

83 Se liste hos Hundstad (2015, s. 464–465).

84 Mens et enstemmig bystyre i Arendal gikk inn for sammenslåing, og ja-siden hadde et flertall på én stemme i Hisøy kommune, gikk et klart flertall i de øvrige tre kommunestyrene mot sammenslåing. Det var i tråd med de lokale, rådgivende folkeavstemningene som ble avholdt i forkant av kommunestyremøtene, der et stort flertall var mot sammenslåing (Theien, 2023, s. 252–255).

85 Imsen, 1994, s. 231. Se også Haugland, 2020, s. 121–131.

86 Dag Hundstad har kalt lokalhistorikere for barfothistorikere, det vil si «sjølgrodne historikere med ein slags geografisk opphavsrett til å utforske sine egne lokalsamfunn» (Hundstad, 2018, s. 140. Se også Melve, 2022a, s. 288).

1960-, 1970- og 1980-tallet. Selv om kommunene i arendalsdistriktet ikke ble slått sammen før i 1992, kan debatten ha ført til et press på gamle sted-sidentiteter, og det kan ha ført til et sterkere fokus på bygdefellesskapenes egen historie. I Hisøys tilfelle kom initiativet til å stifte historielaget til og med fra politisk-offentlig hold. Våren 1978 inviterte Hisøy kommune til et åpent møte for å kartlegge interessen for å stifte et lag, et møte som førte til etableringen til et interimstyre. Laget ble formelt stiftet samme høst.⁸⁷ Viktig for stiftingen av lagene både i Hisøy, Flosta, Stokken og Austre Moland var dessuten Agder historielags sekretær Olav Ulltveit-Moe.⁸⁸

Historielagene har siden stiftingen vært viktige både som produsenter og brukere av arendalshistorien, både gjennom produksjonen av egne årbøker, bokutgivelser, foredrag og andre arrangementer. Flere av dem har på ulike måter også vært involvert i utgivelsen av bygdebøker. Flere av verkene er skrevet av faghistorikere. Flosta historielag engasjerte for eksempel historikeren Anne Tone Aanby og sjøfartshistorikeren Dag Bakka jr. i forbindelse med historielagets flerbindsverk om Flostas historie.⁸⁹ Og kort tid før kommunesammenslåingen i 1992 gikk historielaget og kommunen sammen om å engasjere lokalhistorikeren Andreas Vevstad til å skrive noe så sjelden som ei bok om kommunens politiske historie i dens «selvstendige periode».⁹⁰ Harald Berntsens bok om Stokkens historie, som kom ut i 1981, ble skrevet på oppdrag fra Moland kommune, men det er mulig å se prosjektet, som hadde en egen bygdebokkomite, i sammenheng med opprettelsen av et historielag i Stokken i 1980.⁹¹ Gunnar Molden har skrevet to bind av Tromøys historie på oppdrag av en bygdebokkomite oppnevnt av Tromøy kommune, men Tromøy historielag var også en viktig støttespiller underveis i prosjektet.⁹² Hvilken rolle Øyestad historielag spilte i utgivelsen av tobindsverket om Øyestad, som ble skrevet av historikeren Kjell Bråstad, er mer uklart. Her opprettet kommunen en bygdebokkomite seks år før stiftingen av historielaget, men selve verket ble utgitt i 1981.

87 Hundstad, 2015, s. 175–176.

88 Hundstad, 2015, s. 176–183.

89 Se Bakka jr., 2010; Aanby, 2014a, 2014b.

90 Vevstad, 1992.

91 Året før opprettelsen av historielaget gav Stokken menighet ut et jubileumsskrift om Stokken kirke, som da fylte hundre år. Verket fikk økonomisk støtte fra Moland kommune. Skriftet begynner med en del om Stokkens historie. Arbeidet med skriftet kan slik sett ha vært en inspirasjon eller bakgrunn for stiftingen av historielaget året etter (Ellingsen, Engrav & Jørgensen, 1979).

92 E-post fra Gunnar Molden 1. juni 2024. Prosjektet ble videreført etter kommunesammenslåingen med støtte fra den nye storkommunen Arendal. Se innledningen til bind 1, som kom ut i 1999 (Molden, 1999, s. 3).

Historielagene har også spilt en rolle under de to byjubileene som har blitt markert etter kommunesammenslåingen. Fokuset har vært på fortellinger fra eget område. For eksempel stod Arendal historielag bak utgivelsen av *Arendal Byes historie* i forbindelse med 275-årsjubileet i 1998,⁹³ og samme år bidro laget også i utgivelsen av den første utgaven av Arendal byleksikon, med en historisk innledning av Kjell-Olav Masdalen. Samme år markerte Øyestad historielag jubileet med et arrangement som startet med gudstjeneste i Tromøy kirke og endte med møte på Asdal, og en egen museumsdag på Bomsholmen fløtningsmuseum der Andreas Vevstad holdt foredrag om tømmerfløtinga i Arendalsvassdraget.⁹⁴ Hisøy historielag arrangerte på sin side en foredragskveld om gamle uthavner på Hisøy, en historisk vandring i Kolbjørnsvik, det største av tettstedene på øya, og gav ut ei bok om stedsnavn på øya.⁹⁵

Historielagene spilte også, helt i tråd med bystyrevedtaket i 2011, en svært aktiv rolle inn mot og under 300-årsjubileet i 2023, med egne arrangementsrekker og artikler med fortellinger fra eget område i historielagstidsskriftene, men også med fellesarrangementer. Flosta historielag arrangerte for eksempel en foredragskveld om sjøfartsbygda Flosta i 2019 med Håkon Haugland, forfatter av bind 2 av Arendals historie, som foredragsholder. Samme foredragsholder holdt et foredrag i Austre Moland historielag om jordbruksbygda Austre Moland i 2017, og et om skipsbygging på Tromøya for Tromøy historielag i 2019.

Det borgerlige minnehegemoniet består?

Det politiske ønsket om å skape en felles identitet i storkommunen Arendal har, sammen med profesjonaliseringen av arendalsdistriktets historie og historielagenes flere tiår lange innsats, bidratt til formingen av nye arendalshistorier etter 200-årsjubileet i 1923. Slik har de utfordret det borgerlige minnehegemoniet som ble skapt av det historieinteresserte borgerskapet i Arendal på 1800-tallet. Likevel vil jeg hevde at de byidentitetsskapende fortellingene knyttet til arendalsborgernes minnehegemoni har hatt en fremtredende plass i den arendalske historiebruken helt frem til i dag. Slik

93 Bak utgivelsen stod ei gruppe bestående av representanter fra historielaget, Arendal Bymuseum, Stiftelsen Kløckers Hus, Aust-Agder-Arkivet og Agderposten (Agderposten, 10. januar 1998).

94 Agderposten, 18. september 1998.

95 Agderposten, 27. mai 1998, 5. juni 1998, 28. november 1998. Boka het *Hisøy. Gamle og nye stedsnavn*, og ble skrevet av Ulrik Sissener Kirkedam (Kirkedam, 1998).

sett kan spørsmålet stilles om ikke det borgerlige minnehegemoniet fremdeles består.

Når det gjelder historien om nummer to-byen Arendal, kan en årsak til det være at rivaliseringen med Kristiansand er høyst levende. Arendal er fremdeles nummer to-byen på Agder, det har i flere tiår pågått en sykehusstrid mellom de to byene, og i forbindelse med fylkessammenslåingen oppstod det strid om fordelingen av fylkeskommunale og statlige arbeidsplasser. Det gjør nummer to-byfortellingen effektiv som et bånd mellom fortid og nåtid.

En annen grunn kan være det fortsatte behovet for en historie om en stolt fortid, en gullalder, en fortelling om den stolte sjøfartsbyen som ble kalt Nordens Venedig. Som jeg har vært inne på, kan det uttrykket ha blitt viktigere som lokalhistorisk, virtuelt minnested etter 1923, både fordi byen ikke lenger var en stor seilskuteby, og fordi kanalene ble fylt igjen en etter en. Her har også turistnæringen spilt en rolle. Det er interessant at turistnæringen tok i bruk uttrykket i sin markedsføring av Arendal og Sørlandet som turistmål mer eller mindre på samme tid som den siste kanalen ble fylt igjen i 1933.⁹⁶ Herman Lundsrud, som skrev en reiseskildring fra Sørlandet som ble trykt i flere norske aviser i 1933, skrev for eksempel at «Nordens Venedig kaltes Arendal i gamle dager; det var i den tid da byen lå på syv holmer».⁹⁷ Etter 1933 har det stadig blitt tatt til orde for å gjenåpne en av de gamle kanalene. I 2018 ble Kanalselskapet etablert med det formål å gjenåpne kanalen som ble fylt igjen i 1933, og slik sett gjøre det virtuelle minnestedet om Nordens Venedig til et fysisk minnested. Også det øvrige næringslivet i Arendal har vært opptatt av å knytte seg til fortellingen om den stolte sjøfartsbyen. Det er for eksempel tydelig i ei bok om næringslivet som kom i forbindelse med 275-årsjubileet i 1998.⁹⁸ Initiativet kom fra MediaSør, og boka ble til i samarbeid med kommunen og næringslivet. Boka bestod dels av en historisk del, skrevet av historikeren Kjell-Olav Masdalen, og dels av en presentasjon av næringslivet i storkommunen i jubileumsåret. På den måten ble det forsøkt skapt et bånd både mellom

96 Uttrykket dukker opp alt i 1928, i artikkelen «Sørlandet på kryss og tvers», som stod på trykk i *Kjenn ditt land* i 1928, der redaktøren Finn Lie beskrev Arendal som «aristokraten blandt kystbyene, den er gammel og fornem og har enda et anstrøk av storhet siden seilskibenes glansperiode i slutten av forrige århundre. Da var Arendal en mektig by med en av landets største seilskibsflåter og arendalitenes følte sig som Sørlandets bergensere. Nu er seilskibene for lengst en saga, og vi er langt inne i dampskibenes prosaiske tidsalder, og Arendal har fulgt med tiden. Seilene er byttet ut med damp, og den moderne tid har holdt sitt inntog i «Norges Venedig» (Lie, 1928, s. 8–9).

97 Se for eksempel avisa *Folkets Røst* (Askim), 7. september 1933.

98 Masdalen, 1997.

fortidens næringsaktører og næringslivet i jubileumsåret, og på tvers av gamle kommunegrenser. Boka skulle slik sett skape stolthet, ikke bare over byens sjøfarts- og næringslivshistorie, men over det næringslivet kommunen kunne vise til i 1998. I boka gjentas også borgerskapets arendalsfortellinger om byen som opprinnelig var «bygd på 7 holmer, derav navnet Nordens Venedig», og om arendalsborgerne som til tross for «kongens strenge påbud og sterke begunstigeelse av Kristiansand» frigjorde seg fra stiftstaden.

En tredje viktig grunn til at de borgerlige arendalsfortellingene fremdeles står så sterkt, er at fortellingene er blitt gjenfortalt under byjubileene i 1973, 1998 og 2023. Flere av elementene i den offisielle feiringen var dessuten den samme som i 1923. En kan kanskje si at 200-årsjubileet ble en mal for hvordan byen skulle feires, selv om det også har kommet nye elementer inn. I 1973 bestod programmet for hovedfestdagen 7. mai av kongebesøk, festgudstjeneste, slik som i 1923, middag på rådhuset, fyrverkeri, også som i 1923, og fakkeltog. Det historiske opptoget måtte utgå grunnet regn, men ble holdt senere på året. Året ble avsluttet med ny gudstjeneste og nytt fakkeltog, samt en fremvisning av en film om Arendal. I filmen, som blant annet ble lagd med støtte fra kommunen, ble fortellingen om Nordens Venedig gjentatt, og det ble lagt vekt på at Arendal fremdeles var en stor og stolt sjøfartsby med en flåte på alle verdens hav.⁹⁹ Arendalskrakket ble derimot ikke nevnt, heller ikke nedgangstiden som fulgte etter seilskutenes svanesang. Også Agderposten markerte jubileet, med en egen jubileumsavis på 80 sider, der Birger Dannevig skrev om sjøfartsbyen Arendal, mens Christen Poppe skrev flere artikler om Arendal før byen ble kjøpstad.¹⁰⁰ Som i 1923 var hovedpoenget at Arendal egentlig var mye eldre enn det byjubileet en feiret, og at byen faktisk vokste frem på sju holmer.¹⁰¹

I 1998 var det igjen duket for et historisk opptog, denne gangen arrangert av Arendal Handelstands Forening, der ordføreren og resten av formannskapet, skolebarn fra flere av kommunens skoler og representanter fra en rekke lag og foreninger deltok utkledd i kostymer fra ulike perioder av Arendals historie.¹⁰² Som i 1923, 1948 og 1973 markerte også lokalavisa jubileet. Et av Agderpostens helgebilag var viet 275-årsjubileet til Arendal

99 Filmen fikk også støtte fra Aust-Agder Sparebank, Kredittkassen Arendal og Den norske Creditbank, samt arendalsfirmaene Jørgen P. Jensen og C. H. Sørensen & Sønner (Arendal 250 år. Rapport).

100 Agderposten, 5. mai 1973.

101 Poppe, 1973, s. 3, 15.

102 Opptoget ble ikke arrangert på selve jubileumsdagen, men 19. juni (Agderposten, 17. juni 1998, 20. juni).

og Risør.¹⁰³ I 1998 var det faktisk media som i større grad enn kommunen løftet frem fortellinger fra hele kommunen, også fortellinger som satte et mer kritisk søkelys på borgerskapets rolle, og avisa brukte faghistorikerne til å fortelle den. Sætra skrev om privilegjestriden på Agder, Molden om de religiøse vekkelsene i arendalsdistriktet i siste halvdel av 1800-tallet, mens Masdalen skrev om dansk-norsk kolonihistorie, der han fortalte om slaveskipet *Fredensborg* og arendalsborgeren Hans Herlofsons involvering i slaveøkonomien. En egen artikkel om temaet var også på sin plass, tatt i betraktning at byjubileet i 1998 var det første etter funnet av slaveskipet *Fredensborg* i 1974. Det ble også gitt plass til enkelte røster som kritiserte måten jubileet ble feiret på. Forskeren Helge Røed skrev for eksempel: «Arendals fall snakker man helst ikke om her i byen. Man lever videre på minnene om en storhetstid, som aldri kommer tilbake. På en nesten fattigfornem måte har byen forsøkt å holde på fortidens former. Det er ikke lenge siden 17. mai-komiteen tok av seg skalk og flosshatt.»¹⁰⁴

På selve jubileumsdagen i 2023 ble det, som tidligere, arrangert festgudstjeneste i Trefoldighetskirken, som i 1923 var det arrangement i Pollen med Arendalssangen, tale av ordføreren og konserter.¹⁰⁵ I byens gamle rådhus arrangerte Arendal historielag, Austegdelaget og Arendal Borgerlige Militaire, for øvrig et minne om borgervæpningen på 1700-tallet, en historisk dag med kanonsalutt, flere foredrag om byens historie og en oppvisning av historiske kostymer fra borgerskapet på 1700-tallet. I august samme år var Arendal også vertsby for Tall Ships Race. Arrangementet ble til som et samarbeid mellom kommunen og næringslivet og var helt i tråd med kommunens vedtak om å skape felles opplevelser og en bystolthet. Det er også mulig å se arrangementet som et forsøk på å skape et bånd mellom dagens Arendal og den historiske seilskutebyen. På slutten av året ble arrangementet fulgt opp med ei bok, skrevet av Jan Kløvstad, som var en av de kommunalt ansvarlige for gjennomføringen av jubileet, og utgitt av Arendal næringsforening og Arendal By AS.¹⁰⁶

Boka speiler kanskje et inntrykk en kan få av hele jubileumsåret. Fine jubeldager som har vist frem Arendals historie som sjøfartsby, men med liten grad av kritikk. Rett nok var det en stund usikkert om det kom til å bli noe bokverk på grunn av kommunens økonomi, og det har vært rettet

103 Agderposten, lørdag 2. mai 1998.

104 Agderposten, lørdag 2. mai 1998, s. 3.

105 Se programmet for festdagen på nettsiden www.arendal2023.no.

106 Kløvstad 2023.

kritikk mot bruken av penger på bokprosjektet. Det ble også rettet kritikk mot kostnadene knyttet til Tall Ships Race. Jubileumsåret fant imidlertid ikke rom for å ta opp mer ømtålige eller kontroversielle temaer som kommunesammenslåingen i 1992, at grunnlaget for byens fremvekst og velstand på 1700-tallet bygde på borgerskapets utnyttelse av skogeiende bønder langs Arendalsvassdraget, avskogingen skapt av områdets sjøfart og skipsbygging, eller de miljømessige konsekvensene av Sam Eydes etablering av storindustri på Eydehavn. Kanskje årsaken til det, i hvert fall delvis, kan ligge i at arendalsborgerne minnehegemoni fremdeles består, også i dagens storkommune.

Forfatterbiografi

Håkon Haugland (f. 1980) er Ph.d. i byhistorie fra Universitetet i Bergen og forsker og rådgiver ved Aust-Agder museum og arkiv, avdeling KUBEN. Han har arbeidet med en rekke lokal-, regional- og sjøfartshistoriske problemstillinger, og skrevet flere artikler og bøker, deriblant bind 2 av *Arendal by- og regionshistorie*, og boka *Lingard av Lyngør. Stålbark, minneskute og skuteminne*.

Referanser

Utrykte kilder

Arendal kommune

Bystyret

Aust-Agder museum og arkiv, KUBEN

KA0906-PK-1 Arendal kommune, Katalog I

PA-1319. Lokalia

PA-1039. AA-samlingen (Foss' samling)

PA-1435. Personalialia

PA-2065. Aust-Agder-Museet

Riksarkivet

Folketellinger

Folketellingen 1870, L0039: Arendal

Aviser

Agderposten
Grimstad Adressetidende
Tvedestrandsposten
Vestlandske Tidende

Referanser

- Arendal kommune. (2017). *Kulturens kraft. Kommunedelplan for kultur 2017–2020*. Vedtatt i Arendal bystyre 16.3.2017.
- Arendal kommune. (u.å.). *Om jubileet*. Hentet 21. oktober 2024 fra <https://arendal300.no/arendal-2023/om-jubileet/>. (1973).
- Arendal 250 år*. Rapport. Leseselseksemplar på KUBEN.
- Arnold, R. (1883). Reguleringerne i Arendal. *Norsk Teknisk Tidsskrift* (særtrykk). Den Norske ingeniør- og arkitektforening.
- Bakka jr., D. (2010). *Flosta bygdebok I. Sjøfart: Skogen, vinden og havet*. Flosta historielag.
- Bergh, A. M. (1874). *Gutten med 15 Mils Støvlerne. Eventyr-Geografi af Espen Askelad, Professor paa Malediverne*. B. T. Mallings Boghandel.
- Brandt, T. (1999). «Da verden hadde fire hjørner». *Myter, historie og identitet rundt tusenårsjubileet i Trondheim i 1997* [Hovedoppgave i historie]. NTNU.
- Bråstad, K. J. (1981). *Øyestad bygdebok*, bind I–II. Øyestad kommune.
- Bull, I. (2014). Politisk kultur i stiftsbyene – erfaringer med borgernes medbestemmelse. I Bull, I. & Maliks, J. (Red.) (2014). *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (s. 134–174). Fagbokforlaget.
- Bull, I. (2022). Byeliten på 1700-tallet. De sterke nettverk. I Dørum, K. (Red.). (2022). *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (s. 85–106). Cappelen Damm Akademisk.
- Bøe, J. B. (2006). *Å lese fortiden. Historiebruk og historiedidaktikk*. Høyskoleforlaget.
- Dannevig, B. (1973a). *Arendal gjennom skiftende tider. 1528 – 1723 – 1973*. Arendal kommune.
- Dannevig, B. (1973b). *Arendal før og nå*. Den norske Creditbank.
- Dedekam, M. S. (1860). *Bidrag til Kjøbstaden Arendals Beskrivelse*. T. D. Hjorthøy.
- Dunker, B. (1922). *Reise til Tellemarken og til Arendal. Sommeren 1852. Breve til min moder*. Gyldendalske bokhandel.
- Eliassen, F.-E. (1999). *Norsk småbyfeodalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650–1800*. Den Norske Historiske Forening (HIFO).
- Eliassen, F.-E. (2006). Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830. I Helle, K. (Red.) (2006). *Norsk Byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax forlag (s. 145–245).
- Ellingsen, S., Enggrav, O. A., Jørgensen, E. M. (1979). *Stokken kirke 100 år*. Stokken menighetsråd.
- Ersland, G. A. (2011). *Byens konstruksjon. Varige spor i byens landskap*. Dreyers Forlag
- Esmarck, F. von. [1704]. *Diarium over Hans udi Hans Kongelige Majts Kong Friderich den Fierdes Tienneste og Kongelige Svitte til udi, og omkring Norge gjorde Land Vand Reise, som begynte fra Kiøbenhavn's Slott den 14 Majj Anno 1704 og blef lykkeligen fuldendet og sluttet d. 6 Septembr. 1704*. Håndskreven dagbok oppbevart på Gunnerus – Spesialsamlinger ved NTNU Universitetsbiblioteket i Trondheim, og tilgjengelig i skannet utgave på bibliotekets nettsider.
- Fiskaa, I. (2009). *Statsmakta og Lofthusreisinga: styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786–87* [Masteroppgave]. Universitetet i Oslo.
- Foss, F. (1861). *For Halvandet Hundrede Aar siden*. H. J. Jensen. Utgitt under psevdonymet Israel Dehn.

- Foss, F. (1893). *Arendal Byes historie. Udarbeidet med Bidrag af offentlige Midler efter opbevarede Protokoller, Aktstykker og Optegnelser*. Arendals Bogtrykkeri,
- Foss, F. (1998). *Arendal Byes historie. Udarbeidet med Bidrag af offentlige Midler efter opbevarede Protokoller, Aktstykker og Optegnelser*. Arendal Historielag. (Opprinnelig utgitt 1893.)
- Godtemplarbladet*. Organ for Norges Storlosje av I. O. G. T. (1918, 1. august). Arendal. Storlosjemøtets by.
- Gorboe, R. (1923). *Fra Norges næringsveie i tekst og billeder. Aust Agder fylke. Arendal (ved 200 aars jubilæet 1923)*. Aktieforlaget Johannes Hanche/John S. Olsens trykkeri, Arendal.
- Gyldenløve, U. C. (1770). *Dag-Register over Hans Kongelige Mayestaets, Kong Friderich den Fierdes Reyse i Norge udi Aaret 1704*. Samuel Conrad Scwach.
- Haugland, H. (2020). *Arendal by- og regionshistorie: Bd. 2. I sjøfartens tid. Arendal 1723–1900*. Cappelen Damm Akademisk.
- Haugland, H. (2023). Deltagelse, medbestemmelse, innflytelse. Borgere og bystyring i Arendal og Risør før 1837. I *Ikke bare jubel. Aust-Agder-Arv, 2023*, (s. 26–57). Aust-Agder museum og arkiv.
- Holberg, E. & Dørum, K. (2018). *Arendal by- og regionhistorie: Bd. 1. Arendal før kjøpstaden. Fram til 1723*. Cappelen Damm Akademisk.
- Hundstad, D. (2015). *Agder historielag 1914–2014 – En lokalhistorisk reise*. Agder Historielag.
- Hundstad, D. (2018). Barfothistorikere og akademikere. Profesjonalisering og strid i lokalhistorien. I O. Alsvik, H. P. Hosar & M. Wiig (Red.), *I dørtrekken fra Europa. Festskrift til Knut Sprauten i anledning 70-årsdagen 22. juni 2018* (s. 134–161). Nasjonalbiblioteket.
- Høvik, A. (2005). Reise til Tellemarken og til Arendal. «Breve til min Moder». Bernhard Dunker – sommeren 1852. I Lundberg, E., Høvik, A., Engesæth, L. (Red.). (2005). *Sånn var det. Årbok for Arendal historielag*, nr. 11 (s. 56–63). Arendal Historielag.
- Imsen, S. (1994). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2: Lydriketiden*. Tapir forlag.
- Imsland, T. & Garcia de Presno, Ø. (1973). *Vi markedsfører Arendal*. Lesesalseksemplar på KUBEN.
- Jensen, A. (1902). *Arendals næringsliv i ældre og nyere tid i tekst og billeder*. A. M. Hanches forlag.
- Kirkedam, U. S. (1998). *Hisøybilder: Bind VI. Hisøy. Gamle og nye stedsnavn. En beskrivelse av steder, stedsnavn og veinavn på Hisøy*. Hisøy Historielag.
- Kløvstad, J. (2023). *Tall Ships Race Arendal 2023*. Arendal By AS og Arendal næringsforening.
- Krohn, L. M. (1850). *Legater, Testamentariske Bestemmelser, Gavebreve etc. Arendals Bye vedkommende*. L. M. Krohn.
- Kaastrup, S. (1998). Utlendingers reisevirksomhet på Sørlandet – Landsdelens første turisme. *Aust-Agder-Arv, 1998* (s. 7–40). Aust-Agder-arkivet.
- Lie, F. (1928). Sørlandet på kryss og tvers. *Kjenn ditt land*, 7(5), 8–28.
- Lindemark, H.-B. S. (2019). «Olavs by eller byen ved fossen? Sarpfossens fremstilling og rolle som identitetsbærer for Sarpsborg de siste 100 år». I *Heimen*, 56(1), 8–24.
- Masdalen, K.-O. (1997). Arendals næringsliv gjennom 500 år. I Dalseng, H. K., & Øverland, A. (1997). *Arendal næringsliv i dag. En presentasjon av næringslivet i Arendal kommune Jubileumsåret 1998* (s. 20–32). Særtrykk. MediaSør.
- Melve, L. (2022a). Erkjenningsinteresser, redaksjonell profil og innhold. Del 1 (1922–1994). *Heimen*, 59(4-2022), 284–297. Oslo: Universitetsforlaget
- Melve, L. (2022b). Lokalhistoria inn i eit nytt tusenår. Del 2 (1995–2022). *Heimen*, 59(4-2022), 298–310. Oslo: Universitetsforlaget.
- Molaug, G. (2023). Da Arendal og Risør fylte 200 år. I *Ikke bare jubel. Aust-Agder-Arv, 2023* (s. 76–85). Aust-Agder museum og arkiv.
- Molden, G. (1989). «Øster på Norge med Malm». Tromøyskipperne som fraktet jernmalm på 1700-tallet. I *Tromøy Årbok 1989 Nr. 1*. Tromøy Historielag.
- Molden, G. (1991). *Metodismens begynnelse i arendalsdistriktet* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.

- Molden, G. (1992). En tilstandsrapport fra Arendals-gruvene i 1789/99. I *Aust-Agder-Arv, 1992*, (s. 31–48). Aust-Agder museum og arkiv.
- Molden, G. (1998). *Seilskutebyen Arendal*. Arfo.
- Molden, G. (1999). *Tromøyfolk gjennom tidene: Bd. 1. Gårds- og slektshistorie for den østre delen av Tromøy*. Tromøy bygdeboknemnd.
- Molden, G. (2000). Ikke bare sol og seil: en oversikt over jernverksdriften i Aust-Agder. *Heimen, 37*(2-2000), 111–134.
- Molden, G. (2005). Grevens gruver: Fritzøe Jernverk, Larvik Grevskap og gruvene ved Arendal. *Fortuna tidsskrift for historie, teknologi og kultur med tilknytning til de gamle norske jernverkene, 2*, 41–64.
- Molden, G. (2011). En brasiliansk Terje Vigen fra Barbu. I Lundberg E., Rosenvinge, Ø., Johannesen, D. M., Johansson, E., Gundersen, J. F. (Red.) (2011). *Sånn var det. Årbok for Arendal historielag, nr. 17* (s. 100–104). Arendal historielag.
- Molden, G. (2012). *Tromøyfolk gjennom tidene: Bd. 2. Gårds- og slektshistorie for den midtre delen av Tromøy*. Tromøy bygdeboknemnd.
- Molden, G. (2018). Malmfarten og andre typer skutefart. I *Aust-Agder-Arv, 2018* (s. 141–171). Aust-Agder museum og arkiv.
- Nagel, A. H. (1974). *Privilegiene til Froland Verk. Grunnleggelsen av en industribedrift i 1760-årene* [Hovedfagsoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Olstrup, J. W. (2012). *Gjenstandskategorier som historieforteller – et perspektiv på et museums historie: Kristiansand Museum* [Masteroppgave i museologi]. Universitetet i Oslo.
- Pedersen, A. (2011). *Kornoppløpet i Arendal 1813: deltakere, organisering og legitimering* [Masteroppgave]. Universitetet i Oslo.
- Poppe, C. (1973). Arendal er langt eldre enn 250 år. De legendariske 7 holmer bare et av historiens magiske tall? *Agderposten* 5. mai 1998, s. 3, 15.
- Reisehaandbog for Arendal og Oppland 1914*. (1914). Utgitt av Arendal og Oplands Turistforening, John S. Olsens Trykkeri
- Sandberg, A. M. (2009). «Min oldefars barndomsminne fra Arendal datert 1856». I Lundberg, E., Rosenvinge, Ø., Johannesen, D. M., Johansson, E. (Red.) (2009). *Sånn var det. Årbok for Arendal historielag, nr. 15* (s. 39–44). Arendal historielag.
- Scheel, F. (Red.). (1923). *Arendal fra fortid til nutid*. Gyldendalske bokhandel.
- Skjævestad, R. (1969). Frithjof Foss – en motedikter og lokalhistorier. [Hovedoppgave]. Statens Bibliotekskole.
- Smith, A. C. R. (1923). *Personalialia vedrørende mere kjendte Arendalsfolk døde i aarene 1874–1914*. Arendals Bogtrykkeri.
- Stugu, O. S. (2010). *Historie i bruk* (2. utg.). Samlaget.
- Supphellen, S. (1982). Byadministrasjon i Noreg på 17.h.talet. I Ericsson, B., Fällström, A.-M., Jensen, S., Linde, H., Mäntylä, I., Supphellen, S. (1982). *Stadsadministration i Norden på 1700-tallet* (s. 115–172). Universitetsforlaget.
- Sweet, R. (1997). *The writing of Urban history in Eighteenth Century England*. Clarendon Press.
- Sætra, G. (1980). *Embetsmann, bonde, borger: Konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i opplandet* [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Sætra, G. (1984). Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene 1723–1756. I K. Bäck, H. Gustafsson, J. Herstad, J. Holmgaard, M. Kuisma, M. Molander, I. Mäntylä, Ø. Rian & G.Sætra. (1984). *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-tallet. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. Publikation 3* (s. 303–344). Universitetsforlaget.
- Sætra, G. (1986). Danmarksfarten endres – farten mellom Agderkysten og Danmark 1856–1914. *Kattegat-Skagerrak projektet* (meddelelser, nr. 10, s. 77–126). Kattegat-Skagerrak-projektet.
- Sætra, G. (1992). Adam – Herlofsons negerslave. I *Aust-Agder-Arv, 1992* (s. 7–17). Aust-Agder museum og arkiv.

- Sætra, G. (1995). Byutvikling på Agder 1641–1842. I *Vår barndoms have. Årbok 1995 for Vest-Agder fylkesmuseum* (s. 24–53). Vest-Agder Fylkesmuseum.
- Sætra, G. (1996a). Fra bondeledere til fanger: Rettsforfølgelsen mot lederne i Lofthusreisinga 1789–1790. *Agder historielags årsskrift* (s. 83–175). Agder Historielag.
- Sætra, G. (1996b). Fra opprør til revolusjon? Agder på 1700-tallet. *Vår barndoms have. Årbok 1996 for Vest-Agder Fylkesmuseum* (s. 12–28). Vest-Agder Fylkesmuseum.
- Sætra, G. (1998). Lofthusreisinga og følgene 1786–1797. I B. E. Johnsen & G. Sætra (Red.), *Kristian Lofthus og hans tid: artikler fra historisk sommerseminar arrangert av Høgskolen i Agder i samarbeid med Lillesand kommune* (s. 49–76). Høgskolen i Agder.
- Sætra, G. (2001). Norske sjøfolk i hollandsk tjeneste. *Kontakten mellom Agder og Holland på 1600- og 1700-tallet* (s. 74–82). Flekkefjord museum.
- Sætra, G. (2007a). Rederiet i Aust-Agder. I *Aust-Agder-Arv*, 95–108. Aust-Agder museum og arkiv.
- Sætra, G. (2007b). Kvinner og skipsfart. I *Aust-Agder-Arv*, 273–280. Aust-Agder museum og arkiv.
- Sætra, G. (2008). *Aust-Agder og sjøfarten – rederens rolle*. Aust-Agder rederiforening.
- Sætra, G. (2014). Bondepolitikk. Lofthusreisinga som lærestykke. I A. H. Nagel & S. Dyrvik (Red.), *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet* (s. 49–64). Bodoni forlag.
- Sætra, G. & Tveite, S. (2008). *Rapport til forprosjektet Arendals sjøfartshistorie 1680–2010*. Arendal kommune.
- Theien, I. (2023). *Arendal by- og regionshistorie: Bd. 3. Mot moderne tider. Arendal 1900–2022*. Cappelen Damm Akademisk.
- Torstveit, J. G. (1986). *Vår ære og vår makt: ei næringsøkonomisk undersøkelse av skipsfarten i Arendal i 1870-åra* [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Torstveit, J. G. (2012). *Storsvindel, bankkrakk og nytt politisk parti. Arendal 1886–1888*. Arendals tidende.
- Vevstad, A. (1992). *Øyestad kommune 1838–1991: Den kommunale virksomheten i Øyestads «selvstendige» periode*. Øyestad historielag i samråd med Øyestad kommune.
- Aagedal, O. (2011). Jubilerings og historiebruk. I B. E. Johnsen, & K. Pabst (Red.) *Formidling. Bruk og misbruk av historie. Agderseminaret 2010* (s. 91–106). Høyskoleforlaget.
- Aagedal, O., Botvar, P. K. & Brottveit, Å. (2017). *Kunsten å jubilere. Grunnlovsfeiring og minnepolitikk*. Pax forlag.
- Aalholm, O. A. (1961, 26. april). Morten Smith Dedekam – en av Arendals mest fremtredende kommunemenn, *Agderposten*, s. 3, 5.
- Aanby, A. T. (1976). *Befolkningsvekst og næringsforhold i Øyestad sogn på Agder 1660–1800* [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Aanby, A. T. (1998). Kystkvinner med ansvar og ledelse. I J. H. Munksgaard, (Red.) (1998). *Kvinner i arbeid og yrkesliv. Vår barndoms have. Årbok for Vest-Agder Fylkesmuseum, 1998* (s. 79–94). Vest-Agder Fylkesmuseum.
- Aanby, A. T. (2007). *Nedenes Fogderie, hvor Skibsbyggerierne og Eegematerialerne dertil har sit egentlige Hiem*. I *Heimen*, 44(2), 227–238.
- Aanby, A. T. (2014a). *Flosta bygdebok II. Gårder, bruk og beboere: Bd. 1. Tverdal, Staubø og Ytrebø*. Flosta historielag.
- Aanby, A. T. (2014b). *Flosta bygdebok II. Gårder, bruk og beboere: Bd. 3. Eikeland, Borås, Vatnebu, Gjerdalen og Brårvik*. Flosta historielag.
- Aanby, A. T. & Haugland, H. (2018). Rederinnenens tidsalder – borgerskapets kvinner i Arendal på 1700-tallet. I *Aust-Agder-Arv*, 172–189. Aust-Agder museum og arkiv.

KAPITTEL 7

«Ung av sinn, munter og festglad»: Jubileumsfeiring i Mandal gjennom 100 år

Birgitte Sørensen Vest-Agder-museet

Abstract: The Norwegian parliament decided in 1921 to grant Mandal's application to become a town, with all its privileges. The privileges were to come into force from first of July 1921. The date for the consecration of Mandal church was exactly one hundred years earlier. During this period, Mandal municipality's boundaries had changed. The municipalities had grown, and even changed names. The church's function in society has also changed considerably over the past 100 years. This chapter gives a comparative analysis of the celebration of the town and church jubilees in the period 1921 to 2022. The main narratives in these anniversaries are analyzed and seen in connection to the consequences they had for the museum in Mandal. This analysis reveals both continuity and change in the town and church celebrations throughout the last century. The analysis also shows that people today still have a relationship with the church, although they rarely use it.

Keywords: town privileges, celebrations, anniversaries, church, museum, identity.

Introduksjon

«Byen er gammel av år – den eldste av alle Sørlandsbyene – til tross for sitt forestående 25 års jubileum. Men den er ung av sinn. Og under sommerens sol er den munter og festglad».¹ Slik beskrev *Fædrelandsvennen* 25-årsjubilanten Mandal i 1946. Etter 300 år som ladested fikk Mandal kjøpstadsrettigheter i 1921. Det ble markert med et sammensatt festprogram – på dagen 100 år etter innvielsen av Mandal kirke i 1821. Byjubileene som fulgte, ble dobbeltjubileer, for kjøpstad og kirke. I 1946 ble jubileene feira over en tilsynelatende lik mal som i 1921. Det samme skjedde i 1971 og i 1996. Det var klare forventninger knytta til 100-årsjubileet i 2021. Men sjøl i en kystby med gode havner er det skjær i sjøen. Fra 1. januar 2020 hadde Mandal blitt slått sammen med nabokommunene Lindesnes og Marnardal til en ny Lindesnes kommune. Mandals bystyre hadde blitt til Lindesnes kommunestyre. Det var ikke uproblematisk å bevilge midler til et jubileum for det som kunne oppfattes som en fest for gamle Mandal kommune. I 2012 hadde Statskirka blitt til Den norske kirke, Norges folkekirke, med dalende medlemstall.² To år seinere ble det oppdaga skader i konstruksjonen på den snart 200 år gamle Mandal kirke. Og ikke nok med det: En global pandemi stengte ned store deler av samfunnet fra våren 2020 og ut jubileumsåret.³ Mange spørsmål dukka opp; hvem og hva skulle feires, fantes det en felles identitet og var det mulig å gjennomføre en tradisjonsrik folkefest som var i tråd med de til enhver tid gjeldende smittevernregler?

Hvordan et jubileum markeres, er et interessant forskningstema. Aktørene i jubileene får definisjonsmakt over historien, både når det gjelder hva som framheves fra jubilantens historie, og hvordan markeringa i seg sjøl organiseres. Forholdet mellom sentrum og periferi kan gi grobunn for konflikt, særlig når jubilantens historie har hatt ulike grenser, og styrkeforholdet mellom sentrum og periferi har vært dynamisk. Jubileer kan brukes til å definere hvordan vi forstår fortida i dag, og skape visjoner for framtida. Kapittelet er basert på et innlegg under Agderseminaret 2023, hvor Mandal museums rolle i jubileene sto sentralt. Jubileene i Mandal har ikke tidligere blitt forska på. I denne artikkelen er fortellingene i selve jubileene det sentrale, men museets rolle vil også være en del av analysen. Målet med denne artikkelen er å se på hvilke hovedfortellinger som har

1 Hoven, 1946, s. 6.

2 Tabell 3.

3 Koronapandemien. Kilde: sml.snl.no/koronapandemien. Nedlasta 27.2.2024.

prega jubileumsfeiringene i Mandal fra 1921 til 2021, og hvordan dette har endra seg gjennom perioden.

Hvorfor feirer vi?

Fra 1921 til 2021 har Mandal feira by- og kirkejubileer i faste intervaller. Museet i Mandal har vært delaktig i flere av markeringene. I løpet det siste tiåret har museet også vært med på å markere stemmerettsjubileet og Amaldus Nielsen-jubileet,⁴ grunnlovsjubileet og Tidemand-jubileet,⁵ Vigeland-jubileet⁶ og frigjøringsjubileet.⁷ Vi feirer historiske personer, bygninger og politiske vedtak, bedrifter, institusjoner og hendelser. Vi velger hvem, hva og hvordan. Anette Warring bruker begrepene *minnepolitikk* og *identitetspolitikk* i sin analyse av de danske grunnlovsjubileene.⁸ Torleif Hamre skriver at «Minnepolitikk handler om definisjonsmakt over historieforståelsen – til bruk i samtida».⁹ Ifølge Olaf Agedal handler identitetspolitikk om makta tolking av fortida har på det å forstå nåtid og framtid. Jubileenes innhold kan bidra til å prege synet på hvem vi er, og hvem vi skal være i framtida.¹⁰ Agedal skriver: «historiske jubileer dreier seg om tolking og vurdering av fortida, og formidling av disse inn i nåtida».¹¹ Han viser til Warring og minnepolitikken. Jubileumsfeiringer forteller noe om hvem jubilanten er, og hvem vi ønsker at jubilanten skal være. Agedal skriver om *iscenesettingsperspektivet* og *romdimensjonen*, *tidsdimensjonen* og *aktørdimensjonen* i jubileumsfeiringer: Hvilke bygninger og steder benyttes, hvilke datoer og tidsperioder benyttes og hvilke personer framheves – og glemmes? Han skriver også om viktigheten av å ha ulik kompetanse i jubileumsarbeidet: historiefaglig, politisk, kulturell, dramaturgisk kompetanse og kompetanse på arrangementsarbeid.¹²

Knut Sprauten viser til artikler som handler om arkiver og museers bidrag i festivaler og feiringer, og hvordan deres ønsker om historisk forankra innsikt, nyansering og debatt kan komme i konflikt med ønsker om

4 I 2013 var det 175 år siden kunstmaler Amaldus Nielsens fødsel i Mandal.

5 I 2014 var det 200 år siden Riksforsamlinga på Eidsvoll og kunstmaler Adolph Tidemands fødsel i Mandal.

6 I 2019 var det 150 år siden Gustav Vigelands fødsel like utenfor bygrensa til Mandal.

7 I 2020 var det 75 år siden andre verdenskrigs slutt.

8 Warring, 2007.

9 Hamre, 2019.

10 Agedal, 2011.

11 Agedal, 2006.

12 Agedal, 2011.

besøkstall og oppmerksomhet.¹³ Sprauten viser også til behovet for at fagfolk følger formidling via film og multimedier tett, ellers kan lett det som enklest lar seg dramatisere, velges framfor de mer komplekse fortellingene. I feiringer kan ulike historiesyn brukes, og målet for feiringene kan være uklare. Aagedal omtaler det planlagte grunnlovsjubileet i 2014 og viser til at det allerede i 2011 ble sendt ut oppfordring om ei bred tilslutning om dette. Det skulle legges opp til involvering, kulturinstitusjoner over hele landet ble oppfordra til å bidra under grunnlovsjubileets felles fane. Navet i feiringa skulle være Eidsvollbygninga.¹⁴

Jubileene som analyseres i dette kapittelet, handler om feiringer av et *sted* og et *bygg*. Norsk lokalhistorisk institutt ga i 2008 ut publikasjonen *Sted, tilhørighet og historisk forskning: Lokalhistoriens form og funksjon i det 21. århundre*. Stedet som politisk, kulturell og vitenskapelig konstruksjon diskuteres. Stedet er en fysisk realitet, men samtidig en kulturell konstruksjon. Lokalhistorien kan også brukes til å skape tilhørighet og til merkevarebygging av stedet.¹⁵

Knut Kjeldstadli framhever det å utelate noe fra historien som det mest skadelige i lokalhistorisk forskning. Kjeldstadli går også gjennom ulike definisjoner av stedet og viser til kobling mellom territorium, samfunn og kultur.¹⁶ Kjeldstadli studerer lokalsamfunnets indre struktur og ytre funksjoner. Dette er viktig i studier av byer, da de gjerne har hatt funksjoner utover sine grenser. Ei anna utfordring vil være å definere hva som hører til den lokale historien, er det bare det stabile? Kjeldstadli trekker blant annet fram historier om omreisende som ofte studeres med byens blikk, et utenfraperspektiv. Hva slags plass omreisende og andre som kun har midlertidig opphold i byen har, må tas stilling til. Kjeldstadli diskuterer vi-identiteten som ofte brukes i lokalhistorisk forskning. Og hvordan denne inkluderinga på den andre sida innebærer ei ekskludering. Han skiller mellom lokal patriotisme og aggressiv lokalisme og framhever igjen behovet for å studere det lokale «med et skarpt blikk for de andre stedene» byen, bygda eller regionen henger sammen med – nasjonalt og internasjonalt.¹⁷

13 Sprauten, 2011.

14 Aagedal, 2011.

15 Sprauten, 2008.

16 Kjeldstadli, 2008.

17 Kjeldstadli, 2008, s. 104–106.

Klas-Göran Karlssons typologi for historiebruk ser på hvordan ulike grupper bruker historien, som museumsansatte, forskere, politikere, kommersielle aktører og privatpersoner. Disse har ulike motiver og funksjoner for sin historiebruk. Historien kan brukes vitenskapelig, eksistensielt, moralsk, ideologisk, politisk-pedagogisk, kommersielt eller ikke-brukes, ifølge Karlsson.¹⁸ Den vitenskapelige historiebruken benyttes fortrinnsvis av historikere og historielærere, med mål om å verifisere og tolke historien der det er behov for å forstå historiske forhold og hendelser. Den eksistensielle historiebruken er den flest benytter, både enkeltmennesker og grupper, for å forstå sin egen historie. Denne er også ofte brukt i jubileer som de som her studeres, for å finne fellesnevner for et kollektivt minne i byen eller regionen. Den moralske historiebruken forbindes helst med autoritære regimer, hvor det er behov for å underkommunisere deler av historien som kan skade styrets legitimitet. Den ideologiske historiebruken benyttes gjerne av intellektuelle og politiske elitegrupper for å bygge opp en meningssammenheng og legitimere politikk og agenda. Historien formes sånn at den passer til avsenders ideologi. I ytterste form vil en ideologisk historiebruk være propaganda. De politisk-pedagogiske historiebrukere er gjerne intellektuelle, pedagoger og den politiske eliten. Denne historiebruken forenkler gjerne forhold i historien for å få fram poenger, skape debatt eller reaksjon i både positiv og negativ retning. Den kommersielle historiebruken kjennetegnes av at historien kan ses på som en salgsvare, hvor forhold forenkles og tilpasses markedet framfor kildene. Eller at de delene av historien som skaper størst økonomisk gevinst velges framfor andre. Ikke-bruk av historien handler om å velge bort deler av historien fordi den ikke passer inn i politikeres eller andres ideologi eller verdensbilde. Den har klare likhetstrekk med den ideologiske historiebruken, men kjennetegnes av bevisst fortieelse av historien i større grad enn i den ideologiske. Historietypologien til Klas-Göran Karlsson vil være et nyttig verktøy i analysen av hvilke hovedfortellinger som har blitt vektlagt i Mandals jubileer i perioden.

18 Karlsson & Zander, 2012.

Byen og kirka handler om det geografiske og fysiske, og om menneskene som bruker eller har et forhold til stedet, bygninga og funksjonene. Stedet kan, ifølge Kjeldstadli, tenkes på som en territorielt avgrensa helhet, eller som «relasjoner mellom mennesker».¹⁹ En slik definisjon gjør det også lettere å være del av flere samfunn, og man kan hindre følelsen av enten å være inkludert eller ekskludert. Kjeldstadli avslutter artikkelen sin med følgende inngang til lokalhistoriens funksjon:

På dette stedet, i den samme dalen eller ved den samme fjorden, under den samme sola og de samme årstidene, har mennesker som oss, med samme natur, men med en annen teknologi og en annen tenkemåte, søkt å livberge seg, å knytte kontakter med andre, å finne en mening. Og – på dette stedet, under den samme sola prøver nå også andre mennesker å livberge seg, knytte kontakter, å finne en mening.²⁰

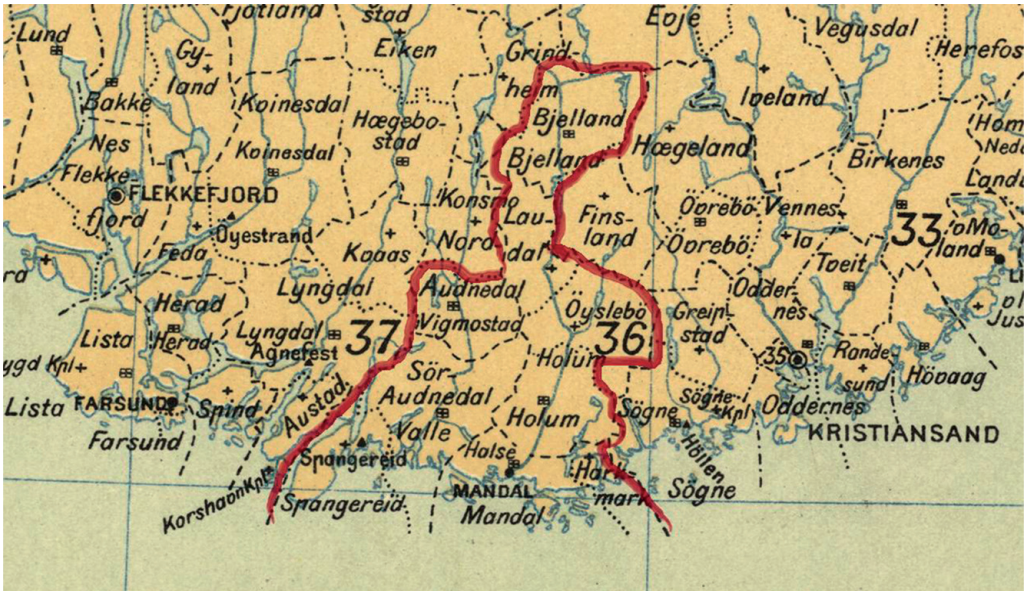
Empirisk bygger analysen på offentlige dokumenter, artikler og annonser fra aviser i perioden 1920 til 2022. Jubileumspublikasjoner, artikler i publikasjoner og offentlig statistikk er også benytta. For det siste jubileet brukes til en viss grad også digitale kilder: kommunens, kirkas og museets egne nettsider og sosiale medier. Sosiale medier er i denne sammenheng viktig både for å få et inntrykk av utvalget av publisert informasjon og ikke minst for å kunne vurdere hvilket engasjement denne informasjonen skapte. Det er samtidig ei utfordring at innlegg kan være sletta, endra eller korrigert uten at forskeren kan avdekke det. En del av analysen handler om museets rolle i jubileene, og jubileenes konsekvenser for museet.

Hundre år med by- og kirkejubileer

Mandal kirke er hundre år eldre enn Mandal by, men i dette kapitlet starter fortellinga i 1921, da Mandal ble kjøpstad og det første dobbeltjubileet ble feira. Siste jubileum som behandles starta i 2021 og varte ut 2022. I planlegging og gjennomføring av samtlige jubileer har kommunens politikere og administrasjon vært sentrale i byjubileene, prester og kirkas administrasjon i kirkejubileene.

¹⁹ Kjeldstadli, 2008, s. 107.

²⁰ Kjeldstadli, 2008. Side 108.

Utsnitt av Norgeskart 1922. Den røde grensa markerer dagens Lindesnes kommune. I 1922 var Spangereid, Sør-Audnedal, Vigmostad, Laudal, Bjelland, Øyslebø, Holum, Mandal, Halse og Harkmark egne kommuner. Kilde: Kartverket, historiske kart.

Fra 1779 hadde Mandal samme handelsrettigheter som en kjøpstad, men en riktig kjøpstad ble ikke byen før 1. juli 1921, på dagen 100 år etter innvielsen av Mandal kirke og etter at Stortinget hadde vedtatt odelstingsproposisjonen «Om ladestedet Mandals overgang til kjøpstad og om utvidelse av kjøpstadens grenser». Loven trådte i kraft 1. juli etter ønske fra Mandals bystyre.²¹ Her starta historien om dobbeltjubileene. En måned før kjøpstadsfesten hadde bystyret vedtatt et byvåpen for Mandal. Motivet var tre laks i sølv på blå bakgrunn. Mandalslaksen ble et viktig symbol i alle byfester, sjøl i 2021 da kommunesammenslåinga hadde resultert i nytt kommunevåpen.

Den første festen var i 1921. Kjøpstadsrettighetene ble feira med opp- tog, folkefest, konserter, konkurranser, festmiddager for eldre og for spesielt inviterte. Det nye kommunevåpenet ble brukt som dekorasjon. Det ble utgitt et skriv om Mandals historie og framtid.²² Skrivet var basert på tidligere trykte kilder, og forfatteren, byens kemner, omtaler det som «et fest- og programhefte, med en del billedstof til at live op».²³ I dette er

21 Slettan, 2006, s. 317.

22 Fjeldsgaard, 1921.

23 Fjeldsgaard, 1921, s. 3.

eksistensiell historiebruk mest framtreddende. Skrivet minnes byens bragder tilbake i historien, tilsynelatende uten kildekritisk tenkning. Det lå en klar minne- og identitetspolitikk bak skrivet og det øvrige innholdet i jubileet. Parallelt feira Mandal kirke hundre år, med festgudstjeneste, barnegudstjeneste, kveldsgudstjeneste og inviterte gjester, som tidligere prester og biskopen.²⁴ Kirkas historie ble presentert av presten, framstillinga problematiserte i liten grad stoffet, og med en forfatter fra kirkas elite bærer framstillinga preg av en politisk-pedagogisk historiebruk.²⁵

Den neste festen var i 1946. Det var Mandal bys første byjubileum. Det var også første sommeren etter okkupasjonen, og behovet for å gjenopplive Mandal som sommerby var stort. Jubileet ble en del av Mandalsdagene – med et sammensatt program av festligheter: Det var opptog, folkefest, konserter, motorbåt-tog og en rekke konkurranser. Det ble konkurrert i fotball, håndball, sekkeløp, tautrekking, trillebårløp og mannjevning, i dette tilfellet en verbal konkurranse om hvilke kommuner som var best på ulike områder²⁶ – for motstanderne var regionens kommunestyrer og ulike idrettslag. Det var by- og land-fokus, med besøk fra Farsund og Audnedal, samt fra Hirtshals i Danmark. Forfatter av jubileumsskriftet i 1921 skrev lengre avisartikler om byens historie, men i denne avisartikkelen så han også i stor grad framover, og retta særlig oppmerksomhet mot den framvoksende industrien.²⁷ Ved at jubileet og Mandalsdagene ble slått sammen, fikk det hele et mer regionalt preg. Det er indikasjoner på eksistensiell historiebruk her, hvor man minnes tidligere tider i et samfunn i stor endring. For i dette jubileet skues det i større grad framover enn 25 år tidligere. Det er også spor av ideologisk historiebruk. Politikere konkurrerte og debatterte, politiske partier og ulike kommunestyrer ble vinnere og tapere på denne festen. Maktpersoner fikk mye plass og dermed også mulighet til å definere fortid og framtid. En viss grad av pedagogisk-politisk historiebruk er det også. I tillegg framstår det mer kommersielt enn i 1921. Mandalsdagene skulle trekke folk til byen, og innholdet har elementer av en kommersiell historiebruk, hvor man trekker ut elementer som selger, politikere i sekkeløp og fotballkamp framfor eksempelvis vitenskapelige studier av egen historie.

24 Biskopen kunne ikke delta, og kun én tidligere prest hadde anledning.

25 Karlsson & Zander, 2012.

26 Thorvaldsen, 2020.

27 Fjeldsgaard, 1946.

Mandal kirkes 125-årsjubileum så også mot omlandet. Det ble pekt på kirkas funksjon for et større distrikt, og for flere sokn. De tradisjonsrike helligtrekongersmøtene ble brukt som et godt eksempel på kirkas betydning i en større region. *Samleren* skrev at «Siden den tid har vår kirke stått der som slektenes samlende midtpunkt i disse 125 år – og med sin klokke og sitt spir kalt og pekt på HAM som alene kan gi menneskene seier og evig håp».²⁸ Både i by- og kirkejubileet er det et ønske om å skape en felles identitet for byen og et større omland. Den eksistensielle historiebruken er særlig tydelig i kirkejubileet, hvor kirkas funksjon som et stabilt anker i livet, og samfunnet, framheves.

Byjubileet i 1971 skulle feire en by som hadde vokst betraktelig. Selve kommunen hadde vokst ytterligere, da de tre kommunene Halse og Harkmark, Holum og Mandal ble slått sammen til én kommune i 1964. Navnet ble Mandal. Når man studerer jubileumsprogrammet, virker ikke kommunesammenslåinga å ha påvirket innholdet i det som var i ferd med å bli en tradisjonell byfest. Jubileet ble feira med festmiddag, opptog, folkefest og konserter. Det ble i tillegg arrangert utstilling, og kommunen utga en lokalhistorisk publikasjon. I dette jubileet var også Mandal bymuseum på banen, da den eneste ansatte, museumsassistenten,²⁹ var billedredaktør for den lokalhistoriske publikasjonen *Våre femti år*.³⁰ Publikasjonen fikk historieinteressen til å blomstre, og Mandals bystyre beslutta «enstemmig og uten noen debatt»³¹ å nedsette ei sogenemnd som skulle sørge for at hele den daværende kommunens historie ble skrevet. Museumsassistenten skulle være sekretær for nemnda. Dermed ble assistentens stilling fra 1972 økt til museumstyrer i full stilling. Spirene til en vitenskapelig historiebruk kan spores. Nå skulle det forskes på kommunens fortid.

Kirkejubileet ble markert med festgudstjeneste, jubileumsmiddag og kirkekonsert. Sistnevnte var finale for både by- og kirkejubileet, arrangert i Mandal kirke. Det ble også utarbeida et felles program for by- og kirkejubileene og det ble gitt ut en publikasjon om Mandal kirkes historie.³² Den eksistensielle historiebruken er tydelig, kirkas stolte og lange historie skulle minnes, uten å rette et kritisk blick på institusjonen. Samtidig er deler av publikasjonen vitenskapelig ved at primærkilder er benytta i arbeidet.

28 Høyland, 1946.

29 Mandal bymuseum åpna sine første utstillinger i Andorsengården i 1960, med en deltidsansatt museumsassistent.

30 Haugland, 1971.

31 Seland, 1971.

32 Ousland, 1971.

Tabell 1. Innhold i byjubileer 1921–2021

	1921	1946	1971	1996	2021
Festmiddag med innbudte gjester	X		X	X	
Skriv om Mandals framtid	X				
Eldrefest	X		X		X
Konkurranser	X	X		X	
Opptog	X	X	X	X	X
Opptog med eksotiske innslag (malte ansikter, rom, romani)	X	X	X		
Laks i fokus	X	X	X	X	X
Folkefest	X	X	X	X	X
Konserter	X	X	X	X	X
Motorbåt-tog		X			
Lokalhistorisk publikasjon	X		X	X	X
Kunstgave			X		
Museet involvert i jubileet			X	X	X
Ringvirkning for museet			X	X	X
Utstilling			X	X	X
Jubileumsrevy				X	
Danskebåtanløp				X	
Gamle ordførere				X	X
Tema: Industri				X	X
Nye teknologi				X	X
Gamle filmer/klipp				X	X
Foredragsserie					X
Byroman					X

Kilder: Fjeldsgaard 1921; Haugland 1971; Eliassen 1995a og b; Slettan 2006; *Samleren* 1921, 1946; *Lindenes* 1921, 1946, 1971, 1996, 2021, 2022; *Fædrelandsvennen* 2021, 2022; Lindenes kommune 2021, 2022.

Byjubileets publisering som ble utgitt i 1971,³³ bærer preg av en vitenskapelig historiebruk: forfatterne er historielærere, og de bruker til en viss grad primærkilder til å analysere fortida.³⁴ Innholdet i publiseringen og programmet for øvrig bærer preg av eksistensiell historiebruk hvor byen minnes sin stolte historie. Det ligger en minnepolitikk bak jubileumspublikasjonene i Mandal. Disse bidrar også til å definere historieforståelse hos lokalbefolkninga, og igjen til å forme deres identitet.

33 Haugland, 1971.

34 Karlsson & Zander, 2012.

Tabell 2. Innhold i kirkejubileer 1921–2021

	1921	1946	1971	1996	2021
Ny sang/salme	X				X
Gamle prester	X				X
Festgudstjeneste	X		X	X	X
Barnegudstjeneste	X			X	
Kveldsgudstjeneste/nattverdsgudstjeneste	X				
Fest i bedehuset			X	X	
Kirkekonserter (by- og kirkejubileum 1971, 96). Mange i 2021–2022			X	X	X
Jubileumsmiddag/-lunsj			X	X	
Nyrenoverte deler					X
Salg av jubileumsmurstein fra kirka					X
Nyrenoverte deler					X
Radiogudstjeneste					X
Bispevisitas					X
Utstillinger					X

Kilder: Fjeldsgaard 1921; Haugland 1971; Eliassen 1995a og b; Slettan 2006; *Samleren* 1921, 1946; *Lindenesnes* 1971, 1996, 2021, 2021; *På kirkebakken* 2021, 2022; *Fædrelandsvennen* 2021, 2022; Lindenesnes kommune 2022.

Museets inntreden i jubileumsfeiringene gjorde at deres bidrag måtte forholde seg til nasjonale og internasjonale pålegg og krav. Fra 1974 definerte den internasjonale museumsorganisasjonen, ICOM, museer som «ikke-kommersielle, permanente institusjoner i samfunnets tjeneste. De er åpne for allmennheten, og skal gi mulighet for studier, utdanning og fornøyelse. Museenes oppgaver er å samle, bevare, utforske og formidle materielle vitnesbyrd om mennesker og miljø».³⁵

I 1996 sto nye jubileer for døra. Byen feira 75 år med laks i logoen. Det var opptog og festmiddag, folkefest og konserter. Og Mandal bys historie bind I og II ble lansert i 1995–1996.³⁶ Når historien fram til 1850 hadde kommet i bokform, ble det lagt økt press på bevilgende myndigheter til å få neste bind i havn, samt bindene om Halse og Harkmarks historie. Det ble formidla mer av byens nyere historie, som Mandals industrihistorie, det ble lansert ny Mandalssang og et moderne multimediashow. Jubileumskomiteen besto av ansatte i kommunen, representanter fra museum og historielag, reiseliv, industri og næringsliv. Museet var i enda større grad involvert i jubileet.

³⁵ Johansen, 2022.

³⁶ Eliassen, 1995a,b.

Museumsstyresen satt i jubileumskomiteen, og han var også billedredaktør for de to bindene av Mandal bys historie. Jubileet gjenoppliva ideen om at Gustav Vigelands barndomshjem burde bygges om til museum.³⁷ Dette ble en realitet, og museet Vigeland hus åpna i 2001.

Kirkejubileet ble også omfattende dette året. Det sammenfalt med 1000-årsfeiringa for kristninga av Norge, og en rekke barn og unge deltok på egne barnegudstjenester. I tillegg var det tradisjonell festgudstjeneste, og det ble arrangert jubileumsfest i bedehuset, kirkekonsert og jubileumslunsj.

Eksistensiell historiebruk var også sentralt i dette jubileet. Man skulle minnes tidligere storhet, som et «opptog i nostalgien tegn» hvor tre innslag ble premiært – av en jury bestående av tidligere ordførere.³⁸ Ideologisk historiebruk ser man særlig gjennom plassen industrien fikk i jubileet, historisk, men også ved at den fikk ren markedsføringsplass i utstillingsvinduer og multimediashow, dette kan også ses på som politisk-pedagogisk historiebruk hvor forming av minnepolitikken om industribyen Mandal ble forsterka. Ved dette jubileet ble imidlertid solide vitenskapelige publikasjoner utgitt, Mandal bys historie bind I og II; en *vitenskapelig* historiebruk ble en del av jubileet.³⁹

Jubileene hadde vokst i omfang fra starten i 1921. Når endelig de virkelige runde tallene skulle feires i 2021, var det nesten ikke grenser for hvor store feiringene kunne bli. Men endringer og hendelser skulle påvirke det neste dobbeltjubileet. Både byen og kirka hadde opplevd store omveltninger siden jubileene i 1996. Mandal kommune eksisterte ikke lenger, og med avviklinga av statskirka i 2012 fikk man indikasjoner på at framtidens overgangsriter ikke med like stor selvfølgelighet skulle arrangeres i ei kirke. I tillegg gjennomgikk kirka omfattende renovering, og det var lenge usikkert om den kunne avdukes innen jubileumsfesten. Det som imidlertid skulle vise seg å bli det mest oppsiktsvekkende med jubileene, var utfordringene en uforutsett pandemi skapte. Koronapandemien førte til at Mandal bys 100-årsjubileum allerede i januar 2021 ble annonsert utsatt til 2022.⁴⁰ Pandemien ramma kirkejubileet i mindre grad, da usikkerhetene rundt renoveringsarbeidet hadde gjort at 200-årsjubileet var planlagt å

37 Holmer-Hoven, 1996.

38 Mandal kommune (i Mandal museums samlinger), sluttrapport: Mandal bys 75-årsjubileum. Spang, A.M. (1997, 6.2).

39 Karlsson & Zander, 2012.

40 Klaussen, 2021.

starte så seint som første helga i advent, som også er starten på kirkeåret i Den norske kirke.

I januar 2020 hadde Mandal blitt innlemma i Lindesnes kommune, og det forestående byjubileet ble politisk sak i det nye kommunestyret i mai samme år.⁴¹ Hovedfokuset til kommunen var å bygge fellesskap innenfor de nye kommunegrensene. Mandal hadde vært den største kommunen, med desidert flest innbyggere. Frykten for at gamle Marnardal og Lindesnes kommuner skulle komme i skyggen av byen, var reell. I mai 2020 ble de første sakene om byjubileet behandla i Lindesnes kommunestyre. Følgende innstilling ble enstemmig vedtatt 28. mai: «Kommunen skal ta en rolle for å feire og markere Mandals byjubileum i 2021. For å komme i gang med planleggingen, opprettes det en interimskomite bestående av ordfører og rådmann, representanter fra kommunestyret og BU⁴² [...]».⁴³ Logo for byjubileet ble utvikla, og den var basert på Mandals gamle byvåpen, de tre laksene var tilbake!

I juni ble første møte i jubileumskomiteen avholdt. Komiteen besto da av Lindesnes kommunes ordfører, rådmann, to kommunestyrerepresentanter, to representanter fra Barne- og ungdomsrådet og kommunens kultursjef. I deler av møtet deltok også representanter fra Mandal Handel & serviceforening, arrangørselskapet iMandal og leder av Mandal menighetsråd og jubileumskomiteen for Mandal kirkes 200-årsjubileum. Møtereferatet vitner om et ønske om samarbeid, bistand og koordinering mellom jubileer, handelsstand og arrangører. Av referatet framgår også at komiteen for kirkejubileet allerede var nedsatt, med underkomiteer og flere konkrete programposter på plass. Leder av kirkejubileets komité hadde også med fellesprogrammet fra 1971, hvor byen og kirka samarbeida om sine jubileer. Under møtet ble det ytra ønske om å oppfordre ulike aktører til å koble sine aktiviteter til byjubileet. Et bredt spekter av underkomiteer ble nedsatt, og hovedkomiteens leder, kommunens ordfører, ble gitt et overordna ansvar for framdriften i planlegginga, i samarbeidet med kommunens kultursjef.⁴⁴

I august ble det avholdt nytt møte i hovedkomiteen. Komiteen innså at koronasituasjonen kunne påvirke jubileumsfeiringa i 2021. Det ble foreslått et program som tok utgangspunkt i en situasjon uten korona, et program

41 Lindesnes kommune Arkivsak-dok. 20/09864. Referat fra kommunestyremøte 28. mai 2020. Sak 31/20.

42 Barne- og ungdomsrådet.

43 Lindesnes kommune, arkivsak-dok. 20/09864. Referat fra kommunestyremøte 28. mai 2020. Sak 31/20.

44 Lindesnes kommune arkivsak-dok. 20/09864-4 Referat, møte i jubileumskomiteen Mandal 100 år, 22 juni 2020

som tok hensyn til restriksjoner, og et program som kunne avlyses/utsettes til et annet år. På møtet ble også en komité for handel og næringsliv oppretta.⁴⁵ Det ble lagt opp til et bredt engasjement og stor grad av involvering i planlegginga av byjubileet, ikke ulikt tanken bak grunnlovsjubileet i 2014. Målet var å skape eierskap, men involvering, blant annet gjennom bidrag fra frivillige og andre, var også viktig for å få flere til å dele på utgiftene. Det var nemlig bevilga en beskjeden sum kommunale midler, kr 500 000, til festen, samt et tilskudd etter søknad på kr 100 000 fra Agder fylkeskommune.⁴⁶ Mandal museum var del av historiekomiteen, men konsentrerte mest ressurser rundt utstillinga «Mandal – der elv møter hav» som var museets bidrag til byjubileet.

Det ble ikke jubileumsfest i Mandal i 2021. Lokalavisen *Lindenes* skrev 23. januar at byjubileet måtte utsettes til 2022. Hovedkomiteen ville ha en tradisjonell folkefest, og det lot seg ikke gjøre med gjeldende smittevernregler.⁴⁷ Budsjetet var fortsatt stramt, og rundt årsskiftet 2021–2022 proklamerte flere lokale kulturutøvere at de ikke ønska å delta på et dugnadsjubileum.⁴⁸

Ekstra planleggingstid bidro til at byjubileet i 2021–2022 ble innholdsrikt, både med og uten dugnad. Lokalt næringsliv og gavefond sørga for ekstra midler til jubileet, og tilskuddet fra Agder fylkeskommune ble økt til kr 200 000. Lindenes kommunes sluttrapport for byjubileet i 2021–2022 viser at jubileumskomiteen hadde kr 895 000 i disponible midler til jubileet.⁴⁹ Under jubileumsfeiringa var det opptog med utkledding, eldrefest, folkefest, konserter, lokalhistorisk publisasjon,⁵⁰ utstillinger og ny teknologi i formidlinga. Industrien var et sentralt tema også i dette jubileet, det var foredragsserier, samt bidrag som ble del av byjubileet på eget initiativ, slik også komiteen hadde hatt et ønske om. Mandal fikk endog en byroman.⁵¹

Mandal museum var delaktig i komitéarbeid, som innholdsleverandør og bidragsyter til flere programposter. Foredragene museet bidro med, var «Mandal 100 år» til *eldrefesten*, «Kvinner i industribyen Mandal» og

45 Lindenes kommune arkivsak-dok. 20/09864-6 Referat, møte i jubileumskomiteen Mandal 100 år, 10 august 2020.

46 Agder fylkeskommune, ref. 21/22902-2. 15. desember 2021. Avisen Lindenes (2021) 21. desember. Avisen Lindenes (2022). 13. januar.

47 Lauvland, 2021b.

48 Lauvland, 2021a, Lauvland, 2021c.

49 Lindenes kommune arkivsak-dok. 20/09864-9 Endelig rapport Mandal byjubileum 2021–2022.

50 Bind III av Halse og Harkmarks historie ble lansert under jubileet i 2022.

51 Ersland, 2021.

«Mandal, kvinnebyen». Museet bidro også med tekster, design og tjenester til kirkejubileet. Mandal kirkes 200-årsjubileum ble ei sammensatt feiring, med bispevisitas, ny salme, festgudstjeneste med radiooverføring,⁵² utstillinger og konserter.

Tabell 3. Medlemsutvikling i Den norske kirke, Mandal sokn 2016–2021

År	Medlemmer	Befolkningstall	Andel av befolkninga
2016	10038	13813	72,7 prosent
2017	9990	13891	71,9 prosent
2018	9905	13913	71,2 prosent
2019	9833	14060	69,9 prosent
2020	9835	14169	69,7 prosent
2021	9724	14394	68,8 prosent

Kilde: Tall fra Mandal sokn, Den norske kirke, 2023.

Tabell 3 viser at 68,8 prosent av innbyggerne i Mandal sokn⁵³ var medlem av Den norske kirke i 2021. I 2016 var andelen 72,7 prosent. Antall medlemmer går jevnt nedover, mens befolkninga i soknet gradvis øker. Fra 2020 hadde kommunegrensene endra seg. Alle grenser er konstruksjoner, men soknegrensene er blant de eldste av disse konstruksjonene. Soknet og kirka representerte i så måte noe stabilt. Gjennomgang av sosiale medier viser et jevnt, høyt engasjement rundt jubileene.⁵⁴ Det så man også i deltakelse på de fysiske arrangementene.

For museets del fikk jubileet ringvirkninger. Museets gave til jubileet var utstillinga «Mandal, der elv møter hav», om Mandal og omlandets historie gjennom omkring 500 år. Lindesnes kommune bidro økonomisk med tiltak som bedra elektrisk infrastruktur og universell tilgang i museumsbygget. I utstillingsarbeidet involverte museet lokalbefolkninga i større grad enn tidligere, både tradisjonelle grupper og ungdom.⁵⁵ Museet ble mer synlig i byen og kommunen gjennom jubileet. Den sammensatte feiring av byens jubileum skapte økt engasjement for lokalhistorie blant befolkninga. Fortsatt bar innholdet i jubileet preg av politisk-pedagogisk historiebruk, sammen med den ideologiske og eksistensielle. Jubileet var politisk initiert, med byens ordfører som leder av jubileumskomiteen, og med klare

52 NRK, 2021.

53 Mandal kirke er hovedkirke i Mandal sokn, men soknet omfatter også Harkmark kirke og Skjernøy kapell.

54 Facebook-sidene til Lindesnes kommune, Mandal museum og Mandal Menighet – Den norske kirke.

55 Prosjektet «Sammen om fortellinga» var et samarbeid mellom Mandal museum og en lokal ungdomsskole.

ønsker om innhold i jubileet. Målet var å feire byen, ved å minnes storhet og med mål om å skape stolthet for byen og ønske om å utvikle den videre. Museets bidrag som omhandla kvinner vil ifølge Karlsson kunne betraktes som både moralistisk og ideologisk historiebruk, førstnevnte «utifrån en indignation över att kvinnor inte tidigare beretts plats i den stora historiska berättelsen».⁵⁶ Nye publikasjoner og utstillinger vitner også om at jubileet innholdt en vitenskapelig historiebruk følge Karlssons typologi.⁵⁷ I dette jubileet var det et klart uttalt ønske om at alle som ville skulle få bidra med programposter, og at jubileumsfeiringa skulle bære preg av mangfold.

Fortellinger om Mandal – gammelt nytt?

Hvordan har fortellingene om Mandal vært gjennom over hundre år med jubileumsfeiringer? Elementene i jubileene, sammenfatta i tabell 1 og 2, viser både likheter og ulikheter i feiringene av Mandal by og kirke, og ikke minst i fortellingene om byen og kirka. Flest er likhetene. Analyseres jubileene ved bruk av Karlssons historiebrukstypologi dominerer to av kategoriene hvert jubileum, den eksistensielle og den politisk-pedagogiske. Det er et mål å samle og samles om. Hovedfortellingene i jubileene har gjenkjennelse og fellesskapsfølelse som mål, framfor det å stille kritiske spørsmål ved, eller å utfordre de etablerte fortellingene. Spor av ideologisk historiebruk finnes også i de fleste jubileene. Innholdet formes så det passer inn ideologisk. De vitenskapelige publikasjonene som utgis i tilknytning til de to siste jubileene, og til dels også jubileene i 1971, bidrar til en større grad av vitenskapelig historiebruk, der fagpersoner får en mulighet til å forske i fortellinger om byen og distriktet. Den kommersielle historiebruken er mest framtrædende i byjubileet i 1946, men elementer av dette ses også i 1996 og 2021.

For hvert jubileum er det endringer, men heller mindre enn større. Det gjøres forsøk på å trekke ut essensen av åra som har gått siden forrige jubileum, men en del innslag ligger uansett fast i programmene, som opptog med utkledning, hvor historiske personer, gamle kjøretøy, uniformer og hendelser er sentrale elementer. Kjeldstadli diskuterte oss og de i lokalhistorisk forskning. Og i opptogene i åra 1921 til 1971 får de andre plass, men som eksotiske og humoristiske innslag: Reisende og mennesker med ulike

⁵⁶ Karlsson & Zander, 2012, s. 68.

⁵⁷ Karlsson & Zander, 2012.

hudfarger er faste innslag fram mot 1970-åra. Om bidragsyterne plasserer figurene i toget fordi de er de andre, eller snarere fordi de er et naturlig innslag i byen, og en del av oss, er vanskelig å vurdere i dag. I jubileene i 1996 og 2022 inngår ikke lenger slike innslag i opptogene. I dag vil man se på disse som stigmatiserende og diskriminerende. I byjubileene finner vi klare innslag av lokal patriotisme, men den lokale egenarten knyttes opp mot større fortellinger. Byens framvekst ved havet, som et resultat av handel med verden, gjør at jubileene alltid, på ett eller flere vis, forteller om byen som en brikke i en større nasjonal og internasjonal sammenheng.

Kirkejubileene har i likhet med byjubileene blitt arrangert innenfor nokså like rammer. Det har hele tida vært et naturlig samarbeid mellom by- og kirkejubileene, sjøl i 2021 da kirka ikke lenger var statskirke, og medlemstallene bar preg av at folk søkte andre steder enn til den gamle kirka til hverdag og fest. Kirkejubileet i 2021–2022 hadde et variert program som involverte interne og eksterne, det ble omtalt i lokale og regionale aviser med like stor selvfølgelighet som tidligere. Både by- og kirkejubileene har behandla stedene som en fysisk realitet, men i enda større grad som en kulturell konstruksjon, med menneskene og kulturelle uttrykk som sentrale elementer i feiringene.

Agedal (2011) skriver om hvordan jubilaranten formidles. Feiringene i Mandal viser at det i stor grad er de positive delene av historien som formidles. Flere av de samme stedene og personene framheves. Det bidrar til å forsterke identiteten knytta til disse. I det siste byjubileet var det ønskelig med bred involvering av befolkning, næringsliv og frivillighet.⁵⁸ Litt som under grunnlovsjubileet i 2014. Underkomiteene som ble satt ned, dekkja også områdene Agedal framheva som viktige, det historiefaglige, politiske, kulturelle, dramaturgiske og kompetanse på arrangementer. Politikeres deltakelse i jubileumskomiteene kan også forsterke behovet for å drive minne- og identitetspolitikk. Jo bredere deltakelse i jubileet, jo mindre er risikoen for at identiteten vår skapes *mot vår vilje* og av noen få. De mange programpostene som ble del av 100-årsjubileet, bidro til å skape et inntrykk av en mangfoldig og sammensatt byhistorie, mens det i de to første festene i stor grad var embetsfolk som fortalte historien. Et samla kommunestyre, bestående av politikere fra alle de tre tidligere kommunene, stilte seg bak jubileet i 2021. Hvorvidt det bidro til virkelig å *samle*

58 Jubileumskomiteen ble delt opp i en rekke underkomiteer hvor lag, foreninger, næringsliv mfl. var delaktige.

den nye kommunen, har ikke denne analysen kunne gi et fullstendig svar på. Kildene viser faktisk størst interesse for å samle byen og omlandet under jubileet i 1946. Dette kan ha vært for å trekke flest mulig tilreisende til det store Mandalsdagene-arrangementet vel så mye som for å knytte bånd mellom by og land. Vi ser tegn på den kommersielle historiebruken i jubileet i 1946.

Tradisjon og fornying gjennom 100 år

Gjennomgangen har vist at jubileenes hovedfortellinger gjennom 100 år har hatt sterkere trekk av likhet enn ulikhet. Innholdet har endra seg i takt med tida. Jubileumskomiteene har søkt etter essensen av historiene siden forrige jubileum. Det ligger hele tida til grunn en identitets- og minnepolitikk for feiringene. De enkelte jubileene er plassert i Karlssons historiebrukstypologi, ei plassering som også får konsekvenser for danning av en viss minne- og identitetspolitikk, og som ikke tidligere har blitt studert på denne måten.

Det siste byjubileet tar sikte på en liknende innfallsvinkel som under grunnlovsjubileet i 2014 å involvere flest mulig. Ved å benytte Karlssons historiebrukstypologi framgår det at eksistensiell og politisk-pedagogisk historiebruk dominerer i jubileumsfeiringene. I de seinere jubileene ser man en økt grad av vitenskapelig historiebruk. Da er det et tettere samarbeid med fagpersoner som involveres i publikasjoner, foredrag og utstillinger. Som Karlsson sjøl sier, er grensa mellom vitenskapelig og ideologisk historiebruk hårfin, ja, rett og slett et ideologisk spørsmål.⁵⁹ En museumsansatt og en faghistoriker er imidlertid underlagt institusjonenes etiske retningslinjer og må derfor til det ytterste strekke seg for å ikke la ideologiske hensyn gå på bekostning av det vitenskapelige. Økte innslag av vitenskapelig historiebruk, samt bredere deltakelse i planlegging og gjennomføring av de siste jubileene, påvirker minne- og identitetspolitikken. Flere bidrar til å definere fortida og identiteten skapes på et mer sammensatt og forskningsbasert grunnlag.

Museets rolle i jubileene har vært en del av denne analysen. Så lenge museet har eksistert har institusjonen vært bidragsyter til jubileumsfeiringene. I et jubileum er det naturlig å ta utgangspunkt i historien, og da er museet en åpenbar samarbeidspartner. Museet har i sine bidrag vært bevisst på den definisjonsmakta institusjonen har. Målet har vært

59 Karlsson & Zander, 2012, s. 64.

å formidle et bredt spekter av fortellinger, og å involvere ulike grupper i innsamling og formidling av materialet. Museet forsøker også å jobbe etter Kjeldstadlis forklaring om at stedet skapes av de som bodde her før og oss som bor her nå.

Det er oppsiktsvekkende hvor stor betydning jubileene har hatt for museet. Analysen viser at jubileene de siste 50 åra har ført museet videre, gjennom stillinger, ressurser til lokalhistorisk forskning, utstillingsprosjekter, nye arenaer og ikke minst økt interesse for museets arbeidsområder. For museet har jubileene blitt selve livsnerven og føden for framtidig forvaltning, forskning og formidling. Analysen viser også at museet har bidratt til økt vitenskapelig historiebruk i jubileumsfeiringene, og fått en viss definisjonsmakt over minne- og identitetspolitikken.

Forfatterbiografi

Birgitte Sørensen (f. 1978) er avdelingsleder og konservator ved Vest-Agder-museets avdeling i Mandal. Hun har hovedfag i historie fra Universitetet i Bergen og jobber blant annet med norsk industrihistorie på 1900-tallet og lokalhistorie i Mandal. Hun har vært prosjektleder og tekstforfatter for flere større utstillinger i Mandal, som «Mandal – der elv møter hav» (2021) og «Industribyen Mandal» (2023).

Litteratur

- Den norske kirke (2023). Statistikk. *Mandal sokn. Medlemmer 2016–2023*. plan.kirken.no.
- Eliassen, F.-E. (1995a). *Mandal bys historie* (bind 1). 1995. Mandal kommune.
- Eliassen, F.-E. (1995b). *Mandal bys historie* (bind 2). 1995. Mandal kommune.
- Ersland, B. A. (2021). *Mandal: En byroman*. Pelikanen.
- Fjeldsgaard, K. (1921). *Mandal. En kort fremstilling av byens ældre historie*. Mandal kommune.
- Fjeldsgaard, K. (1946, 19. juli). Mandal feirer 25-årsjubileum. *Sørlandet*.
- Fjeldsgaard, K. (1946, 20. juli). Den 1ste juli 1921, en av de store merkedagene i Mandals historie. *Lindesnes*.
- Hamre, T. R. (2019). Ottar Grepstad (red.): Forfattarens skriftstader. Litterære museum i norsk minnepolitikk. *Norsk museumstidsskrift*, 5(2).
- Haugland, A. (1971). *Våre femti år*. Mandal kommune.
- Holmer-Hoven, F. (1996, 12. juli). Den lille byen med de store kunstnerne. *Fædrelandsvennen*.
- Hoven, E. H. (1946, 16. juli). Byen er gammel, men ung av sinn. *Fædrelandsvennen*.
- Høyland, K. (1946, 19. juli). Mandal by 25 år. *Samleren*.
- Johansen, E. D. (2022). *Hva kan samfunnet forvente av museer? Refleksjoner rundt den nye museumsdefinisjonen*. ICOM Norway. <http://norskicom.no/hva-kan-samfunnet-forvente-av-museer-refleksjoner-rundt-den-nye-museumsdefinisjonen>.
- Karlsson, K.-G. & Zander, U. (2012). *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*. Studentlitteratur AB.

- Kjeldstadli, K. (2008). Historie som legitimering – kan lokalhistorie skade? I K. Sprauten (Red.), *Sted, tilhørighet og historisk forskning*. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Klaussen, M. (2021, 22. januar). Utsetter Mandals byjubileum til 2022. *Lindenes*.
- Klein, J. (2024, 2. september). Koronapandemien. I *Store norske leksikon*. sml.snl.no/koronapandemien.
- Lauvslund, D. (2021a, 21. desember). Stor usikkerhet om budsjettet for byjubileet. *Lindenes*.
- Lauvslund, D. (2021b, 21. desember). Trekker seg fra byjubileet i mangel på budsjett. *Lindenes*.
- Lauvslund, D. (2021c, 30. desember). Hva slags feiring får en for 500.000? *Lindenes*.
- NRK (2021). Jubileumsgudstjeneste fra Mandal kirke. NRK radio.
- Ousland, G. (1971). *Tempelbygging i nødsårene*. Frithjof Salvesens trykkeri.
- Seland J. (1971, 2. juli). Mandals byhistorie skal skrives. *Fædrelandsvennen*.
- Slettan, B. (2006). *Mandal bys historie* (bind 3). Mandal kommune.
- Sprauten, K. (2008). Forord. I K. Sprauten (Red.), *Sted, tilhørighet og historisk forskning*. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Sprauten, K. (2011). Oppsummering. I B. E. Johnsen & K. Pabst (Red.), *Formidling. Bruk og misbruk av historien*. (s. 200–205), Høyskoleforlaget.
- Thorvaldsen, B. Ø. (2020, 2.11). Mannjevning. I *Store norske leksikon*. <https://snl.no/mannjevning>.
- Warring, A. (2007). *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejringene gjennom 150 år*. Aarhus University Press.
- Aagedal, O. (2006). Kunsten å jubilere – Dyrekjøpte erfaringer fra unionsjubileet. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 23(2). 118–132.
- Aagedal, O. (2011). Jubilering og historiebruk. I B. E. Johnsen & K. Pabst (Red.), *Formidling. Bruk og misbruk av historien*. (s. 100–115), Høyskoleforlaget.

Offentlige dokumenter

Mandal/Lindenes kommune:

Mandal kommune (i Mandal museums samlinger), sluttrapport: Mandal by's 75-årsjubileum.

Spang, A. M. 6. februar 1997.

Arkivsak-dok. 20/09864. Referat fra kommunestyremøte 28. mai 2020. Sak 31/20.

Arkivsak-dok. 20/09864-4 Referat, møte i jubileumskomiteen Mandal 100 år, 22. juni 2020.

Arkivsak-dok. 20/09864-6 Referat, møte i jubileumskomiteen Mandal 100 år, 10. august 2020.

Aviser og tidsskrift

Fædrelandsvennen (1921, 1946, 1971, 2021, 2022).

Lindenes (1921, 1946, 1996, 2020, 2021, 2022).

På kirkebakken, menighetsblad for Mandal menighet (2021, 2022).

Samleren (1920, 1921, 1946).

Sørlandet (1946).

Nettsider og sosiale medier

Lindenes kommunes nettsider: <https://www.lindenes.kommune.no>

Mandal menighets nettsider: <https://www.kirken.no/mandal>

Lindenes kommunes Facebook-side: <https://www.facebook.com/lindeneskommune>

Mandal menighets Facebook-side: <https://www.facebook.com/MandalMenighet>

Mandal museums Facebook-side: <https://www.facebook.com/mandalmuseum>

Avisen *Lindenes* Facebook-side: <https://www.facebook.com/Lindenesavis>

Avisen *Fædrelandsvennens* Facebook-side: <https://www.facebook.com/fvn.no>

KAPITTEL 8

Lillesandskvinne skriver Lillesands historie. Noen dilemmaer i forbindelse med å skrive historie for sine egne

Berit Eide Johnsen Universitetet i Agder

Abstract: In this chapter, I present and discuss some experiences and challenges based on my work as a historian, and author of the history of the municipality of Lillesand from 1800 to the present in three volumes. The following questions are attempted answered in this text. Firstly: Is there local interest in these historical works? Secondly: Who are we local historians writing for and how should this kind of history be written? Further, I also raise the question of whom should be writing this local history? Being an author of the history of one's own municipality, raises dilemmas that are explored in this text. I believe it is possible to succeed in being the author of your own municipality's history, but it requires openness and reflection about this role as illustrated in the questions above.

Keywords: history writing, identity, urban history, municipal history, local history, local development

Introduksjon

Denne antologien fokuserer på sted, identitet, tilhørighet og retten til å definere den i offentligheten. Dette vil jeg adressere ved å presentere noen erfaringer og drøfte noen utfordringer og dilemmaer på bakgrunn av mitt virke som forfatter av Lillesands historie. For det første: Er det lokal interesse for historieverkene? For det andre: Hvem skriver vi for? Historiekolleger, de spesielt historieinteresserte eller det allmenne publikum? Og i forlengelsen av det: Hvordan skal historien skrives?

Jeg vil også ta opp et spørsmål som det har vært diskusjon om, og som det kan være ulike meninger om. Da tenker jeg på spørsmålet om *hvem* som skal skrive lokalhistorien. Er det best med forfattere som kommer utenfra? Hvilke dilemmaer kan det innebære å være forfatter av sin egen kommunes historie, slik som jeg er? Jeg vil presentere mine erfaringer med å skrive Lillesand kommunes historie, hvordan jeg opplever det å skrive historie for den kommunen der jeg er født og oppvokst, der jeg fremdeles bor, og der mine formødre og forfedre har bodd og virket i generasjoner.

Som en videreføring av den diskusjonen vil jeg stille følgende spørsmål: Hva betyr det å få skrevet et historieverk, for det som skjer i dag? Er det helt naturlig for en by- og kommunehistoriker å stille opp, eventuelt være pådriver, i forbindelse med jubileer og andre typer historierelaterte arrangementer? Og hvor går grensen mellom å være fagperson, det vil si historieforfatter, og å være aktør, meningsbærer og deltaker i lokale diskusjoner, for eksempel om byutvikling? Her dreier altså diskusjonen seg om oppgaver som historikeren påtar seg *ut over* rollen som forfatter.

Om prosjektet Lillesands historie

Utgangspunktet for dette kapittelet er altså at jeg er forfatter av Lillesands historie fra 1800 til i dag. To bind er allerede kommet ut, om perioden 1800–1850 og perioden 1850–1920.¹ Jeg er nå i gang med å skrive ytterligere ett bind, om perioden 1920 til i dag. Muligens kommer det også et bind om perioden fram til 1800, men da ikke med meg som forfatter.

Parallelt skriver min kollega på Universitetet i Agder, førstelektor Terje Sødal, gårds- og slektshistorie i åtte bind, fire for Høvåg og fire for Vestre Moland. Disse to tidligere kommunene ble slått sammen med Lillesand til

1 Johnsen, 2017, 2023.

Lillesand kommune fra 1. januar 1962. Seks bind gårds- og slektshistorie er kommet ut, og de to siste vil foreligge i løpet av de kommende årene.

Ønsket om å skrive en gårds- og slektshistorie er minst like gammelt som det ene av de to lokale historielagene, Vestre Moland og Lillesand historielag.² Laget ble startet i 1938, og sjøfartshistorie så vel som gårds- og slektshistorie kom umiddelbart på sakskartet. Men årene gikk. Det var mye snakk, men lite konkret kom ut av det ut over mindre artikler, blant annet i lokalavisen, avskrifter av protokoller og utarbeidelse av slektsoversikter, slik det var vanlig før dataalderen. Ikke særlig mye skjedde før i 2007. På det tidspunktet forelå Kjell Rosenbergs *Lillesand historie I*, en vandring fra hus til hus i den gamle Lillesand bykommune, og dessuten noen relativt kortfattede oversikter over Lillesands historie i bøker som var utarbeidet i forbindelse med bankjubileer.³ Verken gamle Lillesand kommune, Høvåg eller Vestre Moland hadde fått utarbeidet et grundig historieverk, ikke en generell historie og ikke en gårds- og slektshistorie. På det punktet skiller jo Lillesand kommune seg fra mange av de øvrige sørlandsbyene og -kommunene.

Men så, i 2007, kom bystyrepolitikeren Kristian Sundtoft på banen. Han gikk til Lillesands Sparebank og foreslo et spleiselag mellom banken og kommunen. Tilfeldighetene ville det slik at banksjef Johan Christian Gunnufsen i Lillesands Sparebank på denne tiden skulle bli pensjonist. Han ønsket å sette av en større pengesum til et historieprosjekt. Resultatet ble at jeg ble engasjert av banken til å skrive den generelle historien for hele kommunen, Lillesands historie fra 1800 til i dag, mens Terje Sødal ble engasjert av kommunen til å skrive gårds- og slektshistorien for Høvåg og Vestre Moland. Vi har en felles prosjektgruppe, som består både av politisk oppnevnte representanter og representanter for historielagene i kommunen. De er alle historieinteresserte og lokalhistoriekyndige, men ikke faghistorikere.⁴ Historieprosjektet i Lillesand er altså ikke kommet i stand på grunn av et by- eller kommunejubileum, slik som eksempelvis i Arendal og Risør.

2 Johnsen, 1987, s. 6–7.

3 Rosenberg, 1990.

4 Tjenesteutvalget i Lillesand kommune, Sak 12/07, om oppfølging av bygdebokarbeidet og oppnevning av prosjektgruppe; Notat datert 11.04.2007, Prosjekt lokalhistorie for Lillesand, Framdriftsplan for prosjektet med Lillesands historie.

Er det lokal interesse for historieverkene?

Onsdag 21. juni 2023 hadde jeg pressekonferanse med lansering av det andre bindet jeg har skrevet, om perioden 1850–1920. Omtrent samtidig med boklanseringen kom det fram at kommunedirektøren hadde signalisert at bygdebokprosjektet ikke ville bli å finne i hennes budsjettforslag for 2024 og de følgende årene. Bygdebok er jo ikke lovpålagt, og konfrontert med en stram kommuneøkonomi var det nå denne posten som ble foreslått kuttet ut.

Men *Lillesands-Posten* var ikke enig. Fredag 23. juni, i samme avis som presenterte boka om Lillesands historie 1850–1920, stod på lederplass at dette bindet er «Spennende lesning for alle som er glade i kommunen og har interesse for vår historie». Bygdebokprosjektet burde fullføres og ikke «kollapse på oppløpssiden», mente avisen. Selv om kommunen har en stram økonomi, «er vi ikke så fattige at vi ikke har råd til å fullføre bygdebokprosjektet – snarere tvert imot».⁵

Senere på høsten, midt i august, altså like før kommunevalget, ble førstekandidatene i alle partiene som stilte til valg i Lillesand, spurt av *Lillesands-Posten* om deres syn på forslaget om å stoppe bygdebokprosjektet. Og tilbakemeldingen var tydelig: Bygdebokprosjektet skulle fullføres. Bare Rødt hadde «ikke forståelse for hvorfor dette er en ting som kommunen bruker penger på. Dette burde være noe som ideelle eller private burde tatt initiativ til», svarte partiets førstekandidat.⁶ Etter det har det ikke vært snakk om å stoppe prosjektet. Det skal fullføres.

Ut ifra signaler fra lokalpartienes førstekandidater og lokalavisen kan det altså fastslås at både den generelle Lillesands historie og bygdebokprosjektet har godt omdømme og er noe som er ønsket lokalt.

I forbindelse med lanseringen i juni av det nevnte bindet om perioden 1850 til 1920, hadde jeg to kåserier i Lillesand og deltok på et par andre arrangementer. Et hundretalls publikummere møtte opp på hver av dem, både under LillesandsDaène og i museumsgården, og jeg fikk mange positive tilbakemeldinger. Men inntrykket er at de som kommer på slike arrangementer, og de som kjøper bøkene, stort sett er folk med en eller annen form for lokal tilknytning, gjerne familietilknytning til kommunen. Og hvor bredt ut over de allment historieinteressertes rekker bøkene når, er vanskelig å vite.

⁵ *Lillesands-Posten*, 23.6. 2023.

⁶ *Lillesands-Posten*, 15.8. 2023.

Hvem skriver vi for og hvordan skal historien skrives?

I forlengelsen av dette kan vi spørre: Hvem er det vi skriver for? Hvem er det vi forfattere tenker oss at bøkene skal være aktuelle for? Og hvordan skal historien skrives?

Til en viss grad skriver vi for andre historikere, i alle fall på den måten at vi er interessert i å bli tatt seriøst og å bli anerkjent av kollegene våre. Vi vil gjerne bli anmeldt i fagets tidsskrifter. Men samtidig er det jo ikke faghistorikerne som er våre primære lesere, det er det lokale publikum. På den måten står vi kanskje i spagaten mellom opplevde forventninger fra to kanter, fagmiljøet og lokalmiljøet.

Men hva er de lokale leserne interessert i? Å finne sin egen familie og eiendom i gårds- og slektshistorien? Ja, noen er nok det. Er det å se om deres egne familiemedlemmer er kommet med i den generelle historien? Ja, noen sjekker selvsagt det også. Men mitt inntrykk og min erfaring er at ganske mange er interessert i den lokale historien, også satt inn i en større nasjonal og internasjonal sammenheng. Derfor har jeg med i Lillesands historie både fortellinger om og presentasjoner av enkeltpersoner. Det har jeg gjort fordi de enten har utmerket seg, eller er representative for en større gruppe. Men jeg har også lagt vekt på – riktignok relativt forsiktig – teori og analyse. Og selvsagt er den lokale historien satt inn i en større regional, nasjonal og ikke minst internasjonal ramme.

I en artikkel fra 2011 reflekterer historikeren Morten Hammerborg over hvordan byhistorien bør skrives, helt konkret om den bør være en case, en byggekloss eller en biografi. I det første tilfellet, *en case*, tenkes det at byen kan være et laboratorium der historikeren kan teste ut og bygge videre på allmenne teorier. Her viser Hammerborg til Richard Rodger, en av Europas ledende urbanhistorikere. I dette tilfellet overlates det å skrive stedets historie til andre, gjerne til amatører.⁷ Denne måten å skrive by- eller kommunehistorie på vil jeg bare legge til side, for det er absolutt ikke slik jeg tenker når jeg skriver Lillesands historie. Jeg anvender teori, men ikke for å teste ut teorier eller finne ut hvor aktuelle eller gyldige de er.

7 Hammerborg, 2011, s. 3–4.

Den andre måten som Hammerborg nevner, er å tenke på by- eller bygdehistorien som en *byggekloss* i den store historien, i norgeshistorien.⁸ Denne tankegangen fører han tilbake til historikeren Edvard Bull d.e. og hans foredrag «Bygdehistoriens oppgaver». Ifølge Bull har det bygdehistoriske arbeidet to store oppgaver av omtrent samme vekt: en som vender seg innover mot bygda eller byen selv, og en som vender utover mot hele rikets historie. Denne måten å tenke på karakteriserer Hammerborg som «den ultimate metodologiske nasjonalisme». Jeg vil også legge til side denne måten å tenke på – det er heller ikke slik jeg tenker om den historien jeg skriver.

Den tredje måten er å tenke på by- eller bygdehistorien som en *biografi*.⁹ Den mener jeg derimot har mye for seg. Her trekker Hammerborg inn Øyvind Bjørnsons Haugesunds historie 1914–1950: *Dei trødde sjøen*.¹⁰ Han konstaterer at Bjørnson stolt og uten skjensel proklamerer at boka er en bybiografi, ei bok *om og for* Haugesund. Hammerborg skriver:

Det handler om å forstå Haugesund, ferdig med det. Men for å forstå Haugesund, så må forfatteren løfte blikket langt utover byen. Det at byen i større grad enn andre byer var integrert i det internasjonale markedet gjør at et internasjonalt perspektiv gjennomsyrrer framstillingen.¹¹

Slik er også mitt ideal. Fokuset, omdreiningspunktet, er nåværende Lillesand kommune – småbyen, det skogrike omlandet i Vestre Moland og kystbygdene og uthavnene i Høvåg. Men for å forstå utviklingen og kunne analysere den, er det nødvendig med et større perspektiv – og ikke minst et internasjonalt perspektiv.

Hvem skal skrive by- og kommunehistorien?

Spørsmålet om hvem som skal engasjeres som byhistorieforfatter, kan vekke stor diskusjon og føre til sterk kritikk. Det ble tydelig da Victor Norman i 2015 ble engasjert til å skrive Risørs byhistorie fra 1500 til 2018.¹² Oppdraget ble *ikke* gitt til en faghistoriker med erfaring fra lignende prosjekter, slik det stod i utlysningsteksten. Derimot ble det gitt til «en samfunnsøkonom

8 Hammerborg, 2011, s. 5–6.

9 Hammerborg 2011, s. 6–9.

10 Bjørnson, 2004.

11 Hammerborg, 2011, s. 9.

12 Norman, 2019, 2021.

og forhenværende statsråd som var født og oppvokst i Risør». Det var slik professor i historie ved Universitetet i Agder, Harald Rinde, formulerte det i en særdeles balansert og grundig anmeldelse av den første boka som kom ut i 2019, om perioden 1873 til 2018. Anmeldelsen stod i *Heimen*, et ledende tidsskrift for lokal og regional historie.¹³ I anmeldelsen vurderer Rinde hvilke konsekvenser dette valget fikk for det ferdige produktet. Hans hovedkonklusjon er at boka på noen viktige punkter *ikke* lever opp til profesjonelle faghistoriske standarder. Svakheterne dreier seg særlig om «mangelfulle kildehenvisninger og et påfallende, nærmest systematisk fravær av referanser til relevante historiefaglige arbeider av nyere dato». På den positive siden anfører han imidlertid interessante undersøkelser, særlig av Risørs økonomiske historie, og at boka språklig og formidlingsmessig holder et høyt nivå. Han konkluderer med at historiefaget «trenger og bør ønske velkommen et bredt spekter av faglige perspektiver, hva enten de kommer fra samfunnsøkonomer eller forskere fra andre fag», men at den som påtar seg et profesjonelt historiefaglig arbeid, må «være villig til å gå i dialog med relevant historiefaglig forskning og forholde seg til grunnleggende vitenskapelige krav til dokumentasjon og etterprøvbarhet». Dette er det ikke vanskelig for meg å slutte meg til.

Jeg er jo selv faghistoriker, og det har aldri vært diskutert å engasjere andre enn historikere til å skrive Lillesands historie, verken den generelle historien eller gårds- og slektshistorien. Men et annet forhold som ble diskutert i forbindelse med ansettelsen av Victor Norman, er mer relevant i forbindelse med mitt arbeid med Lillesands historie. Det dreier seg om å være født og oppvokst, kanskje fremdeles bo, i den byen eller den kommunen som er forskningsobjekt, og ha forfedre og kanskje -mødre som hadde sentrale posisjoner og var ledende aktører i det politiske, økonomiske og sosiale livet der. En forfatter som er en markant personlighet i lokalsamfunnet og med sterke bindinger til sine studieobjekter, *kan* bli oppfattet som kontroversiell, og kanskje ikke i stand til å foreta en balansert analyse. Jeg vil absolutt *ikke* hevde at det gjelder Victor Norman. Jeg vil også føye til at det faktisk at jeg er født og oppvokst i Lillesand, så vidt meg bekjent ikke har vært problematisert lokalt. Men jeg kan ta et annet eksempel: Arne Myrdal, som på begynnelsen av 1980-tallet var medforfatter av to bind av *Gamle gårder i Øyestad*, og senere på 1980-tallet var medstifter av

13 Rinde, 2020, s. 343–347.

Folkebevegelsen mot innvandring (FMI).¹⁴ Bygdeboka ble oppfattet som kontroversiell og fikk stor medieomtale, blant annet flere ganger i avisa VG.

Det jeg vil bruke litt plass på i det følgende, er altså å reflektere rundt fordeler og ulemper med å forske på sine egne. Og det skal jeg gjøre med utgangspunkt i mine egne erfaringer og noen personlige refleksjoner om det å være lillesandskvinne som skriver Lillesands historie.

Lillesandskvinne skriver Lillesands historie – fordeler og ulemper

Jeg er født og oppvokst i Lillesand, og der bor jeg nå. Da jeg skulle velge tema for hovedfaget i historie ved Universitetet i Oslo først på 1980-tallet, var det min egen families maritime virksomhet valget falt på. Jeg skrev om seilskipsrederi, skipsbygging og havarivirksomhet. Noen år senere fikk jeg stipend fra Norges Forskningsråd (den gang NAVF) til å skrive om sjøfolk i engelsk fangenskap under krigen 1807–1814. Etter ytterligere noen år, i 1994, åpnet muligheten seg for å ta en doktorgrad, og igjen var det sjøfarten som lokket. Det ble en avhandling om sørlandsk skipsfart i internasjonalt perspektiv, med disputas i 1998.¹⁵ Etter det har jeg, i forbindelse med arbeidet mitt både som konservator på Vest-Agder fylkesmuseum (nå Vest-Agdermuseet) og som historieprofessor på Universitetet i Agder fått anledning til å fordype meg i turismens historie og migrasjonshistorie ved siden av maritim historie. Alt dette bygger jeg på når jeg nå har vendt tilbake til lokale forhold i Lillesands historie.

Slik jeg ser det, er det er mange fordeler, men selvsagt også noen ulemper, med å skrive historien til den kommunen en er vokst opp i. Fordelene er lokalkunnskapen, nærheten til det området en skal skrive historien til. Det å være en del av lokalsamfunnet gjør at jeg er var for nyanser og kulturelle særtrekk. På den annen side kan det være at jeg er blind for noen lokale særtrekk, at jeg tar dem for gitt, og dermed ikke problematiserer og analyserer dem, noe en som kommer utenfra, kanskje ville ha gjort. Utfordringen er altså å få tilstrekkelig avstand og perspektiv slik at de viktige trekkene framtrer.

Jeg kjenner mitt lokalmiljø godt. Jeg kjenner mange av innbyggerne, og mange kjenner meg. Jeg har aldri fått nei til spørsmål om intervjuer og lån

¹⁴ Asdal et al., 1981, 1982.

¹⁵ Johnsen, 2001.

av skriftlig materiale som brev, memoarer og private bilder. Men når jeg har intervjuet personer som har hatt sentrale posisjoner i etterkrigstiden og fram til i dag, har jeg enkelte ganger opplevd sterke ønsker om å gi en personlig versjon av vanskelige episoder. Og selvfølgelig kan det være en del som i en slik intervjusituasjon ønskes holdt skjult. Men også konflikter, motsetninger og nedgangstider skal fram i lyset. Og her kan det hende at min lokale tilknytning gjør at jeg bedre er i stand til å vurdere og nyansere forholdene. Men det kan også hende at jeg, nettopp fordi jeg er en del av lokalsamfunnet og skal leve videre der, kan bli fristet til å vike unna kontroversielle temaer og omstridte synspunkter. Det kan eksempelvis være det lokale NS-styret under andre verdenskrig eller forhold som ligger nærmere i tid med nålevende personer som sentrale aktører.

Hvordan lokalhistorien skal framstilles, og hvor stor plass enkeltpersonene og enkeltbegivenhetene skal ta, er til syvende og sist mitt valg og min avgjørelse. Her må det historiske håndverket med teori og empiri, analyse og syntese inn. Det dreier seg om innforlivelse, men også om kildekritikk. Det dreier seg om nærhet – men også avstand.

Jeg har altså min familiehistorie knyttet til Lillesand. Mine forfedre var kystbønder, skippere og redere, verftseiere og havarikommisjonærer. Min oldefar var dansk konsul og byens konservative ordfører noen år rundt 1900. Min morfar kom til Lillesand som banksjef i Lillesands Sparebank først på 1950-tallet og ble pådriver i mye av den fornyelsen og økonomiske veksten som avløste mellomkrigstidens krisetid og krigsårene. Han var blant annet sentral da byens kino og teater ble bygd. Det karakteristiske funkisbygget stod ferdig i 1958.

Men har jeg behov for å framheve noen av dem spesielt? Har jeg noe i min familiehistorie jeg skulle ønske kunne forbli skjult? Jeg kan svare nei på begge spørsmålene. Ingen av familiemedlemmene som har spilt en lokal rolle, har jeg møtt eller kjent personlig, bortsett fra min morfar. Og jeg legger vekt på å behandle dem som andre historiske aktører – jeg har jo også en avstand til dem i tid.

For å ta min oldefar, dansk konsul, skipsreder og verftseier Henr. Hansen. Han var ordfører i tre år rundt 1900. På den tiden hadde Lillesand som de andre byene langs Agderkysten allerede lenge merket nedgangstidene. Disse årene var langt mer turbulente enn tidligere i Lillesands politiske liv. Venstresiden – sterkt dominert av avholdsfolket – var på frammarsj. I 1907 innledet skolebestyrer og eier og redaktør av *Lillesands-Posten*, Noan Christian Gauslaa, en 30 år lang periode som byens ordfører.

Den politiske situasjonen i Lillesand var svært betent høsten 1913.¹⁶ I slutten av oktober bestemte høyrepartiene seg for ikke å stille liste ved det kommende kommunevalget. I *Lillesands-Posten* for 2. desember gjenga avisredaktør og ordfører Gauslaa (som da stilte for Afholdspartiet, som var sterkt knyttet til Venstre) en ordveksling han nylig hadde hatt med en av sine politiske motstandere, Henr. Hansen (Frisindede Venstre, det vil si det konservative partiet). Ifølge Gauslaa skulle konsul Hansen blant annet ha sagt følgende i et friskt politisk ordskifte i bystyret:

Der kan ikke paavises en eneste ting til byens fremgang, utført i den tid den nuværende ordfører har hat ledelsen. Annerledes var det før, da blev der da gjort noget som kunde bringe byen fremover [...]. Da fik vi kirken, og vi fik jernbanen. Det var noget det. Nu derimod tales der bare om at spare og spare. Jeg er kjed av at høre det stadige spare-sparesnak.

«Jeg svarte omtrent slik», refererte Gauslaa i avisen:

Det er sandt som Hr. Hansen siger, at fædrene bygget den store kirken for os; men de gav os samtidig i «arv» en gjæld på 75,000, som vi siden har strævet med at betale av paa. Det er ogsaa sandt at fædrene [...] skaffet os jernbanen; men samtidig la de en gjældsbyrde av kr. 175,000 paa kommunen. [...] Det er, som alle vil skjønne, ingen spesiell fornøielse at staa i spidsen for den kommunale administration under slike forhold.¹⁷

Ingenting tyder på at de to oppnådde enighet. Til det var de politiske motsetningene for store.

Denne episoden har jeg slett ikke tatt med i Lillesands historie for å framheve min egen oldefar. For et særlig flatterende bilde av ham gir den ikke. Den er med fordi den eksemplifiserer den spente og motsetningsfylte stemningen som var i Lillesands politiske liv på denne tiden. Og her behandles min oldefar som en hvilken som helst historisk aktør.

Jeg vil vise til ei bok som drøfter utfordringer ved å forske på sine egne, og også til en kollega som har reflektert over dette. Og det vil jeg gjøre fordi jeg er enig i de synspunktene som kommer fram, og kjenner meg igjen i de refleksjonene som gjøres.

¹⁶ Johnsen, 2023, s. 310–312.

¹⁷ *Lillesands-Posten*, 2.12.1913.

Når det gjelder både fordeler og ulemper, kan det være til en viss hjelp å tenke over hva det faktisk innebærer å forske blant sine egne. Til en viss grad gjør vi det jo alle, vi som forsker på vår nasjonale historie, vår regions historie eller vår by eller kommunes historie.

I antologien *Å forske blant sine egne. Universitet og region – nærhet og uavhengighet* har religions sosiologen Pål Repstad noen tankevekkende refleksjoner i bokas avslutningskapittel. Han skriver om «Nærhet, distanse og uavhengighet», og gjør et poeng av at

god forskning på mennesker forutsetter nærhet, som gir innsikt og blikk for viktige nyanser – men også at forskeren til tider må trekke seg tilbake, både for å få bedre oversikt over det empiriske feltet, og å for å knytte sammen empirisk materiale med teori. Dialog med teori bedrer det kumulative ved forskning og beskytter forskeren mot egen, ukontrollert subjektivitet. [...] Ofte betones problemene med dette i metodebøkene, men det kan også være fordeler med nærheten: Forskerens lokalkjennskap gjør det vanskelig for informanter å frisere virkeligheten og tie om problemer, har man tillit til forskeren, kan forskeren oppnå adgang og åpenhet, og så videre.¹⁸

Repstad skriver også om ulike strategier for å bøte på ulempene ved en slik nærhet, som å forankre prosjektet i teori og la egne konklusjoner bli korrigert av annen relevant forskning, og å diskutere fortolkninger med utenforstående. Og som historikere – og ikke samtidsforskere – har vi jo den fordel at vi som oftest har en betydelig avstand i tid til våre studieobjekter.

Gleden ved å skrive om sin egen by, men også utfordringene ved det, gir Ellen Schrupf uttrykk for i forordet til *Porsgrunns historie 1840 til 1920*, som kom ut i 2006. Hun skriver blant annet:

Porsgrunn bys historie er også min historie. [...] Det å oppdage og gjenoppdage byen har gitt stor glede. Men tilknytningen har også bydd på utfordringer. Enkelte miljøer, virksomheter og personer har stått meg nær. Jeg har derfor søkt å være meg bevisst hvordan mitt ståsted og min forhistorie kan ha påvirket forståelsen av fortida.¹⁹

Jeg har også denne gleden, men samtidig bevisstheten om at det innebærer utfordringer å skrive historien til mitt eget lokalsamfunn. Og det er altså det jeg mener det er viktig å reflektere rundt. Det krever det vi kan kalle en profesjonell eller faglig distanse. Og selvfølgelig er det viktig å ha gode

¹⁸ Repstad, 2009, s. 310.

¹⁹ Schrupf, 2006, s. 8.

medlesere. Det har jeg både i prosjektgruppen for Lillesands historie og blant mine historiekolleger på Universitetet i Agder.

Hva betyr det å få skrevet et historieverk for det som skjer i dag?

Selvfølgelig kan det ligge en motsetning mellom at historieverket skal skape tilhørighet, styrke den lokale identiteten og få fram det positive i lokalsamfunnet i dag, og vitenskapelige krav til objektivitet og avstand til studieobjektet. Men det mener jeg er en problemstilling som egentlig er uavhengig av om man er forfatter med personlig tilknytning til lokalmiljøet eller ikke. Likevel vil jeg si noe om det.

Det vil alltid ligge lokale forventninger om at historieverket skal bety noe positivt i dag. Det vil alltid være personer, episoder og perioder som det kan være sensitivt å omtale. Tenk bare på banksjef Axel Herlofson og Arendalskrakket. Og tenk på andre verdenskrig med den lokale NS-historien.

«Å skrive historie er å fortelle historier», konstaterer forfatterne av ei bok om norsk historieskriving etter 1970, *Fortalt fortid*.²⁰ De viser blant annet til teoretikeren Hayden White, som med henvisning til litteraturteoretikeren Northrop Frye opererer med fire grunnstrukturer eller plott som alle litterære tekster baserer seg på: romanse, satire, komedie og tragedie.²¹ Og det de fleste nok vil ønske seg, er en romantisk fortelling om en by eller en kommune som klarte seg godt, som hadde suksess.

Det bindet jeg har skrevet om perioden 1850 til 1920, og som nylig kom ut, er jo i bunn og grunn en tragedie: Tidenes opptur i skipsfarten fra 1820-årene endte for Lillesands og de andre sørlandsbyenes del i en gedigen nedtur fra slutten av århundret. På 1920-tallet stod Lillesand helt uten skip. Arbeidsledighet og utvandring ble resultatet. Min oldefar, Henr. Hansen, som var Lillesands nest største seilskutereder på begynnelsen av 1900-tallet, var en av dem som det «gikk ut med», som det het. Han beholdt riktignok store skogeiendommer i Vestre Moland og Birkenes, men kom aldri tilbake som skipsreder.²²

20 Heiret et al., 2013, s. 8.

21 Heiret et al., 2013, s. 19–20.

22 Johnsen, 2023, s. 82.

Men nedgang og problemer i perioder er ikke nødvendigvis negativt – sett i ettertid. I tråd med god fortellertradisjon er det jo nettopp opp- og nedgangsperioder som gir den nødvendige dramatik og spenning til beretningen.

Nå er jeg i gang med det tredje bindet av Lillesands historie, fra 1920 og fram til i dag. Og sett under ett er de tre bindene om 1800- og 1900-tallet fortellingen om oppgang til slutten av 1800-tallet, deretter en langvarig nedgang i tiårene rundt 1900, men også en ny oppgang etter andre verdenskrig. Tragedien blir dermed snudd til en positiv og optimistisk fortelling, en romanse. Det å overvinne problemer og komme seg videre kan også gi stolthet. Særlig når enden på visa er dagens velferdssamfunn.

Den lille kriserammede byen, ja, hele Lillesand kommune, ble på 2000-tallet sentrum i Agderfylket, sentralt plassert midt i Agderbyen.²³ I denne vekstkommunen bor i dag landsdelens eneste statssekretær, Abel Cecilie Knibe Kroglund (Ap). Her bor også Agders fylkesordfører Arne Thommasen (H), fylkets varaordfører Jorunn Gleditsch Lossius (Krf), opposisjonsleder Gro Bråten (Ap) og fylkeskommunedirektør Tine Sundtoft. Dette hadde vært utenkelig den gang Lillesand lå i utkanten av Aust-Agder fylke, alt for nær Kristiansand og slett ikke til å stole på sett fra Arendal. Akkurat det snakket jeg for øvrig om på Agderseminaret *Grenseløst Agder* i 2019, like før fylkessammenslåingen.²⁴ Høyre- og senere Venstre-politikeren Kristian Sundtofts mangeårige drøm om å komme på Stortinget ble, slik mange tolket det, stoppet av det faktum at han kom fra Lillesand. Han måtte nøye seg med å møte som vararepresentant i til sammen 30 dager i årene 1965–1997. Heller ikke Arne Thomassen oppnådde fast stortingsplass.

Analysen og valget av struktur må avspeile de historiske realiteter. I mitt tilfelle er Lillesands historie gjennom de 200 årene en fortelling om opp- og nedturer, men den ender godt. Heldigvis, vil jeg nok tilføye! For hva hvis det ikke hadde vært slik? Hadde det vært mulig å skrive lokalhistorien som en ren tragedie, for ikke å snakke om en satire eller komedie? Muligens som en tragedie, men sannsynligvis ikke som satire eller komedie. Årsaken til det er at det nok ligger noen føringer og forventninger i selve

23 Knudsen et al., 1990; Knudsen, 2002, s. 31–47. Begrepet «Agderbyen» som konseptuell modell ble introdusert av samfunnsgeografen Jon P. Knudsen i 1990. Det er betegnelsen på et integrert arbeids- og bofellesskap som i første omgang kom til å omfatte aksene Arendal–Kristiansand, og i neste omgang (etter åpningen av nye deler av E-18) aksene Mandal–Tvedestrand.

24 Johnsen, 2020, s. 75–103.

by- eller lokalhistoriesjangeren om at den skal bidra til lokalpatriotisme og stolthet over byen eller kommunen. Den skal føre til stolthet over at en har klart seg gjennom de vanskelige tidene og krisene, og glede over at det endte godt til slutt.

Erfaringer med jubileer og lokale diskusjoner om by- og stedsutvikling

Etter at de to bøkene om Lillesands historie var lansert, henholdsvis i 2017 og i 2023, ble jeg noen ganger invitert, og tok også selv initiativ, til å holde foredrag lokalt. For det første ser jeg selvsagt dette som en aktivitet som fremmer salget av bøkene, men også en aktivitet som øker historieinteressen og kunnskapen om lokalsamfunnet. Jeg ser denne foredragsaktiviteten som en naturlig forlengelse av mitt virke som historiker og forfatter, men det er selvsagt ikke noe man er forpliktet til. Eller rettere sagt: En viss forpliktelse føler jeg nok, all den tid det er den lokale banken som er min oppdragsgiver, og de selvsagt ønsker publisitet om de prosjektene de støtter. Men er det slik at en forfatter som kommer utenfra, lettere kan trekke seg ut og la boka leve sitt eget liv lokalt? Kanskje. Jeg skal gå nærmere inn på et arrangement som hadde nær sammenheng med mitt engasjement som forfatter.

17. august 1821 fikk Lillesand og Tvedestrand tildelt ladestedsrettigheter av Stortinget. Mer presist: Ladestedene fikk formelt rett til å utføre norske produkter til Danmark og innføre og forhandle danske produkter i Norge. Det var jernverkseier Jacob Aall som var pådriver i denne saken på Stortinget. 200 år senere ble begivenheten feiret i Lillesand, lørdag 21. august 2021. Men fødselen for markeringen var trang.

Høsten 2020 ble det nedsatt en komite med politisk oppnevnte representanter og medlemmer av de to historielagene Vestre Moland og Lillesand historielag og Høvåg museums- og historielag. Den komiteen var jeg først ikke med i. Etter to møter kom de fram til at ladestedsrettighetene egentlig ikke var noe å feire. Det ble pekt på at Lillesand er mye eldre og var ladested – altså lastested – også før 1821. En burde heller feire 200 årsjubileet for Lillesands utskillelse fra Vestre Moland i 1830. Men siden Posten hadde signalisert at de ville lage et frimerke til minne om ladestedsrettighetene i 1821, var det enighet om at det skulle utarbeides et lite hefte for ungdomsskolen med Lillesands eldste historie, men ellers begrense feiringen til et arrangement for en engere krets

inviterte gjester, deriblant Posten. Selvfølgelig lå også koronaepidemien bak denne beslutningen.

Men i slutten av november 2020 fikk jeg en telefon fra en historiker-kollega som kunne fortelle at Posten stusset over denne noe begrensede «feiringen». Jeg tok da kontakt med både leder i Vestre Moland og Lillesand historielag, ordfører og kommunens kulturadministrasjon. Enden på visa ble at det ble innkalt til nytt møte i jubileumskomiteen, og jeg ble med videre.

Det endte med en storstilt feiring lørdag 21. august. Fullriggeren *Sørlandet* lå ved Dypvannskaia og tok et hundretalls personer med på kveldscruise. Ombord på skipet og på Emil Knudsens plass i hjertet av Lillesand var det foredrag av lokalhistorikeren Terje Ellefsen og undertegnede. Sjømannskoret Hermanos sang. Ordfører Einar Holmer Hoven stilte med ordførerkjede og Lillesands Sparebank med jubileumskake. Været var strålende. Samtidig ble også Vervendagen med mange maritime aktiviteter arrangert av Verven Kystkultursenter på Kokkenes, like ved der *Sørlandet* lå til kai. Det var særdeles folksomt i byen. *Lillesands-Posten* stilte opp med både forhåndsomtale, reportasjer og historiske kronikker. De eneste som takket nei til å delta i selve feiringen, var Posten. Men frimerke ble det!

Hvor viktige var handelsrettighetene for den vekst og velstand ladestedet Lillesand opplevde videre ut over 1800-tallet? De var særlig viktige for å få stadfestet formelle rettigheter etter at nabobyen Grimstad hadde fått kjøpstadsrettigheter i 1816. De var en forutsetning for veksten i trelasteksporten og skipsfarten. De var dessuten viktige for befolkningsveksten og den økonomiske velstanden som startet opp i 1820-årene. Men ladestedsrettighetene i 1821 var likevel ikke nok. Først 26. mai 1830 fikk Lillesand utvidede handelsrettigheter, som gjaldt retten til internasjonal handel. Faste grenser fikk ladestedet Lillesand like etter, i juni 1830. Så det ligger an til ny feiring i 2030!

Selv om ladestedsrettighetene i 1821 ikke var tilstrekkelige og de bare hadde betydning en begrenset periode, mener jeg som historiker at det var både riktig og viktig med en markering. De var en viktig milepæl i småbyens historie. Men hva med selve feiringen i 2021?

Selv om vi kan si at feiringen ene og alene fokuserte på fortiden, avspeilte den *formen* som feiringen fikk, vår tid. Det ble en iscenesettelse av fortiden med elementer og effekter som kanskje ikke var så historisk korrekte. Eksempelvis er fullriggeren *Sørlandet* bygget i 1927, mer enn hundre år senere. Likevel ble det en flott anledning til å fokusere på

lokalhistorien og gjøre den kjent for mange som ellers ikke er spesielt historieinteresserte.

Til dette vil jeg knytte noen kommentarer om historiens relevans for og historikerens deltakelse i dagsaktuelle debatter. Slik jeg ser det, har mitt virke som historiker gitt meg kunnskap og innsikt av en art som ikke bare kan brukes til å skrive historiske arbeider.

I avslutningskapittelet til boka *Historie. En introduksjon til grunnlagsproblemer* reflekterer historikeren Jan Eivind Myhre over historikeren som deltaker i samtiden, for eksempel som politiker, forfatter og debattant. Han konstaterer:

Historikeren som deltaker innebærer en forståelse av at samtiden bygger på historien, men også at samtiden preger historieforståelsen, et gjensidig aktivt forhold mellom nåtiden og fortiden, presentert både gjennom historieskrivningen og annen deltakelse i samfunnslivet. For en slik historiker-som-deltaker vil historie og samtid være til gjensidig berikelse, men også forpliktelse.²⁵

Jeg mener at min erfaringsbakgrunn som historiker også kan være relevant i rollen som «influenser», meningsbærer og påvirker av dagsaktuelle forhold.

To ganger i 2023 har jeg blitt invitert til, og takket ja til, å sitte i panel i offentlige møter i Lillesand om kulturvern og byutvikling i dag. Torsdag 30. mars 2023 inviterte Fortidsminneforeningen til et møte på Rådhuset i Lillesand. Et foredrag av Else «Sprossa» Rønnevig, som hadde sprengstoff i seg så det holdt, ble etterfulgt av en paneldebatt der jeg deltok, vesentlig sammen med politikere, men også andre meningsbærere. Her tok jeg rollen som forsvarer av det historiske Lillesand, en byutvikling på den historiske byens premisser.

Det gjorde jeg også på et seminar som ble arrangert av Lillesands Sparebank tirsdag 29. august 2023 på e-Teateret i Lillesand. Spørsmålet som ble stilt, var: Hvordan skal Lillesand sentrum bli vitalt og attraktivt? Som paneldeltaker sammen med politikere og næringslivsrepresentanter (men ellers med fagpersoner som innledere) var jeg bevisst min rolle som historiker, men også en som mener mye om hvordan Lillesand sentrum bør utvikle seg framover: med gågate, parkeringsanlegg, sentrumsskole osv., men hele tiden med respekt for den historiske byplanen og arkitekturen.

²⁵ Myhre, 2014, s. 205.

Generelt mener jeg at historikeren både kan og bør bidra med sin historiske kunnskap og innsikt, og på den måten påvirke utviklingen i dag. De fleste er enige om at uthavnene er bevaringsverdige, det snakkes om verdensarvstatus. Men selv de er truet av huseiere som ikke kjenner til de begrensninger som ligger i for eksempel utskiftning av gamle vinduer til nye med falske sprosser og aluminiumbeslag. Og sørlandsbyene, som med sin historiske arkitektur og sine byplaner ligger som perler på en snor nedetter kysten, er utsatt for et voldsomt utbyggingspress. Her kan vi historikere bidra med vår kunnskap og vår innsikt, slik at utviklingen i størst mulig grad foregår på fortidens premisser, samtidig som moderne krav innfris. Men dette er selvsagt ikke noen enkel øvelse!

Oppsummering

Temaet for denne antologien er sted og identitet. Det har jeg adressert ved å reflektere rundt min rolle som forfatter av Lillesands historie og i den forbindelse drøfte noen dilemmaer.

Mitt inntrykk er at lokalhistorien er viktig og har stor betydning i Lillesand kommune i dag. Den bidrar til identitet og tilhørighet og legger også premisser for politiske beslutninger og stedsutvikling. Min erfaring er at det er fullt mulig å lykkes med å være forfatter av sin egen kommunes historie, slik jeg er. Men det krever både åpenhet og refleksjon rundt denne rollen.

Jeg bor i Lillesand og skal fortsette med det. Jeg kan ikke trekke meg tilbake når bøkene er ferdigskrevet, og la dem leve sitt eget liv. Jeg er og vil fortsette å være en personifisering av Lillesands historie. På godt og vondt. Mest på godt, er min erfaring til nå.

Forfatterbiografi

Berit Eide Johnsen (f. 1955) er professor emerita i historie ved Universitetet i Agder. Hun har arbeidet med maritim historie, migrasjonshistorie og turismens historie, og generelt med 1800- og 1900-tallets historie og lokal- og regionalhistoriske problemstillinger i forbindelse med bokprosjektet Lillesands historie fra 1800 til i dag (tre bind). Siste bok er *Lillesands historie 1850–1920* (2023).

Referanser

- Asdal, G. K., Gundersen, B. & Myrdal, A. J. (1981). *Gamle gårder i Øyestad* (Bd. 3). Øyestad historielag.
- Asdal, G. K., Gundersen, B. & Myrdal, A. J. (1982). *Gamle gårder i Øyestad* (Bd. 2). Øyestad historielag.
- Bjørnson, Ø. (2004). *Haugesund 1914–1950. Dei trødde sjøen* (Bd. 3). Vigmostad & Bjørke.
- Hammerborg, M. (2011). *Byhistorie – case, byggekloss eller biografi?* Uni Research Rokkansenteret (Notat 6). <https://hdl.handle.net/1956/5985>
- Heiret, J., Ryymin, T. & Skålevåg, S. A. (Red.). (2013). *Fortalt fortid. Norsk historieskriving etter 1970*. Pax forlag A/S.
- Johnsen, B. E. (1987). Vestre Moland og Lillesand Historielag 50 år. Glimt fra lagets historie. *Det var en gang. Årsskrift for Vestre Moland og Lillesand historielag, 1987–88* (nr. 1), 6–9.
- Johnsen, B. E. (2001). *Rederistrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål. 1875–1925*. Høyskoleforlaget.
- Johnsen, B. E. (2017). *Lillesands historie 1800–1850*. Cappelen Damm Akademisk.
- Johnsen, B. E. (2020). Hva var det med Lillesand? Argumenter for valg og vraking av stortingsrepresentanter 1862–1931. I K. Vadum & B. E. Johnsen (Red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 75–103). Cappelen Damm Akademisk / NOASP (Nordic Open Access Scholarly Publishing). <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
- Johnsen, B. E. (2023). *Lillesands historie 1850–1920*. Cappelen Damm Akademisk.
- Knudsen, J. P. (1990). *Sørlandsbilder. Tre scenarier for Agder*. Agderforskning.
- Knudsen, J. P. (2002). Makt i regional fasong. I J. P. Knudsen & H. Skjeie (Red.), *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt* (s. 31–47). Høyskoleforlaget.
- Lillesands-Posten* (lokalavis).
- Myhre, J. E. (2014). *Historie. En introduksjon til grunnlagsproblemer*. Pax Forlag A/S.
- Norman, V. (2021). *En liten åpen by. Fortellingen om Risør 1500–1873*. Cappelen Damm.
- Norman, V. (2019). *En liten åpen by. Fortellingen om Risør 1873–2018*. Cappelen Damm.
- Repstad, P. (2009). Mellom nærhet og distanse – enda en gang. I H. C. G. Johnsen, A. Halvorsen & P. Repstad, *Å forske blant sine egne. Universitet og region – nærhet og uavhengighet* (s. 306–314). Høyskoleforlaget.
- Rinde, H. (2020). Victor Norman: En liten åpen by. Fortellingen om Risør 1873–2018. *Heimen*, 57(4), 343–347. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2020-04-09>
- Rosenberg, K. (1990). *Lillesand historie I. Mennesker, by og boliger*. Lillesands-Posten.
- Schrumpf, E. (2006). *Porsgrunns historie. Byen ved elva: Vol. B. 2*. Porsgrunn kommune.

TROND BJERKÅS

SVEINUNG BOYE

BERIT EIDE JOHNSEN

HÅKON HAUGLAND

KJELL-OLAV MASDALEN

FRANK MEYER

BIRGITTE SØRENSEN

GRETHE PAULSEN VIE

I 2023 var det 300 år siden Arendal og Risør fikk bystatus, noe som ble behørig markert i de byene. Nylig har også både Mandal og Grimstad markert jubileer knyttet til disse stedenes bystatus. Samtidig har det i de siste årene blitt skrevet flere by- og lokalhistoriske verk om steder på Agder. Jubiléer og historieverk er måter å se seg tilbake på å spørre hvem vi er og hvor vi kommer fra. Dette var noe av bakgrunnen for at Agderseminaret 2023 fikk tittelen *Sted og identitet – tilhørighet og historiebruk på Agder i skyggen av to byjubileer*. For hva er det vi egentlig gjør når vi jubilerer? Hva er det som minnes og hva er det som blir glemt? Og hvem har definisjonsmakten til å forme fortiden i sitt bilde og derigjennom vår individuelle og kollektive identitet?

Gjennom åtte bidrag tematiserer denne boka slike spørsmål. *Stedet* er viktig i folks liv, men steder og deres betydning er foranderlige størrelser. Ikke minst har økt urbanisering og migrasjon de siste femti årene utfordret «hjemstedet» som identitetsmarkør for mange mennesker. De samme prosessene skaper nye spenninger mellom sentrum og periferi – en av de mest potente motsetningene i moderne norsk politisk geografi. Når gamle, stabile rammer blir utfordret, kan det gi lokalsamfunnet ny aktualitet som identitetsmarkør. Det ser vi blant annet i de konfliktene som har oppstått i kjølvannet av kommune- og regionreformene de siste årene.

Denne boka tar derfor opp spørsmål om historie, migrasjon og tilhørighet, om historiebruk og om hvem som skal ha definisjonsmakten over fortiden. Utgangspunktet er en Agder-region i spennet mellom tradisjon og endring, mellom by og land, og mellom fortid og framtid.

ISBN 978-82-02-85573-4

9 788202 855734

www.cda.no